

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- ORAVECZ IMRE versei 1057
TANDORI DEZSŐ verse 1062
VÖRÖS ISTVÁN versei 1064
DARVASI LÁSZLÓ: Fejezetek egy vándorkozmetikus életéből
(*regényrészlet*) 1066
HALÁSZ MARGIT: Vidróczki-kódex (*regényrészlet*) 1072
VÉCSEI RITA ANDREA: A part alatt; Szőnyegminta jobb arcfelén
(*kisprózák*) 1079
LACKFI JÁNOS: Milyenek a magyarok? (*kisprózák*) 1086
CSORDÁS GÁBOR: Válságban (*Lengyel napló, 1983 – III. rész*) 1092
MELIORISZ BÉLA versei 1106
H. MOLNÁR ÁKOS versei 1108
JENEI GYULA verse 1110
KÜRTI LÁSZLÓ verse 1112

*

- JANKOVITS LÁSZLÓ: A diadalmas mandulafa (*tanulmány*) 1113
NAGY IMRE: A pécsi irodalomtörténet koncepciója (*Kérdésfeltevések és
válaszlehetőségek*) 1120
GYÜRKY KATALIN: Biztos benne, elvtársnő? (*Sofi Oksanen regényeiről*)
1124
GYÖRFFY MIKLÓS: Összegzés és búcsú: *Fanny és Alexander* (1981/82)
(*tanulmány*) 1129

*

- SZOLLÁTH DÁVID: A romantikus hős szánalmas bukása (*Rakovszky
Zsuzsa: VS*) 1140
SZÉCHENYI ÁGNES: A töredékesség műfajképző ereje (*Kosztolányi
Dezső: Esti Kornél. Kosztolányi Dezső Összes Művei – Kritikai kiadás*) 1148
KÁLECZ-SIMON ORSOLYA: Közös történetünk újragondolása (*Dasa
Drndić: Leica formátum*) 1154
PÁLFY ESZTER: Honfoglalás vérszerződéssel (*J. M. Ledgard: Zsiráf*) 1157

2012

NOVEMBER

JELENKOR

LV. ÉVFOLYAM

11. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
GÖRFÖL BALÁZS, SZOLLÁTH DÁVID

Tördelőszerkesztő
KISS TIBOR NOÉ

Szerkesztőségi titkár
KOZMA GYÖNGYI

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

BALLA ZSÓFIA, CSUHAI ISTVÁN, PARTI NAGY LAJOS,
TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7–8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215-305, 510-752, 510-753.
A szerkesztőség új e-mail címe: jelenkor58@gmail.com

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére. Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelt válaszborítékban vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7–8. Telefon: 72/310-673),
a Nemzeti Erőforrás Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap és
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata támogatásával.
Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.
(1008 Bp., Orczy tér 1.)

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
(Tel.: 06 80 444-444; fax: 06 1 303-3440; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu)
valamint közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.

Előfizetési díj az I. félévre 4560,- Ft, a II. félévre 3800,- Ft,
egy évre belföldre: 8360,- Ft;

a Magyar Posta Rt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.
Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.
Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

KARÁTSON ENDRE *Retúrjegy* című önéletrajzi könyvét október 2-án mutatták be a pécsi Művészetek és Irodalom Házában. A szerzővel Szilágyi Zsófia, a kötet szerkesztője és Szolláth Dávid beszélgetett.

*

A VI. PÉCSI NEMZETKÖZI TÁNCTALÁLKOZÓT szeptember 27. és 30. között rendezték meg. A találkozón mások mellett a Győri Balett, a Testbeszéd Projekt 3, Fodor Zoltán Társulata, a Bozsik Yvette Társulat, Góbi Rita Társulata, a Közép-Európa Táncszínház és a Frenák Pál Társulat előadásait tekinthették meg az érdeklődők.

*

A PÉCSI ZENESZÜRET FESZTIVÁL október 1. és 7. között zajlott le. A rendezvénysorozat keretében többek között a Pannon Filharmonikusok, a Budapesti Fesztiválzenekar, *Bánky József*, az Orfeo Zenekar, *Ilya Kondretiev* és a Liszt Ferenc Kamarazenekar adott kocertet a Kodály Központban.

*

BTK 20/30. A Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara ünnepi rendezvénysorozatot hirdetett annak alkalmából, hogy harminc évvel ezelőtt újraindult az egyetemi szintű pécsi tanár- és bölcsészképzés, illetve húsz éve ismét megalakult az önálló Bölcsészettudományi Kar. A programok kiemelt része a Bölcsész Akadémia, amelynek keretében eddig *Langó Péter* ré-

gész, *Kulcsár Szabó Ernő* irodalomtudós, *Száva Borbála* történész, *Csépe Valéria* pszichológus, *Csukovits Enikő* történész és *Fehér M. István* filozófus tartott előadást.

*

PÉCSI SZÍNHÁZI PREMIEREK. A Pécsi Nemzeti Színház három új bemutatót tűzött műsorra októberben: 12-én Peter Schaffer *Black Comedy* című darabját láthatta a közönség *Szikora János* rendezésében, 13-án a Pécsi Balett a *Bonyodalmas balkáni lakodalmas* című táncelőadást vitte színre (zeneszerző: *Goran Bregović*, koreográfus: *Zachár Lóránd*), 21-én pedig Mozart *A szímgazgató* című zenés komédiája került színpadra, *Ottlik Ádám* rendezésében. – A Janus Egyetemi Színház október 8-án mutatta be Erdős Virág *Mara halála* című drámáját, a darabot *Guth Anita* rendezte.

*

HORVÁTH VIKTOR nyerte el idén az Európai Unió Irodalmi Díját. Az Európai Könyvkereskedők Szövetsége és az Európai Könyvkiadók Szövetsége által 2009-ben létrehozott díj a kortárs európai irodalom értékeire hivatott felhívni a figyelmet. Gratulálunk munkatársunknak!

*

A DÉRY TIBOR-DÍJAT október 19-én adták át Budapesten, az Artisjus székházában. Az idén *Bán Zsófia*, *Demény Péter*, *Imre Flóra* és *Szolláth Dávid* részesült elismerésben. Gratulálunk munkatársainknak!

Szerzőink

- Oravecz Imre** (1943) – költő, író, műfordító, Szajlán él.
Tandori Dezső (1938) – költő, író, műfordító, Budapesten él.
Vörös István (1964) – költő, író, műfordító, Budapesten él.
Darvasi László (1962) – író, Budapesten él.
Halász Margit (1964) – író, Budapesten él.
Vécsei Rita Andrea (1968) – költő, író, Budapesten él.
Lackfi János (1971) – költő, író, műfordító, a *Nagyvilág* szerkesztője, Zsámbékon él.
Csordás Gábor (1950) – költő, műfordító, a pécsi Jelenkor Kiadó igazgatója, Pécsen él.
Meliorisz Béla (1950) – költő, tanár, Pécsen él.
H. Molnár Ákos (1983) – költő, kritikus, Pécsen él.
Jenei Gyula (1962) – költő, az *Eső* főszerkesztője, Szolnokon él.
Kürti László (1976) – költő, tanár, Mátészalkán él.
Jankovits László (1964) – irodalomtörténész, a Pécsi Tudományegyetem docense, Pécsen él.
Nagy Imre (1940) – irodalomtörténész, kritikus, Pécsen él.
Gyűrky Katalin (1976) – kritikus, műfordító, Debrecenben él.
Györfly Miklós (1942) – író, műfordító, irodalomtörténész, Szentendrén él.
Szolláth Dávid (1975) – irodalomtörténész, az MTA Irodalomtudományi Intézet munkatársa, a *Jelenkor* szerkesztője, Pécsen él.
Széchenyi Ágnes (1957) – irodalomtörténész, Budapesten él.
Kálec-Simon Orsolya (1985) – költő, fordító, az ELTE BTK doktorjelöltje és tudományos segédmunkatársa, Budapesten él.
Pálffy Eszter (1989) – a PTE BTK esztétika-magyar szakos hallgatója, Pécsen él.

KÉPEK

Csordás Gábor fotói 1095, 1097, 1099, 1101, 1103, 1105

*Folyóiratunk a Nemzeti Erőforrás Minisztérium,
a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Város Önkormányzata
és a MASZRE
támogatásával jelenik meg.*

A Jelenkor a LAPKER újságospavilonjain kívül a
következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSETT: PTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. –
Művészetek és Irodalom Háza, Széchenyi tér
7-8. – Pécsi Kulturális Központ Információs
Irodája, Széchenyi tér 1.

BUDAPESTEN: Vince Könyvesbolt, I, Krisztina
krt. 34. – Ráday Könyvesház, IX. Ráday u. 27. –
Gondolat Könyvesbolt, V. Károlyi Mihály u. 16.
– Írók Boltja, VI., Andrassy út 45.

www.jelenkor.net

760,- Ft

JELENKOR

ORAVECZ IMRE

Erősödő vágy

*Egyre hőbbben kívánom,
bárcsak gyorsabban múlna az idő,
rövidülnének a napok, az évek,
ha vannak még napjaim, éveim,
és jönne már a halálos betegség vagy végelgyengülés,
és ne lennék tanácstalan,
mivel töltsem ki,
mikor leszáll az est,
mikor már se írni, se olvasni nem tudok,
és egyéb teendőimmel is végeztem,
holott idő mint olyan nincsen,
csak tér van és a térben mozgás, változás,
melynek része vagyok,
de iramán változtathatok.*

Alap

*Széncinke a napraforgó levelének szárán,
eszik,
kítartóan vagdossa a karmával leszorított magot,
de közben minduntalan felkapja a fejét,
jobbra néz, balra néz,
egy pillanatra sem feledkezik bele az evésbe,
erősen figyel,
résen van,
készen arra,
hogyan elröppenjen,
ha ragadozó közelít,

ez a túlélés, a törzsfjlődés alapja,
az állandó éberség, készenlét.*

A kérés részletezése

Egyedül legyek a házban,
álljak a konyhában és mosogassak,
vagy tartsak a könyvespolc felé,
hogymegyek egy könyvet,
dőljek oldalt,
neki a tálalópultnak, vagy egy széknek,
attól függően, hol tartózkodom,
a tálalópult átmenetileg támasszon meg,
de a szék boruljon fel,
kapjak is valami után,
az edényszárító széle vagy a távcsőállvány után,
de ne rántsam magamra egyiket se,
először ne érezzek semmit,
aztán nagy, nagy fájdalmat,
az addigi legnagyobbat,
de enyhüljön
és legyen elviselhető,
vagy vágódjak el egyből,
zuhanjak akadálytalanul a padlóra,
a padló szőnyeg nélküli részére,
koppanjon nagyot a fejem,
de ne halljam,
legyek azzal elfoglalva,
hogymegyek a szőnyeget,
vagy ha mégis eljut hozzám a hang,
ne figyeljek rá,
kössön le a zuhanás,
az ne érjen véget a padlónál,
folytatódjon azután is,
nyíljon meg a padló,
azon keresztül,
bele valami fényes mélységbe vagy feketeségbe,
és csak zuhanjak, csak zuhanjak,
míg ki nem alszik a tudatom,

nem vagyok rá méltó,
de ilyen halált adj, Istenem,
ilyen váratlant, gyorsat, kegyeset.

A plussz-szoba

Visszatérő álmom,
hogy a háznak van egy befejezetlen traktusa,
egyetlen padlásszobából áll,
az emeleten történik bele az átjárás,
vakolatlanok a falai,
de be van rendezve,
ugyanazokkal a bútorokkal, mint a hálósobám,
a képek is ugyanazok a falakon,
mintha duplikátum lenne,
csak az ablakából nem nyílik kilátás,
mert eltakarja a kinti fenyőfa,

elvesztettem egy laborleletemet,
és ott találtam meg,
már aludtam is ott,
felébredve emlékeztem rá,
hogy nyitva felejtettem az ablakát
és másnap valóban nyitva volt,
de szerencsére nem esett be az eső,

egyszer ébren is kerestem,
felkeltem éjjel,
kimentem a folyosóra,
felkapcsoltam a villanyt,
és az ajtó után kutakodva sokáig tapogattam azon az oldalon a falat.

Nyom

Újraolvasom, többdejére már, kedvenc klasszikusaimat,
Mikszáthot, Tömörkényt, Móriczot, Kosztolányit és a többit,
egy papírfecnit használok könyvjelzőnek,
és rossz szokásom szerint a körmömmel jelölöm meg,
hol, melyik bekezdésénél, mondatnál szakítom meg az olvasást,
néha pontosan oda kellene vésnem,
ahová már véstem,
borzongva nézem körmöm régi nyomát,
mintha egy idegentől származna,
akit túléltem.

Fordított halotti beszéd a jövőből

*Itt nyugszom, fiaim,
ebben a sorban,
ez alatt a műkősíremlék alatt,
a húgom, a nénétek emeltette,
aki túlélt,
egyszerű, természetes kőtömböt szerettem volna,
évszám nélkül, csak a nevemmel,
de nem tudott olyat beszerezni,
és szégyellte volna is a sok drága márvány közt,
azonkívül van itt más ilyen nevű is,
többek közt az apám,
és nem akarta,
hogy összetévesszenek vele,
örülök,
hogy megtaláltatok,
hogy még emlékeztek,
hova temettek,
bár azóta nem sokszor jártatok itt,
néha még Halottak napján se,
pedig jó,
ha olyankor felettem is áll valaki,
nem neheztelek érte,
távol laktok, távoli városokban,
és ritkán értek rá,
vagy éppen külföldön tartózkodtok,
volt ennek jó oldala is,
nem kentétek össze mécseseitekkel a fedlapomat,
és nem hányódtak rajta hetekig az elszáradt virágcsokrok,
de mindegy is,
a lényeg,
hogy itt vagyok,
még mindig meglepődéssel tölt el,
hogy ide kerültem,
miként abban a régi versben reméltem,
ha tudjátok,
melyikre gondolok,
utólag visszatekintve gyerekség volt részemről,
de annyira akartam,
végül ez volt az értelme annak,
hogy több évtized után visszaköltöztem a faluba,*

nem a házépítés, új házasság, jobb levegő,
ezt akkor nem tudtam,
és nagyon megrázott,
mikor összeomlott minden,
és megint egyedül maradtam,
köszönöm,
hogy eljöttetek,
kár,
hogy az unokáimat nem hoztátok el,
pedig a kisgyerek nagyon szereti a temetőt,
ti is sokat futkostatok itt a sírok közt,
mikor kiskorotokban kihoztalak benneteket,
felmásztatok a fedlapokra,
járkáltatok rajtuk, leugráltatok róluk,
nem együtt,
hanem külön, életem más-más szakaszában,
hiszen egy nemzedéknyi korkülönbség van köztetek,
ne restelljétek,
hogy már nem emlékeztek rám pontosan,
az arcomra,
meg arra,
mi mindent csináltunk együtt,
ez természetes, ennyi idő múltán,
és ne sajnáljatok,
nem olyan rossz itt,
nem vagyok egyedül,
ismerősök vesznek körül,
itt van anyám, apám, apai nagyanyám, apai dédnagyapám, apai
dédnagyanyám,
továbbá számos rokon, gyermekkori barát, volt szomszéd,
és nem kell semmit tenni,
csak hallgatni,
és porladni,
ez utóbbiban nagyon előre szaladtam,
a csontjaimat kivéve szinte már eggyé váltam a földdel,
gyertek el máskor is,
csak jobb,
ha itt vagytok,
kissé olyan,
mintha még mindig veletek lennék,
mintha még mindig élnék.

Teljes Demo:

A legkisebb, a legnagyobb

A házom-nyüzöm élet öröndes
öröndességgel töltel, újra
meg kell öröndönnöm
a csavak jelbessédét,
örök, bár kezem minden izületi
része faj, örök mégis,
minnek, ő faj, földi,
ez még csak régső, legkisebb
rendelkezés se, mert kinck,
csak alig biron másrént
a házom-nyüzöm életet,
is még öröndhetek, hogy
habod lehetek. Míg: ez
a legnagyobb áldás.

A legkisebb, a legnagyobb

*A húzom-nyúzom élet csöndes
csüggedéssel tölt el, újra
meg kell szoknom
a szavak jelbeszédét,
írok, bár kezem minden ízületi
része fáj, írok mégis,
minek, ó jaj, Toldi,
ez még csak végső, legkisebb
rendelkezés se, mert kinek,
csak alig bírom másként
a húzom-nyúzom életet,
és még örvendhetek, hogy
szabad lehetek. Míg: ez
a legnagyobb áldás.*

Betlehem

A napkeleti bölcsek

1 *Nem bölcs, aki
a mai viszonyok
közt útra kel.*

2 *Nem király,
akinek nincs többje
egy kis aranynál,
mírhánál, tömjénnél.*

3 *Nekik annyijuk
se volt. Úgy kellett
útközben összekoldulni.*

4 *Azt se tudták, hová
mennek. Három
hatalomból kiesett
trónörökös, aki barbár
rablóbandája jogtalan
bosszúja elől menekül.*

5 *Egy csillag alatt
találkoztak, de akkoriban
minden útkereszteződés
fölött csillag világított.
Tudós gúnyát vettek
maguknak maradék
pénzükön.*

6 *És máris bölcsek
voltak. Más nem
maradt nekik.*

7 *Hogy megváltót
kerestek, az nem
is vitás.*

A hódolat

1 *Jézus a pólýából a három
királyra szegezte a pillantását.*

2 *Ő az – mondta Boldizsár.*

3 Gáspár már el is aludt a szalmán,
most fölriadt és mit sem értve
bámult az istálló csatakos
árnyékaira.

4 A frissen született borjú
diadalordítással üdvözölte
a világot, odébb kocogott anyjától,
és minden erejét vesztve
térdre rogyott Jézus előtt.

5 Menyhért ijedten követte
példáját, mint aki le van
maradva az állatokhoz képest.

6 József akkor hajtotta be
a bárányokat az udvarba,
még az istálló is tele lett velük.

7 A terelőpuli egy óvatlan
pillanatban ellopta
a véres méhlepényt.

Hajnali futás

1 József aludt. Mária már
kijött a házból tehenet fejni.
A háromkirályok
józanon, mint a vasszeg,
a kihűlő hamuba bámultak.

2 Most aztán mi lesz velünk?
Idevezettük a királyt.

3 Gyorsan összeszedték,
amijük volt, tömjént,
aranyat, mirhát,
és József lábához pakolták.
Szamaraikat, kiérve a városból,
egy husággal elkergették.

4 Az elsőt még aznap elejtette
egy oroszlán. A második
szakadékba zuhant következő
éjjel. A harmadik félév kóborlás
után halt szomjan a sivatagban.

5 Addigra már a bölcsek
se éltek, lemészárolta
őket egy rablóbanda.

Fejezetek egy vándorkozmetikus életéből

regényrészlet

A heccről majd később

A törpegyár udvara fölött vérzett, másnaposan ébredezett az ég. Óriás szürke lepedőből tépett fátylak, hatalmas torkok mélyéből fölgomolygó füstök keveredtek a fenti piros sávokba. A fák szinte behajoltak saját lélegzésük reménytelenségébe, a por fölött ezüstözött a párolgó pára. Az iroda ablakából látta a folyondár futotta, itt-ott megszakadó dróthálót, amivel a törpegyár területét kerítették. Lécek, rozsdás szögekkel kivert fahasábok, bádoglemezek hevertek az ő udvarán is. Már rákezdtek a madarak, a szörnyeteg rigók és a verebek, szarka gyűlölködött cserregve az udvari vadgesztenyefáról. Nedves ronggyal dörzsölgette az arcát és a homlokát, igyekezett arra gondolni, nem csupán a félelem irányítja a mozdulatait. Ha csak félelemből tenné a dolgát, az baj lenne. Bele se mert gondolni, mekkora baj. Kávét főzött a régi, itt hagyott kotyogóson. Hátrament a fészernek nevezhető téglakalyibához, s mert meglepetésére talált, ölbe vett néhány hasáb fát és gyújtóst, régi újságokat, amiknek a lapjait aztán megtekerte, és a tűzhely mellé, a sarokba állította őket. Hiába várható további hőség, egy valamirevaló kályhának mindig készen kell állnia. Bármi megtörténhet, de persze nem akármi történik meg, csak aminek nem feltétlenül kellene. Az emberek szemezgetik az életüket, aztán úgy hajtják be maguk után az élet ajtaját, mint akik nem is voltak. A heccről pedig majd később. Később legyen szó a heccről, a tréfálkozás halálos és furfangos természetéről, ami évszázadok óta kitart, és ha a pontosságot finomkodásnak is lehet nevezni, akkor a hecc valóban egyre többet veszített a játékos, önkényes, az emberi fantáziát is próbára tévő jellegéből. Elővette a likőrösüveget, jól meghúzta. Még nem is kezdődött el a munkaideje, de már kopogtattak.

Ki más, Kicsi Cár billegett az ajtó előtt. A férfi olyan volt, mint valami vadnyugati prémvadász, aki most lépett ki egy rongyossá olvasott Karl May-könyvből. Elszántnak tűnt, miközben arról árulkodott a vérben ázó tekintete, hogy nem álmodozással töltötte az éjszakát. Ráállt a küszöbre, billegtette a teste súlyát, beingott a helyiségbe, de kint is maradt. Ő pedig most figyelt föl arra, hogy az ajtó mellett jókora sárkaparó is görbül. Tegnap, amikor érkezett, nem vette észre. Kicsi Cár lendítette a sáros bakancsát, de nem lépett be.

A regény korábbi részletei a *Jelenkor* 2012/7–8., illetve 9. számában olvashatók.

– Jó reggelt, uram – mondta.

Kicsi Cár bólintott, hát persze.

– Arra gondolok – szólt a Kozmetikus, és a másik mögé mutatott –, hogy nem véletlenül van ott a sárkaparó.

– Nyilván, mert odadugták – Kicsi Cár nevetgélt, lengedezett a feje mögött a görényfarok.

– Sárban is járt ma már, uram?

– És ha vérben? – a másik inkább szórakozott volt, mint fenyegető. – Könnyű, enyhén sózott, kakukkfüves báránvérben, úgy értem – tette hozzá, az ínyével mosolygott.

Ő nem válaszolt. Könnyedén, mint egy mesefilmben, dudaszó zengett a törpegyárban, hamarosan kezdődik a munka, a köpönyegeknek, a papírcsákókhöz hasonlatos sapkáknak, a szemüvegeknek már helyesen kell állniuk. Recsegve, meg-megdöccenve indulnak a futószalagok, a portás föláll, szalutál. Kicsi Cár kiintett, mire a három alak, akik árnyékként kísérték ide, és az udvaron cigaret-táztak, csak bólintottak, mint valami álmos, de bármi neszre fölbredni kész állatok. Kicsi Cár csak betolta tömzsi, erős testét az irodába. Szimatolt, az asztalához lépett, s még mindig tünődő arccal rádobta a szatyrot. Formátlanná hízott testükkel ilyesmi szatyrokkal billegnek a vidék asszonyai a boltokba és a csarnokba, a kínai piacok elemektől izgatott mesevilágába, a heti vásárok forgatagába. Csakhogy ebben a szatyorban vasdarabok és huzalok voltak. Egy hangszóró fájdalmas maradványai, ami még néhány órája kint fénylett a város határában, és beszélt, és igazoltatott is.

– Az egyik kedvenc hangszerem volt – Kicsi Cár hangja mélabús lett. Simogatta a kikandikáló vashuzalt, megcsillantak a kövér aranygyűrűi. A Kozmetikus fölfigyelt, kedvére való volt a megnevezés. Kicsi Cár hangszereknek nevezi a hangszóróit, amikkel teleaggatta a várost.

– Sajnálom, sok lehetőségem nem volt – szólt. – Ha nem találok valamilyen megoldást, talán még most is a város határában diskurálnék.

– Bizony a szívemet tépte ki – bólogatott Kicsi Cár, a sapkája alá nyúlt, elmélyülten vakarózott. – Ennek azért lesznek következményei. Igen, igen, milyen súlyos következmények jutnak az eszembe. Olyan furcsa, hogy képtelen vagyok felejteni. Ezért megbocsátani sem tudok. Nem felejt, de megbocsát?! Ugyan, kérem!

– Arra gondol, hogy a bosszúvágy és az emlékezés kézen fogva jár? – kérdezte, mire Kicsi Cár őszintén meglepődött.

– Nem tudom, így gondolom-e. Amikor bosszúvágy fűt, mert be kell valljam magának, olykor bizony bemelegít a lelkemben, hovatovább egészen lázassá tesz, nem az emlékek vert hadseregére koncentrálok. Hanem a bosszú módozatára. A győzelemre! A bosszút győzedelmes művészetté fejleszteni, nos ez a hatalom egyik legfontosabb követelménye. Aki úgy áll bosszút, hogy abban esztétikum, szellemesség éppúgy van, mint erő, méltán számíthat a többség elismerésére és támogatására.

– Hecc – hűmmögött a Kozmetikus.

– Kérem?

– Hecc – ismételte.

– Nem, ez nem hecc.
– Abból nőtt ki.
– Kicsoda nem a heccből nőtt ki itt, kérem?! Így vagy úgy, de mi mindannyian valami hecc gyermekei vagyunk!

Kicsi Cár bámulta az asztalon álló likőrösüveget, utánanyúlt. Beleszagolt, majd jól meghúzta. Elismerően bólintott, lögybölgette a palackot, az ablak felé tartva figyelte az alkohol színét.

– Kap állandó belépőt a könyvtárba – öblögette aztán a száját a likőrrel –, és a templomba is. Ételjegyet nem utalhatok, csak a helyi lakosoknak jár. Ha esetleg bejelentkezne, vagyis állandó címe lenne, akkor kapna azt is. De így nem járulhatok hozzá – Kicsi Cár eltűnődött. – Sajnos a helyiek közül se mindegyiknek jár jegy. Igaz is – mosolyodott el –, melyik a kedvenc étele?

Kicsi Cár a bakancsát nézte, a lábbeli orra és a szára vértől volt lucskos. Na, de barnállt néhány édes italról az asztal furnérján is, már legyek futkároztak rájuk. A törpegyár udvarán, mint bogarak a sírgödörben, fűrgén forogtak a targoncák, dobozok és faládák emelkedtek, vezényszavak pattogtak, füttyök és sípok hasították a levegőt.

– A könyvtárba, úgy tudom, uram, nem szükséges belépő – jegyezte meg a Kozmetikus, azon tűnődött, vajon mi lesz a szatyor sorsa.

– Mi már Raktárnak nevezjük. Mert bármikor beléphet abba a szentélybe, engedély még kell. Jó, a cigányoknak például nincsen engedélye. Semmiféle engedélyük nincsen. Természetesen a menekülteknek sincsen. Meg egy-két ilyen olyan mihaszna se kapott, olyan, aki csak a bajt keresi, és persze meg is találja. Az engedély mindig a jóra való, becsületes embereknek kell. Ők attól jóra való és becsületesek, hogy van engedélyük, érti? És mert ilyenek, kapnak engedélyt! Aki nem rendes polgár, annak szükségtelen az engedély. Az ilyet úgyis odaeszi a fene, ahová ő akarja, és akkor mi a búbánatnak a papírmunka.

A Kozmetikus a törpegyár felé pillantott. Egy munkásra láda esett, csak a feje látszott ki, összefutott néhány ember, alig bírták kirángatni alóla. A munkások úgy kapkodták a tekintetüket, mintha tiltott dolgot művelnének. Akire rázuhant a láda, igencsak rossz bőrben volt. Nagyon jajgatott. Befogták a száját, így is rángatta a fejét. De ott állt mellette egy törpegyári munkás, és fújta a sípot, mint a régi, szép időkben. Síppal Bachot, lehet ezt is. Hogyne lehetne! Kicsi Cár, aki a jelenetet ugyanúgy látta, folytatta.

– Aztán természetesen a kocsmába is kell engedély. Már ivott ott, van tudomásom róla. Csakhogy akkor engedély nélkül lépett be. Tartsuk be, kérem, a szabályokat! – bólogatott Kicsi Cár. – Például az is mennyire fontos, hogy eldöntsük, aki az engedélyt igényelni szeretné, megkaphatja-e azt az előzetes engedélyt, hogy igényeljen engedélyt. Ez így megy, lépésről lépésre, mert másként nyomban a nyakunkba ugrana a káosz vadállata. Nem ugrálunk, nem szálldosunk, de normális ember módjára evezünk a cél felé, mint egy Odüsszeusz. Nem az eget kell bámulni, hanem azt az egy centimétert, ami éppen előttünk van! És látja, mégis milyen rémesen bonyolult. Kafka vagy Orwell jut az eszébe, de jaj, uram, nem. Ezekre a fiúkákra gondolt, láttam a redős homlokán. Nem, nem, nem! A viszonyokat úgy kell átláthatóvá tenni, hogy az a viszonyok kedvére legyen. A viszonyok mi magunk vagyunk! Hát akkor rajta! Dolgozzunk, és

a zöld lombok közül kifehérlenek majd a felhők párnái, az ég kékje, a tomboló Nap. A szút, ami meg szétrágná a fát, kiirtjuk. Hm?

Hallgattak, a legyek dolgoztak a likőr foltjain. És dolgozott a kikéklő ég, a föld, szemben a törpegyár.

– Rendben, csakhogylássa, van bennem jóindulat, a kocsmába is kap állandó bérletet – folytatta Kicsi Cár. – De nehogy azt higgye, Cejt miatt. Azért lesz belépője, mert én így gondolom, így döntöttem, így tartom helyesnek. Cejtet pedig leszarom.

– Szerintem ez így nem egészen pontos – szólt a Kozmetikus.

– Jó, nem szarom le, de azért mégis. Az órákat át tudom állítani. Az embereket át tudom keresztelni. Én, mint már bizonyára tudja, alapítok. Az alapítás gyógyítás, műtét, tortúra, hecc, hosszú és fájdalmas kúra. Cejt múlik, én pedig vagyok.

– És a törpegyár?

– Az alapítványom érdeklí? Hm, hm – Kicsi Cár az állát vakargatta. – Maga azt hiszi, nagyon okos, mi?

– Itt mindenkiremeg. Arra gondolok, hogy aki idejön, vagy itt él, remegni kezd – magyarázta, és közben figyelte a szatyrot, ami így, a kilógó huzalokkal és a nejlonszövet átvezető vasakkal olyan volt, mint valami műalkotás.

– Azt hiszi, kurva okos. Azt hiszi, tudja mitől döglík a légy. Na, tudja meg, hogy a légy is föltámadhat.

Kicsi Cár villámgyors mozdulattal csapott az asztalra, és lassan emelte a fénybe a kezét. Négy agyoncsapott légy, likőr és vérfoltok színezték a tenyerét. Az udvaron toporgó kíséret nyomban az ablaknál termett, a nyakukat nyújtogatva pislogtak befelé. Kicsi Cár a véres kezével intett nekik. A másik kezével a görénybundás sapkáját igazgatta, közelebb döntötte a testét, nyakán lilára feszültek az erek.

– Nézze, én aztán jól tudom, hogy a foglalkozásával miféle ármányok szolgálatában áll. Tudom, miféle erőknék a bérence. De a mi viszonyaink a mi farkunkat dédelgetik. Ért? Rájött, hogy én ki fogok baszni magával? – Kicsi Cár az ablakhoz lépett, a három kísérője felé mutatott. – Elmondom magának a szisztémát, és nagyon bízom abban, hogy a lényeg nemcsak eljut az értelméig, de el is fészkel benne, mint a kendermagos tyúkanyó, ami aztán csak szarja a szép, sárga agyú tojásokat.

Kicsi Cár tátott szájjal lélegzett, aztán folytatta.

– Szóval szisztéma nélkül annyik vagyunk, mint a disznók. A szisztéma a Teremtés folytatása. De nagy Té!, nagy! A szisztéma a földi erők bujkáló, de mégis jelenlévő, érzékelhető munkálkodása, ami nélkül nem létezik sem rend, sem pedig rendszer. A szisztéma köztes állapot a megváltás híre és a kegyelem állapota között. Mondom konkrétan, mert így talán túl elvont. Látja, a hórihorgas tag a Dudu. Középen áll a veres képű Dodi, és Didi a kis tömzsi. Így hívják őket. Ez a becses nevük. Így szólítom őket én, a munkatársaim, így szólítják egymást, így szólítják őket a flangáló, üzletelő, munka után kuncsorgó vagy csak egyszerűen hasukat vakargató városiak, a törpegyár szorgos, jómodorú munkásai, a családjuk. Dudu, Dodi és Didi. Most. Ez most a nevük. Viszont megeshet, sőt, szinte egészen bizonyosan meg is fog esni, hogy holnapra a veres képű lesz Dudu, a hórihorgas Dodi és a tömzsi Didi marad. Ez egy folyamat. És egy ilyen folyamat.

Ugyanakkor más variációk is elképzelhetők, sőt el is kell képzelni őket, ha versenyben akarunk maradni, mert minden szisztéma a versenyen alapszik, amíg szisztéma nem lesz. Amikor egy szisztéma szisztéma lesz, már nem kell versenyeznie. Versenyezzen a faszom, jó uram. Vagyis tehát számolhatunk azzal, hogy csakhamar a hórihorgas barátom lesz Dodi, a veres képű Didi és a kis tömzsi Dudu. Tud követni? Ennek a nominális vetésforgónak nem az a lényege, hogy ki vagy, mert az kit érdekel, hogy ki vagy, a lényeg, és ezt sem Gogol, sem Franz Kafka, sem pedig Orwell, de említhetnénk Örkényt is, nem mondhatná lényeglátóbban. Vagyis ha bárki lehetsz, akkor legyél is. Legyél bárki, akárki, valaki, de természetesen mindig a köz érdekében alakulj. A nevet, mint valami uniformist magadra öltheted, hogy szolgálj. A szolgálat kötelezzon. Nem a névből következik a cselekvés, hanem a cselekvés ad nevet, nem a név határozza meg a személyedet, az identitásodat, hanem a változékonyság, illetve a változtathatóság varázsos lehetősége. A hecc az volt, hogy mindez egyszeri, véletlenszerű, de mindenképpen a pillanatnak hódoló ügymenet. Egyszer megtörténhet, és kész, fájront. Takarítsák föl a könny mocskát, a járdakövekre alvadtt vért, a falakra csapott agyvelőt. Száraz, tiszta utcákat kívánunk látni. Oké, oké. Csakhogy a hecc megtörtént újra, és újra, és megint, így lett a heccből szisztéma, amit ha nem ismeresz föl, akkor az árokban végzed, mint egy kibaszottul üres nejlonszatyor, amit bárhová tovább fújhat a szél.

Kicsi Cár kipréselte magából a levegőt, s mint aki megkönnyebbült, fölördített, majd a likőrösüveg után kapott, és jól meghúzta. Aztán váratlanul egészen elkedvetlenedett. Nézte őt, a Kozmetikust, pislogott, mint aki arra gondol, hogy ennyit beszélni, őszintének lenni, igaznak lenni, és mi végre. Nem értik. Nem fogják föl. Ez az alak se lesz a hasznára, aki pedig a törpegyár mellé nyert beutalást, egy ilyen remek helyre. Basszák meg az összes napraforgó segget. És nagyot legyintett, vonult kifelé. A bejáratnál használta a sárkaparót, mintha bentről vinné kifelé a sarat, az ázott föld makacs masszáját. Dudu, Dodi és Didi követték őt a fehér terepjáróhoz. Csapódtak az ajtók. A Kozmetikus bólintott, elmosolyodott. Dudu, Dodi és Didi. Azért Kicsi Cárt csakis ők fogják követni. Ők várnak rá, ők hajtják végre az utasításait, a parancsait, ők loholnak a nyomában. Csak Dudu, Dodi és Didi. Kicsi Cár reménye talán ódivatú, és soha nem igazolódott igazán. De volt benne igazság, mert az emberi természetre apellált, miközben mégsem volt teljeskörű látomás. Kicsi Cár úgy vélte, hogy Dudu, Dodi vagy Didi bárki lehet. De ez nem így van. Az rendben, hogy mindig akad Dudu, Dodi és Didi, de hogy bárkiből lehetnének ők, marhaság. Sajnálatos, de így van. A szisztémát az is élteti, aki tagadja.

Száraz kenyeret, sajtot vett elő. Majd lassan, a falatokat a szájában sokáig forgatva megreggelizett, a teába likőrt lötytyintett. Kiballagott az iroda elé, a törpegyár felé pillantott, szóltak a sípok, a füttyök, feje fölött szarka cserregett. Aztán nekiindult.

– Járjon szerencséivel – szólt egyszerre utána az ő hangszórója.

Elbizonytalanodva fordult, jó lett volna megsimogatni a hangszert.

– Több kellene szerencsénél – mondta végül.

Még mindig kora délelőtt volt, csattogtak fent a galambok. Ahogy a városközpont felé tartott, a kertekben látott törpéket. Mindenféle kicsiny, festett alak

vigyázta az orgonák, a muskátlik és a felfelé ólálkodó tuják álmait, Jézus éppúgy, mint Napóleon, Kicsi Cár vagy Bill Gates. A város már életre kelt, az árusok ki-pakoltak, a nyikorgó kerékpárok és a kóbor ebek járták a megszokott körutakat. A lottózóban toporogtak néhányan, de mert nem húzási nap volt, sorsjegyeket kapargattak, és néhányan tippmixeltek is. Kiáltás érte utol. A névtelen cigány fiú szaporázott utána, kezében tányér, arcán feszült figyelem. Ahogy utolérte, háttádkba állt.

– Ezt magának küldik, uram – mondta lihegve. És remegett a tányért tartó keze. Nézte, mit hozott a fiú, akinek fehér bajusza lett. Két szem volt a tányérban, fehér porral hintve. De az is látszott, hogy kicsi ujjbegyek már kóstolgatták a port. Nyilván porcukor volt. Átvette a tányért.

– Üzentek valamit?

– Igen, üzentek.

– El is mondod, hogy mit?

– Nem, nem mondom el – fintorodott el a gyerek, törölte a száján, megfordult, már futott is. Ő meg nézett utána, kezében a tányér a két porcukros, a hajnalt talán még látó birkaszemmel. A szisztémára gondolt, és nem, nem becsülte le.

Vidróczki-kódex

regényrészlet

Negyedik fejezet

amelyben Matyi felkerekedik és meg sem áll Budapestig. Az Andrásy út macskaköveit zavarában teknősbékáknak nézi, a lámpaoszlopokat pedig gólyáknak. Rácsodálkozik a női nem ki-fejezhetetlen szépségére, a végén pedig az összes pénzt kénytelen odaadni egy törött biliért.

Haj, de hosszú az út a Mátrától Budapestig! Különösen akkor, ha pályafelújítási munkálatokat kell végezni a melankolikus vízi patkányok miatt, akik unalmukban átárvolták a töltés alatti földet. Vagy, ha az embert visszahúzza a szíve. Matyit is elbizonytalanította a vonaton a honvágy és a félelem. Mi lesz, ha...? Mi lesz, ha mégsem kap szállást a megadott címen? Egyáltalán, hogy találja majd meg a címet? Kétszer járt mindössze Budapesten, egyszer nyolcadikban egy tanulmányi kirándulás alkalmával. Másodszor pedig egy rokonával, aki gyógykezelésre jött, és ő kísérte. Hazafelé menet egy lábmasszírozó gépet vittek, illetve ő cipelte, és nagyon szégyellte, mert mindenki őket bámulta. Arra is emlékezett, hogy mind a két alkalommal szirénázó mentő- és rendőrautók cikáztak az utcákon, meg lehetett tőlük süketülni. Őszintén szólva felöltött szegény fiúban, hogy leszáll a vonatról, és a következővel visszaszökik. A kódexet meg elégeti valahol. Volt, nincs, egye meg a fene! Szedelőzködött hát, és indulni készült, de egy kiránduló csoport elállta az útját, és addig szerencsétlenkedett, amíg elszalasztotta a lehetőséget. Nem volt mese, maradnia kellett, és nyílegyenesen zötykölődnie a nagy történések színhelye, a varázslatok plázája, Budapest felé.

Hiába is, a fenébe, Budapest gyönyörű város, gondolta Matyi, amikor az Andrásy úton elindult. A nők meg, a nőkről meg jobb nem is beszélni. Alig volt rajtuk ruha. Épp szembe jött vele egy amolyan modellféle, a melle ringatózott, Matyi összeráncolta a homlokát, és mereven előre nézett. Azt a taktikát dolgozta ki magában, hogy szenvedő arcot vág, mint aki épp elvesztett valamit, és közben jól meglegelteti a szemét a lányon. Mégsem bámulhatja métereken át csak úgy simán egy idegen lány mellét, még azt hinnék, hogy valami falusi bunkó. De csodák csodája, a lány, amikor Matyi mellé ért, kedvesen rámosolygott, és valamit kérdezett. Egy bökkenő volt csak, hogy angolul kérdezte. Matyi zavartan mosolygott, most már közről is megsejmelhette a jól tömött, medicinlabdaszerű melleket, de csak úgy mellékesen nézett rájuk, miközben sajnálatát fejezte ki. Nem vagyok idevalósi, én se igazán tudom, hol vagyok, mondta sűrűket pislogva a melleknek. Amikor továbbment, büszkeséget érzett. Ez a bombázó csaj mégiscsak őt választotta ki a tömegből. Ott sétafikált egy csomó öltönyös, aktatáskás ürge, akik szemmel látható-

an beszéltek angolul. De mégsem rájuk esett a választása. Matyival megfordult a világ, úgy szedte a lábát az Andrásy út macskakövein, mintha minden nap azokat róta volna. Felszegte a fejét, lehunyta a szemét, és nagy levegőt vett. Kár volt beleszippantania az ájerbe, fuldokló köhögés tört rá menten, azt hitte, kiköpi a tüdejét. Egy restelkedő szellő azonban a segítségére sietett, szemébe fújta frissen nyírt dús barna haját, s ettől módfelett ellenállhatatlannak érezte magát, sőt még a köhögése is elmúlt. Mondják, minden csoda három napig tart, Matyi számára se tartott tovább e varázslat három másodpercnél. Egy kiskutya fonta be pórázával a lábát, meg kellett állnia. A kutya gazdája, ha lehet ilyet mondani, még csinosabb lány volt, mint az előző. A barátnőjével röhögcsélt az egyik fa alatt, holtbiztos, hogy a szerelmi ügyeiket tárgyalták. A barátnőn miniszoknya volt, gumicsizma, persze harisnya nélkül, Matyinak egyből megtetszett az új pesti divat. A fához egy női bicikli volt támasztva, fonott kosárral a kormányja előtt. Bárcsak ülne fel a csizmás csaj a biciklijére, sóhajtott fel Matyi, miközben esetlenül próbált szabadulni a kutyapóráz béklyójából. Aztán lehajolt és megsimogatta az állatka selymes szőrét. A vonzó gazdi sűrű elnézésék közepette kibogozta a hurkot. Hajlongott, a dekol-táza ott illatozott a fiú arca előtt pár centiméterrel. Matyival forgott az Andrásy út, a kovácsoltvas lámpákat a kihalófélben lévő mátrai fekete gólyáknak nézte, a macskaköveket pedig teknősbékáknak, akik nagy csapatban vonulnak a Hősök tere felé, alig mert rájuk lépni. Igaza volt Vidróczkinak, gondolta, teljesen igaza volt. A pesti nők még a hóembert is elolvasztják.

Végre elérte a keresett utcát. A betonjárdán mindenféle lomok hevertek, fozsolt ágycbetétek, hokedlik, stelázsik, ringyek-rongyok. Matyi először furcsállotta, hogy az egész utca költözködik, és épp szeptemberben, ilyet ő még nem látott soha. De hát ez Budapest, gondolta, itt azért több minden megtörténhet, mint otthon. Eldöntötte magában, hogy semmin sem fog csodálkozni, mindent természetesnek vesz, akkor van a legkisebb esélye arra, hogy ötven százalékkal lea-
ciózzák, azaz vidékinek nézzék. Igaz, a falujában a pestieket sem tisztelték különösebben, nem felejtették el soha kitenni a pesti szó elé a hülye állandó jelzőt. Már csak pár ház volt a keresettig, de Matyi elé nem várt akadály tornyosult. Képletesen és szó szerint is. Egy tarkabarka szoknyás, nagy testű cigányasszony ült egy horgászszeken, egyik kezében fokhagymás-tejfölös lángos volt, a másikban egy porcelánbili. Na, most mit csináljon? A keresett ház minden kétséget kizáróan ezen a felén volt az utcának, tehát semmi kedve nem lett volna átcaplatni a szemben lévő oldalra. Már csak azért sem, mert ott sem mutatkozott külön helyzet. Hú, bucsálódott szegény Mátyásunk, másszon át inkább az asszony előtti szeméthegyen? Nem, az rossz ötlet lett volna, magas volt a hegy, és felettébb bűdös. Egy hirtelen jött ötlettől vezéreltetve, úgy döntött, egy élete, egy halála, átslisszol azon a keskeny sávon, ami az asszony lába és a, minden bizonynyal, saját, külön bejárátú szeméthegye között nyílt. Nem kevés bátorság kellett a hőstett megcselekedéséhez. De hát egy Vidróczki-tanítványtól elvárható, hogy áttör, mintsem hogy megfutamodik! Morcos volt az asszony, kissé szakállas, és vállas-hájas, mint egy szumó birkózó. Már javában majszolta a lángost, a bilit meg csak úgy tartotta mereven maga elé, mint a kéregetők szokták fogni a kalapjukat. Még három lépés, dadogta Matyi, kettő, egy, és uccu! Bár jött volna egy szirénázó mentőautó, amelytől osszerezzen, vagy csapott volna le a Vörösmarty

utcába a tüzes istennyila! De nem, sajnos szabad terep kínálkozott Matyi számára meggondolatlan tettének végrehajtásához. És, nehezemre esik bár, de le kell írnom, hogy Matyi lába megbotlott egy csillárvasban, és utazótáskástól, mindentől rádőlt az asszonyra. Mi lett ebből, jaj, Istenem?! Hát először is, a bili kiesett a nő kezéből a betonra, és ripityára törött. A tejfölös lángos izzadó, szőrös arcához nyomódott, a horgászszelek felborult, és szegény pára bedőlt a koszlott dunnák és paplanok közé. Ez volt a szerencséje. Az ágyneműk felfogták hatalmas, szétfolyó testét, rózsás ráncos szoknyája a combjáig húzódott, fejére pedig egy lyukas, rózsaszín selyemszalagos szalmakalap csúszott. Tisztára, mint egy Botero-kép, gondolta volna Matyi, ha előbb jött volna Budapestre egy évvel, és jöttében-mentében fel-felnézett volna a Szépművészeti Múzeum reklámposztereire. De hol volt ő még ekkor? Sehol. Vagyis hát a mátrai gyapjaszöld völgyben, ahol kelletlenül lapátolta a faszenet, és kereste, egyre csak kereste azt a kihaltak hitt gombafajt, melyet az ő nevééről jegyeznek majd. Ó, de régen is volt már az, édes Istenem! Itt most minden másodperc száz meg száz új illattal, színnel, hanggal, ízzel kínálta magát. Szagolj, nézz, hallj, ízlelj! Matyit teljesen elfárasztotta a sok impresszió. Ahogy a cigányasszony fölött állt, úgy érezte, kimegy az erő a lábából, a keze meg nem mer elindulni a segítségnyújtás aknákkal pitykézett mezején. Döbbenet állt pár másodpercig, majd mindkét kezét az asszony felé nyújtotta. De az ahelyett, hogy elfogadta volna, velőtrázó jajveszékülésben tört ki. Armandó, Narancs, gyertek már, hol vagytok, nézzétek, hogy elbánt velem ez a szemét paraszt! Én csak, de én csak, dadogta Matyi, nem tehetek róla, véletlen volt. Még, hogy véletlen, ismételte az alig másfél méter magas, mokány cigány férfi, aki, mint egy népmesei manó, hipp-hopp, a semmiből termett ott. Aki az anyámat szidja, azt megölöm, ordította, és előkapott egy bicskát. Fizesd ki a bilit, te köcsög, különben megdöglesz, sziszegte. Matyi remegve vette elő a pénztárcáját és az összes papírpénzt a férfi kezébe nyomta. Dobogó szívvel csengetett be a keresett házba. Amikor meghallotta az ismerős hangot, fellélegzett, és úgy érezte magát, mint Vidróczki, amikor ötven pandúr elől sikeresen megmenekült.

Ötödik fejezet

amelyben megismerünk egy agilis, ambiciózus hazánkfíát, bizonyos Geda Jocót. Matyink első pesti éjszakája rémálommal végződik. Időugrás is történik, visszalopjuk magunkat a gyönyörűséges kék Mátrába egy kalyibához, melynek gazdáját tíz morgó holló vigyázza.

Úgy dobogott a szíve, mint egy fészkeből kiesett madárfióknának, amikor belépett a lakásba. Egy ablaktalan sufni várt rá, de ezt akkor még nem is sejtette. A nagyszobában egyik falubelije, Geda Jocó lakott. Jocó egy amerikai táplálék-kiegészítőket forgalmazó cégnél gyalogbetyárkodott, azaz járta a várost, és tablettáival, valamint erőszakos dumájával próbálta a túlsúlyos magyar embereket rábírní arra, hogy minél többször szarjanak. A látványos fogyás titka a felpörgetett anyagcsere, amit egy kis rásegítéssel könnyen el tudunk érni, magyarázta éppen az egyik ügyfelének telefonon, amikor ajtót nyitott Matyinak, mennyit ér ez meg magának, kedves asszo-

nyom? Matyi azt hitte, hülyéskedik vele a kedves asszonyommal, de szerencsére időben rájött, hogy Jocó nem neki mondja, így nem is válaszolt. Tudja, drága hölgyem, folytatta Jocó, a karcsúság titka az agyban dől el. Nézze, ha a férje számára adott egy hatvanöt kilós és egy nyolcvanöt kilós hölgyemény, minden bizonnyal az előbbit fogja választani. Ezt bizton állítom, hisz én is a teremtés koronája vagyok. És ez így van rendjén. Nos, a probléma tehát az, hogyan tud hatvanöt kilósra karcsúsodni? Jól mondom, ugye, túlsúlyos a hölgy?, szóval igen?, onnan gondolom, drága asszonyom, hogy kissé galuskás a hangja. Elárulom, kalóriamegvonással, intenzív edzésekkel, különféle testkezelésekkel, de lelassult anyagcserével még vélet-le-nül sem le-het fogy-ni! Ezt az utóbbi tagmondatot már szinte ordította. Matyi nem is értette, ki az a bolond, aki még fizet is azért, hogy ordítozzanak vele. Drága hölgyem, a lelassult anyagcsere megöli magát, megmérgezi ezt a várost, kinyírja ezt a nemzetet, hazavágja Európát, és az örök vadászmezőkre küldi Amerikát. Ha nem kezdünk el időben harcolni ellene, ha nem vagyunk képesek átvenni, és hittel használni a más nemzetek által kiaknázott ősi lehetőségeket, a saját bélsárunkba fulladunk bele! Hogy mi? Ez most hogy jön ide? Ha nem bízok bennem, drága hölgyem, kérem, ne rabolja az időmet, tizenöt nem fogadott hívást mutat a másik telefonom. Képes ön hinni bennem és az acai bogyóban? Nos, ha igen, hívjon vissza, de most ne haragudjon, drága hölgyem, le kell tennem, mert várnak.

Közben Jocó betesékelte Matyit, Matyi alig akart hinni a szemének, nem ebben állapodtak meg, Jocó jól hallhatóan szobát ígért neki, nem sötétkamarát, melyet széltében és hosszában elfoglal az ágy. Az ágy fölött fehér bútorlapból keszeskusa polcok sorakoztak, jó, jó, elfért bennük minden, legalább nem kellett az ágyra pakolni. Hogy ez lesz a szobája, csak később derült ki. Matyink azt hitte, Jocó csupán tapintatból vezeti oda, hogy hellyel kínálja, amíg telefonál, és nem akarja, hogy a beszélgetésével a terhére legyen. Amikor Jocó elköszönt az ügyfelétől, készségesen kezet nyújtott régi iskolatársának, és azt mondta, máttól ez lesz a te kis dühöngőd, hogy tetszik? Matyi, hogy időt nyerjen, felköhögött, és egyre erősödő köhögésével kifújta magából azt a csalódottságot, amit a szálláshelye miatt érzett. Nagyon nagy volt a csalódása, egyre intenzívebben köhögött, már-már megfulladt. Jocó egy pohár vízért szaladt, ez a hirtelen magány nagyon jól jött Matyinak. Mire visszaért Jocó, megszűnt a szorongása. És hangozzék bár furcsán, nem más, mint híres betyárunk, Vidróczki sietett a segítségére.

Azt minden mátraí tudja, hogy Vidróczki, mint a jó orvosság, fűben, fában lakott. Matyinak a nagyapja mesélt még arról, hogy Vidróczkiék egy nagy fa belsejében vágtak maguknak tanyát. Iddogáltak, eddegéltek ott a fene nagy biztonságban, a vájat belseje szentképek helyett amúgy pogány magyarosan oldalszalonnákkal és bőrs disznósajtokkal volt teliaggatva. A mának éltek, nem korlátozta őket sem a tízparancsolat, sem az intelligencia. Állítólag három tisztességesnek mondott pirosbarna menyecske hozta nekik felváltva a cipóban tállalt forró levest. Azért valljuk be és ne álszenteskedjünk, nem lehetett az egy rossz élet! A vármegye pandúrjai meg bottal üthették a nyomukat.

Hát ebből indult ki a mi Mátyásunk is. Pár perce az élete került veszélybe, most meg itt van a teljes biztonságban. Ráadásul egy ilyen nagydumás haverral, mint Jocó, aki minden helyzetben feltalálja magát, és ami még fontosabb, a jég hátán is megél. Tőle csak tanulhat. Aznap éjjel Matyi azt álmodta, hogy

Vidróczkival és Jocóval poharazgat egy nagy juharfa törzsében. De az a nagy juharfa mintha itt lett volna a Vörösmarty utcában, a ház belső udvarában. Az Andrassy úton látott gumicsizmás lány kopogott az ajtón, levest hozott nekik. Csak amikor jobban megnézték, akkor látták, hogy a leves fehér porcelánbiliben van tálalva. Erre Vidróczki a baltájáért nyúlt, és elindult a lány után. Matyi lihegve követte őket, de akármilyen gyorsan szedte is a lábát, nem haladt egy tapodtat sem. Aztán valahogy mégis az utcán találta magát, a lomok között, Jocó épp az acai bogóját kínálta a cigányasszonynak. Hölgyem, hölgyem, legalább hallgasson meg, nem fogja megbánni, ígérem, szajkózta Jocó. Ez volt az, ezt volt az, aki felborított!, visította az asszony, és Matyi felé mutatott. Matyi olyan heves szívdobogásra ébredt, hogy úgy érezte, a szíve szétfeszíti mellkasát. Nagyot ugrott, beleverte a fejét a polcra. Vaksötét volt, nem tudta, merre induljon, hogy elérje az ajtót. Tapogatta a falat, a szívdobogása pedig ahelyett, hogy mérséklődött volna, egyre erősödött. Segítség, kiabálta, Jocó, merre vagy, engedj ki!

Azt Matyi is tudta másnap, hogy az éjszakai közjátéka finoman szólva nem volt betyáros cselekedet. Na, de sebjaj, próbálta menteni, ami menthető. Először dicsérte Jocó karrierjét, melynek határa, semmi kétség, a csillagos ég lesz. Aztán köszönetét fejezte ki a klassz, kényelmes szállásért, és annak is hangot adott, hogy Jocó nélkül most valószínűleg már egy kórboncteremben feküdne halálra késelten. Tényleg, jut eszembe, kezdte Matyi a reggelinél, az a sok szemét meddig lesz még az utcán? Múlt éjszaka elszállították az utolsó kupacot is, nyugodt lehetsz, ma már senki sem fog beléd kötni, felelte Jocó, és kissé gúnyolódva megveregette Matyi vállát. Délelőtt tízre volt megbeszélve munkaügyben találkoznia az állatkertben. Hogy miért éppen akkor és miért éppen ott? Nos, ez egy hoszszabb történet, de a fenébe is, egy regénynél ez nem lehet probléma!

Szóval az úgy volt, hogy körülbelül két hete, amikor végleg eldöntötte, hogy búcsút mond a Mátrának, kiment a szénégető völgytől elég távol eső savanyúvízforráshoz. Szerette azt a helyet. A hegytetőn süttött a nap, de lent a forrás még mindig árnyékban hűsölt. A betonvályú szélén, mely felfogta s levezette a vizet, számtalan hegyi szitakötő kellelte magát. Jobbra, a tóparthoz közel egy facsonkon holló ült, és mintha őt figyelte volna. Egy kalyiba állt a tóparton, rozzant lépcsőjén egy munkáskabátos, svájcisapkás alak gunnyasztott. Matyi odaköszönt neki, de az füle botját sem mozdította. Kiürültek a vizesedények, gondoltam, megtöltöm őket, magyarázkodott esetenül Matyi. De erre sem jött felelet. Matyinak rossz érzése támadt. Megtöltötte mind a hat üveget és indulni készült. Valami azonban még ott tartotta a forrásnál. Lopva visszasandított a kalyibára, hát csodák csodája, legalább tíz holló gubbasztott a tákormány tetején. Ezek az előbb még nem voltak ott, mi a fene ez?, valami varázslat?, dadogta Matyi. Aztán nagyot nyelt, s érezte, hogy teljesen kiszáradt a szája. Lehajolt és teleitta magát a finom, hús savanyúvízzel. Majd vett egy nagy levegőt, és elindult, mert nem hagyta nyugodni a kíváncsiság, meg kellett néznie, ki az az alak, és miért nem mozdul. Ahogy közeledett a kalyibához, a hollók vészjósló károgásba kezdtek. Először csak egy, aztán kettő és a többi. Nem is károgtak, inkább valami mélyebb, morgó hangot adtak ki. Matyi úgy érezte magát, mint egy horrorfilmben, már csak egy beszélő csontváz hiányzott, aminek az állkapcsáról lassú cseppekben megindul a vér. Egy életem, egy halálom, gondolta, és nagy, huszáros léptekkel megkerülte a kalyibát.

Hatodik fejezet

amelyben Matyit szimpla kis tolvajnak nézik, majd titokzatos események föltanúja lesz. Megtudjuk még, hogy Vidróczki Marci Marlborót szívott, mert úgy gondolta, ezt ő igazán megérdemli.

Hát a munkáskabátos, svájcisapkás alak nem volt más, mint a verebélyi önkormányzat egyik közmunkása, Begyerő Mihály, akit a Holló és társa Security bt. kölcsönvett pár hónapra. Szegény ember nagyon fáradt lehetett, mert ültében elbóbiskolt, a cigaretta végigégett és elaludt a szája szögletében. Matyi ott állt előtte, nem mert ráköszönni, félt, ha megijeszti, lezuhan a falépcsőről kicsiny teste. Aztán meg Begyerő Mihály hamvadt cigarettáját is sajnálta volna, ilyet ő még nem látott, hogy egyben maradjon egy teljes szál hamuja. A hollók mindeközben átsétáltak a kalyiba Matyi felőli oldalára, és lebiccentett fejjel, néma csendben várták a jelenet folytatását. Nagy volt tehát a tét, tapintatosnak kellett lennie nagyon, különben a hollók holtbiztos kivájják mindkét szemét. Bánta már szegény Matyi, hogy egyáltalán odakotnyeleskedett a bácsihoz, ment volna inkább a maga útján sietve vissza a többiekhez. De hát Matyit mindennél jobban izgatták a rejtélyes helyzetek, meg aztán kezdte megint nagyon-nagyon unalmasnak találni a szenes munkát a völgyben. Gondolta, megköszörüli a torkát, arra biztos megébred a bácsi, aztán már könnyebb lesz minden. De nem ébredt fel, viszont két holló hipp-hopp, zuhanórepülésben a földön termett Matyi lába mellett, és elkezdtek csipdesni a lábfejét. Matyin egy félig bekötött magas szárú vászon tornacipő volt, jobbnak látta, ha sarkon fordul és meg sem áll a forrásig. Semmi kedve nem volt ahhoz, hogy véresre marcangoltassa magát a bt. munkatársaival. De alig futott pár métert, a bácsi felébredt, meglátta a menekülő alakot, és ijedtében a levegőbe lőtt. Ki vagy?, állj!, különben szarrá lölek, kiabálta. Matyi megadta magát, megállt és feltartotta mindkét kezét. A bácsi megmotozta, csak aztán fordult szembe vele. Te, vagy az, fiam?, ismerem az apádat, szemet éget a völgyben. A bácsi elnézést kért a motozásért, és azt mondta, tele van a kalyibája jobbnál jobb leakciózott uniós konzervekkel, manapság pedig egy fél liter kannás borért is képesek embert ölni, nem tétovázhatott. Utólag kiderült, hogy nem véletlenül említette a bort. Pár perc múlva már a kalyiba lépcsőjén ültek, és vidáman poharazgattak. Világéletben futballista szerettem volna lenni, de az apám nem engedte, hát így lettem vasutas, kezdte a bácsi. Aranyéletem volt forgalmistaként mindaddig, amíg nem rabolták ki egy húsvétkor a tizenegyvenkettes vonatot a betyárok. Utána azért egy kicsit jobbnak kellett figyelnem. Bekészítettem én a bódémba mindenféle szűrő- és vágófegyvert, de nem jöttek többet. Mintha megérezték volna a veszélyt. Mert én nagyon-nagyon kíméletlen tudok ám lenni, ha a helyzet úgy kívánja. De hagyjuk a múltat, beszéljünk inkább a jelenről. Tudod, fiam, azt látom, hogy manapság a lopás iránt nagyon feléledt az általános emberi érdeklődés. Hajdinban csak a betyárok mertek lopni, ma lop az egész nép. A tavat kell szemmel tartanom, hogy el ne vigyék, mondta, s felnevetett. Matyi pissegett, s elmosolyodott, nem akarta máris megszégyeníteni a hitelenségével. Nem jön ide egész nap senki, folytatta az öreg, de éjszaka, halkított a hangján, éjszaka ezer meg ezer kisördög térdepel körbe a víz szélén, ide járnak inni, bizony. De bolond len-

nék elárulni a Holló és társának. Mehetnék vissza a munkanélküli irodára, és mire észbe kapnék, egy OKJ-s cipőfelsőrész-készítő tanfolyamon találnám magam. Semmi kedvem büdös bőrök felett görnyedezni, jobb nekem itt a vadméhektől zümmögő Mátrában, hát nincs igazam? Dehogynincs, tudod, mindenkinek van egy kijelölt helye a világban, az én helyem itt van, a tóparton. Itt szeretnék meghalni, hát nincs igazam? Matyi kezdte kínosnak találni az egyoldalú társalgást, lopva rásandított a bácsi egyenruhájára, tényleg egy őrzővédő cég foglalkoztatná?, nem az elme- és szociális otthonból lógott ide? De, tudod, folytatta, ez még mind semmi, éjszaka ide jár zülleni Vidróczki is a cimboráival a tópartra. Jár vagy járt?, kapaszkodott bele a mondatába Matyi. Jár, ha mondom, vásári bokréta van tűzve a kalapja mellé, látszik a holdfényben. Nyúlhúst sütnek meg makkoltatott malacot. Öntik egymás fejére a bort meg a pálinkát, úgy mulatnak. Legalább kilenc colos délceg, nagy emberek. Magyar ingben, bagarja csizmában, sarkosan kalaposan. Nagyon összejöttek ezeknek az élet! Egyik este nagy vihar tombolt, és végeztek azok itt olyan lövöldözést, hogy ihaj. Merész, bátor, nagytempójú emberek, nem félnek azok semmitől és senkitől. A cikázó villámokat célzogatják, azon versenyeztek, ki találja el. Még ilyen ötletet, hogy ez nekem eddig mért nem jutott eszembe, hát nincs igazam? Le is csapott a villám oda, e, mutatott az öreg a villám sújtotta fatörzsre, melyen a tizenegyedik holló ült. De azt hiszed, eltalálta őket? Nyavalyát! Betyárba nem üt a ménkű. Állítólag itt van a tanyájuk a bányahasadéknál. Volt, szólt bele Matyi kiigazítóan, tudja, hány éve már annak? Idő, ugyan már, lárifári. Itt mulatoznak és kész. Ha nem hiszed, gyere velem, azzal erőszakosan a tó felé taszigálta Matyit. A tíz holló meg lépésben haladt utánuk. Egy laposabb beszögellésnél tényleg le volt taposva a fű, s mindenféle szemét hevert szanaszét. Voltak ott csontok, vodkásüvegek, sörösdobozok, és pár cigarettásdoboz is. Azt mondja, hogy Vidróczki Marlborót szív?, nevetett Matyi a kupacra mutatva. Persze, hogy azt. Nem is tudta, hogy neki mindenből csak a legjobb kell? Lóból, asszonyból, ételből, cigarettából. Mindenből, érted? Állítólag még Erzsébet királynéval is volt némi afférja. Amikor a komáromi vár falát felbontotta és átúszott a Dunán, akkor. Matyi köszönte szépen a bort, elnézést kért, hogy félbeszakítja a bácsit, és sietős dolgára hivatkozva elköszönt. A hollók visszazálltak a kalyiba tetejére, Matyi ettől némiképp megkönnyebbült, és elindult a savanyúvízforráshoz. Tényleg össze van itt tódulva a nyomorúság, gondolta, legjobb lesz, ha minél előbb felmegyek Pestre.

Jó, jó, felmegy, de nem olyan egyszerű az! Hol talál majd munkát? Mert Pesten sincs ám kolbászból a kerítés. Igaz, szállása lesz, azt nagy nehezen sikerült megszerveznie, de a munka, a munka már nagyobb falat, csak nehogy megakadjon a torkán. Aztán elszégyellte magát, amiért olyan kurtán-furcsán otthagya az öreget. Igazán végighallgathatta volna. Végül is nincs abban semmi különös, ha az ember elkezd fantáziálgatni. Ki tilthatja ezt meg neki és miért? Megmondta az a híres dél-amerikai író is, hogy a valóság nem ér véget a paradicsom kilónkénti áránál. Nem csak annyiból áll az, hogy késsel meg pirossal számoszlopokat firkantsunk egymás mellé, mint a precízebb piaci kofák.

A part alatt

A bugyimban homok van, a pokrócon is, mustárszínű pokróc, csupa homok és királydinnye, ez egy másik bugyi, a száraz. A vizes most szárad, piros, rózsaszín lepkék vannak az elején, ha vizes, a lepkék is pirosak. Amikor megszárad, az a száraz, ez meg a vizes, így kell váltogatni mindig a fürdőruhát, különben jön a megfázás. A lepkés a napon van, kiteszem a napra a pokróc szélére, a szélére ülök én is, és ások egy gödröt lapát nélkül. Sosincs lapátom, otthon marad, vagy elveszítem, a másokét is elveszítem, amit ellopok. A körmöm alá szorul a homok, nem zavar. Most nem tudnám kézzel, idegesít, ahogy feszít, nem tűrök el semmit a körmöm alatt. Addig ások, míg el nem érem a vizes részt, egyre vizezebb a homok, bedől az árok oldala a víztől. Tömködöm a fürdőbugyit, hátha megtámasztja, kibélelem vele, de így is omlik. Dühös vagyok a gödörre, ugrálni kezdek a szélén, tűnjön a fenébe a gödör, nem kell, húzok rá száraz homokot, mintha ott se lenne. Megszáradtam, mehetek végre a vízbe.

Nem várom meg, hogy lila legyek a fázástól, mint az öcsém, utálok fázni, előbb jövök ki, mint ő, azt mondják, mennyire szófogadó vagyok, mennyire betartom a szabályokat. Törölközőt csavarnak körém, úgy kell fürdőruhát cserélni, de most beszélgetnek, valami ismerős ült le mellém, nem ismerem. Nem kell törölköző, egészen gyorsan le tudom húzni a vizeset, lehúzom, így sokkal egyszerűbb, csak fel a lepkés, és kész, észre se veszik. Nincs meg a lepkés. Meztelenül ások, kaparom ki a gödröt, könnyebb kiszedni a homokot, mint előtte. Nincs a bugyi, keresem, söröskupakot találok, aranyszínűt, az jó. Visszahúzom a vizeset, szólok anyámnak, hogy nincs meg, várom a pofont vagy a csöndet, egyik sincs, beszélget tovább a nénivel. A bugyi bekerült a vízbe, elvitte a föld alatti víz, bele a Tiszába, valahol fölveti egy buzgár, lebeg a lepkés bugyi a Fekete-tengerig, ha nem akad föl Szegednél ott, ahol a hullák szoktak.

Nyáron rossz a betegség, nincs semmi értelme. Iskolaidőben, olyankor van, de nyáron semmi. Gyakran vagyunk betegek, anyám szerint a termál, a meleg vízben tenyésznek a vírusok. Nagyanyám szerint a Tisza, beleengednek abba mindezt, a múltkor például tyúkbelet, egy egész üzemnyi tyúkbél. Ez megy egész nyáron, hogy hova kell vinni a gyereket. A Tisza jobb, ott van pluszban agyag. Ahol nincs, oda meg viszek vödörben, rákenem a homokra jó vastagon, meglocsolom vízzel, csúsza. Kiritkul tőle a fürdőnadrág, anyám mérges, veheti kilószám a fürdőruhát. Időnként szedjek kagylót is, mondja, pedig tudja, hogy kagyló alig van a Tiszában, azok is ronda feketék. Csak, hogy ne csússzak, azért mondja. Egy kisbabát nézek helyette, meztelen kisfiú, kövér, és alig van fütyije.

Aztán úszni megyek, hozzáér a lábam valamihez, puha, biztosan hal. Vagy tyúkbél, és a nagymamának megint igaza lett.

A part felé nézek, szembe süt a nap, sötét alakok jönnek a vízhez. Nem látszik az elejük, hogy nő vagy férfi, a gyerek, az látszik, mert kicsi. Figyelem a fekete embereket, egyformán fekete mind, az egyik közülük nem is ember. Csápjai vannak, négy csáp, kettő a föld felé, egyik az égnek, másikban fegyver, és jön felénk. Anyu integet neki, miért pont neki, annyira ronda. Letelepszik mellénk Elli néni, kihengeríti a szőnyegét, nem is fegyver. Rálóg a pokrócunkra a gyékénye, mindig úgy teríti, hogy rálógjon, fél a homoktól ugyanis. Büdös a gyékény, amikor vizes, és rögtön vizes lesz, mert Elli néni vizezi magát, úgy jobban pirul. A bőre sárga meg barna egyszerre, sötétbarna, lötyyedt, nincs egy sima része, csupa olaj. Csillogós combjára ragad a homok, be van panírozva, alig van hús a panír alatt. Látszik a csont és az ín a karjában. Megigazítja a kontyát, fehér a hónalja, mindig elcsúszik a haja, mindig igazgatja, kicsike konty, hálóban. Kontyháló, pontyháló, anyám nem nevet. Az arcán sincs hús, csak festék, a pofacsontja narancssárga, és arany folt van a szemén. Sokrétegű szemhéja van, ahogy nyitja, úgy tűnnek el a rétegek, marad három. Mint a poharam, össze lehet csukni, egymásba a karikákat, de van, hogy egészen kicsi, ha csak az alsó hármat hagyom meg. Akkor is lehet belőle inni, könnyebben összecuslik, kifolyik a szörp. Ne hallgatózzak, csöpögtessek várat, miért nem csöpögtetek, csak hogy legyen jó távol, mert Elli néni titkosakat mond. Utálok, mint a csöpögtetést. Büdös az egész néni, a gyékény, az olaj, és még a cigi. Csukott szemmel szívja, csontszínű szipkája van, a homokba és egy kicsi gödröt a hamunak a nagylábujjával. Szív egyet, hamuzik, fel, le a keze, szaladgál a gyűrű az ujján. Nagy, bordóköves gyűrű, szeretném fölpróbálni. Nézem a mellét, a hasára lapul, majdnem eléri a köldökét, üljön fel, dőljön előre, sikerül. A melltartó csak a hegyét fedi, a többi ott fekszik meztelenül a hasán. Haza akarok menni, gyógyuljanak már meg a fiúk.

Az öcsém nevezi el Tiszafecskének a fecskék miatt. Anyám Tiszacsücskének hívja, csak apám mondja, hogy Kécske, de az se a teljes neve, a kecskét nem mondja senki. Fecskéből sok van, egy egész falnyi fecske a kanyarban. Löszfal, ezt meg kellett magyarázni, azt hittem, viccel, utánozza a nagymamát, de nem, így hívják tényleg. A lösz, mint a légy, olyasmi. Hogyhogy lesz, mikor van, felénk még ő-vel beszélnek az öregek. Apám megy elöl, ösvényen ereszkedünk le, látom a fűcsomók gyökerét, ahol leszakad a part, alatta fekete föld, alatta drapp, még alatta sárga homok. A falban lyukak, milliányi lyuk, nyúljak csak be az egyikbe. Nem merek, mély, sötét lyuk, nem tudom, mi van benne. Bedugom a kezem, lassan, egyre beljebb, valamihez hozzá fogok érni, hozzáérek, megcsíp, megharap. Finom porszemcsék az ujjam alatt. Majdnem az egész karom benn van, meleg, meleghez érek, mozog, meleg, kirántom, kitépem onnan a kezem. Fecske, parti fecskék, mondja apám, és nevet, nem bántanak. Az öcsém pofákat vág, vérszomjas fecske, viczorog hozzá. Pedig tudják, hogy meghalok a madaraktól, meg is halok, az egyik lyukból meg a másiktól is kilőnek, torpedófecskék, befelé is lőnek, fekete fecskefejek. Érzem, hogy szárnyak gabalyodnak a hajamba, karmok kaparják a fejbőrömet, ahogy vergődnek. Futok vissza, egyedül, apám ordít, vár-

jam meg, omlik a fal, nem mindegy, hova lépek, belezuhanok a Tiszába, sok az örvény a szakadástól. Mindegy, hova lépek, csak minél messzebb legyek a lyukaktól. Kapaszkodom a gyökerekbe, nem tartanak, laza homok, kiszakadnak, apám feje fölött mászom, hullik rá a homok meg a száraz gyökér. Fent megvárom őket, és megdobálom királydinnyével.

Főleg anyám dühöng az árvíz miatt. Nem lehet jól napozni, a strand víz alatt van, víz alatt az erdő, a lejárónál lehet fürödni, de az túl árnyékos, meg a kanyarban. Ott mondjuk tilos, ezért van néhány szabály, fülelni kell, ha motorcsónakot hallasz, uszadék leszel, fölfekszel a vízre, és nem mozdulsz, amíg nem mennek el. Sok az uszadék áradáskor, ha szerencséd van, találsz pár dolgot, ami mögé elbújhatsz. Nyálkás dolgok, de mégis jobb álca, mintha simán csak lebegnél. A rönkfákat elkerülöm, sárgásfehér hab gyűlik fel mögöttük, egészen kemény hab, a fiúk az arcukra kenik, szakáll, borotvahab, engem is megkínálnak, olyankor tejszín. Kimosta a víz a fecskéket, félek fürödni, lábszáramnak ütődnek a víz alatt, döglött fecskék. Aztán nekik is végük lesz, végképp végük, nem az áradás miatt. Markolók jönnek, betontömböket tesznek le, sejtek, mondja apám, alá nejlón, a víz ellen, hordja el a víz a partot a kanyarban. Legközelebb áradáskor már nem ott fürdünk, nem lehet, csupa beton, a lejáróhoz járunk. A legjobb, hogy a falevelek miatt Elli néni utálja.

Meg az árnyék miatt, neki kell a napfény, különben nem hiteles. Az első kozmetikus volt a faluban, azóta hiába város, falunak hívjuk, bemegyek a faluba húsért, meg hozzál tejet a faluból. Már akkor kozmetikus, amikor még senki nem az, amikor csak olvasni lehet róluk. Idegenek, akik az arcodhoz érnek, krémekkel, kencék, színek, műszerek, bűvészkednek körülöttem, és szép leszel. Elli néni pláne varázsló, a hosszú, vékony, barna karja, lassú mozdulat, szívja a cigit, vadpiros rúzs a szipkán. Vastag és sárga körmök, azt hiszem, nemsokára meghal. Mondom, mondom, magamban mondom, hogy félek és undorodom tőle, haljon is meg, ezt nem merem mondani senkinek. Vacsorázunk a teraszon, eszszük a kakaószeletet, házi málnalekvárral van megtöltve, nagyapám főzte, ez a legjobb a vacsorában, a végén az édesség. Valaki a kertkapuhoz támasztja a biciklijét, mindig Elli néni, mindenhol ő van, mindig fürdőruhában, mindegy, hogy este vagy reggel, épp erre járt, épp csak benéz nagymamához. Autógumi-belsőből fonta apám a kerti székeket, arra ül le, keresztbe teszi a lábát, nem egyszerűen keresztbe, körültekeri úgy, hogy a felső lábfeje néz előre. Mint egy fakír, olyan. Bort kér, az jót tesz a bőrnek, rekedten nevet, minket észre sem vesz, csak a nagymamát. Grétikém, Ellikém, Grétikém, Ellikém, Grétikém, Ellikém, nem is mondanak mást. Vesz kakaószeletet, ő vehet kétszer, nem akar elmenni, beszélgetnek a kertkapuban is, már majdnem sötét van, és még mindig ott van hátul a combján a sok vörös négyzet.

Beszélgetés, ez megy itt mindig, a házban, a parton, a beszélgetés. Anyám a lábujjaival köröket rajzol a vizes homokba, szép, szabályos koncentrikus körök, nekem nem sikerül. Alulról húti a víz, fölülről süti a nap, keze csípőn, és beszélget, talál valakit, vagy őt találják meg. Nem szól rám, nem vesz észre semmit ilyen-

kor, azt se, ha elmegyek. Elmegyek, sétálok a termálvíz-deltáig, az a legjobb, nem igazi delta persze, ott ömlik a Tiszába a strand szennyvize. Ideér, meleg, majdnem forró, lehet ülni benne, mint a majmok a *Barakában*, úgy, arról akkor még nem hallottam. Visszafelé indulok a parton, föl, egészen az erdőbe, a szerdebokrok közé, leszedek néhány szemet, édes, berúszozom vele a szám. Megkeresem a fát, a titkos fát, végighúzom az ujjamat a fekete csíkon, le a földig, a villám vonalán. Hallottuk, amikor belecsapott, csattanás, apám azt mondta, hogy közel volt nagyon, itt, az erdőben. Másnap járkáltunk és kerestük a fát, mire megtaláltuk, késő lett, anyám pedig mérges, hogy elkéstünk, hiába sütötte a törpeharcsát, az csak frissen jó. Egyszer én fogok harcsát, hajnalban kint leszek a vízen, kuttyogatok, erre ébrednek, tudni fogják, hogy én kuttyogatok. Igazi régi ladik, feketére égett fa, nem villám, hanem a nap égette meg, az aljában kihajt a fű.

Mászkálok az erdőben egyedül, megvan a hajó, egyedül félek rá felmászni, megkerülöm. Hajó az erdőben, itt hagyta az árvíz a fák között oldalára dőlve. Nem tűnt fel, amikor megtaláltuk, hogy ferde. Gépháza van, meg kajütjei meg hajókormányja. Teli van szeméttel, de mi összegyűjtöttük a nagyját egy nejlonszatyorba, és hoztunk a házból plédeket, párnát, ennivalót. Anyám nem akart engedni, a rozsdás vasaktól féltett, mi lesz, ha beesünk valahová. Apám csinált fűzfavesszőből három nyilat, ha bármi lenne. Egész nap ott voltunk, készítettünk éjszakára fekhelyeket, akkor derült ki, hogy ferde. Kezdt sötétedni, annyira ferde, hogy itt nem lehet aludni, hát hazamentünk. Illetve rohantunk, ott hagytuk a plédeket, a párnát.

Inkább visszamegyek anyámhoz, Elli néni mellette ül, nem fekszik a napon, hanem ül, pedig nem szokott, ülve nem barnul szépen. Főtt kukoricát esznek, épp jókor jöttem, én is kapok. Beleharapok, folyik a tűzforró lé a csőből, égeti a fogamat, folyik a lé és a nyál végig a hasamon. Nyalogatom a sót, nem harapok bele, soha nem hűl ki, beviszem a vízbe, hasalok, én is hűlök, meg a kukorica. Görögdinnye szaga van a Tiszának, nem illik a kukoricához, máskor pedig jó. Van, aki ás egy nagy gödröt, beleteszi hűlni a dinnyét, de a víz nem attól ilyen szagú. Nyakig merülök, rágcsálok, zsugorjárás a kötél mellett, átmászni tilos. Zöld moszatos fahengerek a táblák között, utána mélyvíz. Dobálni is tilos, a táblákat sárral, és egymást. Úsztatom a lerágott csutkát, sárga tengeralattjáró, megunom, vigye az áramlat, de nem viszi. Lebeg mellettem, mint amikor egyszer a vízbe szartam, a szar, arról is azt hittem, hogy le fog süllyedni. Elli néni megáll mellettem, nincs-e kedvem úszni vele, nincsen. Kukorica van minden foga között.

Várat csöpögtetek, régen nem sikerült, egészen jól megy. Tiszta gótika, nem érdekli a gyerekeket, magamnak csinálom, árkot is köré. Inkább strandlabdázok, kérnek, dehogyan megyek, utálok labdázni. Eltalálják a váramat, egyszerre törik le két pöttycsúcs. Ássatok inkább velem, alagút, megtalálom a kezed, építetek kutat, hordjátok bele a vizet, előtte legyen gát, jól szét lehet rombolni. Akkor vegyek jégkrémet, nem veszek. Nem labdázom, és nem veszek jégkrémet, meg röppentyűt se. Lefekszem a plédre, zúgnak a motorcsónakok. Inkább leülnek mellém, és figyelik a jetskiket. Felnézek, szembe süt a nap, sötét alakok jönnek a vízhez, fekete em-

berek. Az egyik nem is ember, csápjai vannak, négy csáp, lógatja mind a négyet, lassan jön, kicsit bicseg. Integetnek neki a gyerekek, odajön hozzánk. Vékony kar, inak, lötytyedt, fehér bőr, bikini. A hajára vigyázni kell, reggel csinálta meg a fodrász, ötkor. Elöl két fém hullámcsat a legjobban sikerült hullámnak, hogy megmaradjon. Leül mellém Gréti nagymamám, átölelem a hátát, csupa májfolt, hűvös, nyirkos a háta. Izzad, cseppek vannak a szája fölött, megigazítja a haját. Nézi a vizet, becsukja a szemét, kékkel csíkozott szemhéj, beszívja a dinnyeszagot. Aztán úszni akar, megkérdezi a gyerekeket, hogy nincs-e kedvük úszni vele.

Szőnyegminta jobb arcfelén

Csöng, nem veszi fel. Biztos a konyhában van, hoz néhány falatot, valami keveset vacsora előtt. Tálcán hozza be, mindig enni kell. Kétóránként, gyakrabban, mint egy csecsemő, kevesebbet, mint egy csecsemő. Fél óra múlva újra hívom, nem hallja meg. Ordít a tévé, hogy hallja, semmi mást nem hall tőle, egyébként sem hall, a tévét se, hiába ordít. Három percenként tárcsázom újra, simán csak redial, hátha elcsípek egy reklámot. Nem jó, az még hangosabb, tartson már valaki hatásszünetet. Adásszünet, ha még lenne. Vécére ment, kivárom, ott kell lennie, csak meghallotta volna ennyiből.

Elfelejttem hívni. Hazaér mindenki, egyszerre beszélnek, egyszerre akarnak. Mind engem akar, nem engem, tőlem, hogy csináljak valamit. Körözött, legóhajó, hol van a cumi, nem az, a kék kutyás. Ez nem hajó, a hajóknak nincsen kerekük, hát akkor utánfutó, de miért nem húzza semmi. Túró, hagyma, kapkodok, hallok bentről, hamarabb is meg lehetett volna, szépen nyugiban. Nyugiban, lehetne, persze, meg egy csőrös kamiont az utánfutó elé. Telefonálni kéne, nem telefonálok, nincs idő.

Van egy fekete bakelit az előszobában, nem használja, az csak csörög, jelzés, ha kimegy a konyhába. Amikor nála vagyok, a bakelittel telefonálok. Nehezen forog, szorul a tárcsa, vágja az ujjamat. Egy rontás, újra kell kezdeni az egészet. Kihívás más várost hívni, négyfel több lehetőség hibázni, elszúrod, ha nem tekered kattanásig. Átköltözünk, ott már piros van, ugyanaz a forma, piros bakelit. Műanyaglapocska alatt a telefonszám, apu írta a papírra, 305. Az ötös majdnem hatos lett, de átfirkálta rendesen ötre. Először a központ jelentkezik, halló, központ, bemondom a számot, izgulok, hogy ne rontsam el. Nézem a telefont, 305 van fölírva, koncentrálok, kislány, ez a ti számotok, mondd a másikat, amit hívni akarsz. Kaparom a piszkot a lyukak alól, beszélek, zsíros por gyűlik össze, ahová nem érek el. A zsinór hurkáit sikerül kiegyengetni, piros, kificomodott spirál.

Fel kell hívni, lett egy kis nyugtom, épp nem akarnak semmit. Újratárcsázás, fiúhang szól bele, nem értem, valaki van nála, vendég. Mamikát keresem, mondom. Itt nincs semmiféle mamika, mondja, aztán kiderül, hogy a fiam a haverját hívta az előbb. Próbálok újra, kicseng, hosszan cseng, bont a vonal, zúgás. Újra és újra. Már mindenhol vissza kellett érnie, mindegyik útvjáról, amire elszánta magát, konyha, vécé, fürdőszoba. Szociális munkás fürdeti, anyámnak nem engedi. Mindig dél-

előtt jön, de biztos dolga volt, ezért mostanra maradt a szeánsz. Rézhenger, azt kéne begyújtani, inkább a tűzhelyen melegít vizet fazékban, csupa vízkő fazékban ötven éve. Kitettem párszor a kuka mellé, visszamenti. Az új a spejzban van, szép, nagy, kék fazék. Foglalt a vonal, végre, akkor mégse most fürdetik.

Hideg fürdőszoba, meglátszik a lehelet, nem kell oda külön fűtés, csak foglalja a helyet. A pelenkázó nem foglalja, negyvenéves, hatszor akkora, mint egy konvektor. Nekem vették, állok rajta, nézem magam a tükörben. Kagylóban mosdatnak, fölötte tükör, egészen közel az arcomhoz. Megkopott a foncsor, megvakul, ha sokat nézed magad benne. Nézd, ott fekete, és ott is. Tényleg fekete, többet nem merem nézni magam. Most meg az zavarja anyámat, hogy miért nem nézek tükörbe gyakrabban, mindig, mielőtt kimegyek a lakásból. Egy kis szemfesték meg rúzs legyen rajtad, és otthon is figyelhetnél magadra jobban, kiábrándulnak belőled.

Vajszinű pelenkázó, mint a Pikler Emmi-könyvben. Nézem a könyvet, szeretem lapozni, vizsgák előtt mindig. Római jog, Pikler Emmi, nincs sok közük egymáshoz. Tollrajzok. Csuklóra csöpögtetett tej. Nyúl a pöttyös kendőért. Beszorul a kezecke a keskeny matrac mellett. Fényképek. Levegőztetés télen. Óvatosan, önállóan mászik a vízbe. A pelenkázóról. Az ajtaja nehezen csukódott, volt egy polcos része, vatták meg minden. Kalucsni, fehér kalucsnim fehér gombokkal. Esőben megyünk sétálni, akkor felvehetem, máskor is felvenném, napsütésben, de nem lehet, csak ki-be gombolom, turkálók a polcokon. Rózsaszín gumicső. Mire való a cső és a gumilabda. Anyám nem mond semmit, kiveszi a kezemből, ne turkáljak. Visszateszi a szappan mellé, gyűlölöm azt a szappant, hegyes, nagyapám faragja késsel. A fenekembe dugják, ha nem iszom eleget, sokat kell inni, sok folyadékot.

Cseng a telefon, ez ő lesz, nem ő az, hanem anyám testvére, hogy hiába próbálja hívni Mamikát, hat óta hívja, biztos meghalt. Nem normális, minek mond ilyet. Hatkor szokta hívni, és nem veszi fel. A telefonnál várja a hívását hatkor, nem, ilyenkor nem fürdetik. Nem halt meg, nem halhatott meg, mondom, és elköszönök. Eszembe jut a *Freskó*, Mamika kedvence, *elgondolta, hogy ha valamelyik éjszaka rosszul lenne, itt tán délig is elfekhetnék betegen vagy halottan*, mindig csak az a Szabó Magda. Remeg a kezem, gyomor, minden. Nem mesélek, bocs, fiúk, ma nem, majd holnap duplán. És mostantól csönd legyen, jó nagy csönd. Nem magyarázok, este meg pláne nem magyarázom el, hogy azért nincs mese, mert a Mamika fekszik abban a nagy házban a földön, és egyedül van. Felhívom apámat, menjen át, valami baj lehet. Nincs kulcsa, mondja, mégsem törheti rá az ajtót, hívjam a bejárónőt a kulcsért. De rátörheti, törje csak rá.

Nem tudom a bejárónő számát. Bejárónő. Nem takarítónő, nem is cseléd. Nagyanyámnak fiatalasszony korától volt bejárónője, egyik se tartott ki sokáig, Esztike kitartott. Szárnyatlan galambot süttöt, omlós, puha tészta, kelt tészta, kicsit édes, de csak kicsit, borsból van a szeme. Egyszer elmegyek Esztikével, disznóvágás van náluk, egész délelőtt náluk vagyok. Otthon nem eszem, semmit nem eszem, csak az utcán, séta közben, grillcsirkét vesz anyám a Nagycsemegében, hogy legyen bennem valami rendes étel. A kapuig eszem, onnantól nem. Esztikénél piros lábásban sül a hús, kavarhatom fakanállal, minden rettentő nagy, a fazék, a kanál, a hús meg rengeteg. Lapáttal halászom ki a sötétbarna részeket, melegen eszem kenyérral, sós, és ropogós a kérge, nem gyűjtögetem hátul a számban, ezt egyszerű lenyelni. Utána habos meggyes pite, a tetején sült hab, Esztike vágja koc-

kára, nem a kés mentén török, hanem reped össze-vissza. Savanyú a meggy, alatta édes, sárga réteg. Egyszer csak ott terem anyám, jött értem, dühös, mi az, hogy egész nap elmaradok, vártak ebédre. Nem mondta, hogy mikor menjek haza. Nem emlékszem, hogy mondta volna. Haza se találok. Még szerettem volna meggyest, nem merek kérni, nem lehet húzni az időt anyám miatt. Esztike kapkodva csomagol hurkát meg májast apámnak. Várom, hátha tesz meggyest, nem tesz.

Esztike helyett most más van, néhányszor láttam, nem beszélgetünk, azt se tudom, hogy hívják, legyen Katika, mindegy. Sunyin néz, nem bírom az Esztike utáni bejárónőket, kinőttem belőlük, kinőttem, hogy szeressenek. Anyám azt mondogatja, miért pont most, miért pont most kellett Pestre jönnie. A számát mondja már a bejárónőnek. Felhívom, tényleg Katika, vigye a házhoz a kulcsot, mert baj van. Igen, látta reggel, nem kelt fel a mama. Miért nem szólt orvosnak, bárkinek, elküldeném a piczába. Nem lehet, a kulcs, nehogy megsértődjön, sérődnek ezek mind a semmiért, fizet nagymama a semmiért, a nő felét se csinálja meg, alig takarít, most se hívott orvost, nem érdekes, hogy Mamika engedte vagy nem. Mamika nem engedte, nem engedte, hogy orvos hívjon. Sunyi. Ő nem biciklizik sötétben, mondja, nem viszi oda a kulcsot. Dögöljön meg, rohadt szemét állat. Apám megy a kulcsért, küldje el Katikát a francba, legalább üvöltjön velem, nem fog. Dühös vagyok, tehetetlen.

Sétálunk a fák alatt anyámmal, kedveskedik velem, én meg undok vagyok, dühös és tehetetlen. Még akarok lisztbogyót, tele van a fa lisztbogyóval, miért nem ehetek még. Megkaptam a Szabin-cseppet, lenyeltem rendesen, hát akkor miért nem ehetek még. Odafele azt mondta, ha szépen viselkedem, beveszem szépen, visszafelé ehetek annyit, amennyit akarok. Most meg nem engedi. Olajfa bogyója, zöldesfehér, hosszúkás, megcsípi a hideg, kásás, édes és savanykás egyszerre. Dühös vagyok, nem szólok, otthon kihányom. Jön velem a Szabin-csepp is, most majd biztos beteg leszek, valami súlyos. Inkább mesélek nekik, már majdnem alszanak, mégis lesz mese, kérdezik félálomban, anyám szerint következetlen vagyok. Fejből mesélek, először a Szabin-cseppest, aztán valami piros cicáról. A *Repülő hajó* mégis jobb lett volna, nem kell odafigyelni, magamra figyelhetek. Mégis jó fejből, ki mondhatom, amire gondolok. Mamikánál vagyok, még ott lakunk, velük lakunk öt éves koromig. Poféznit süt karácsonyra, nagy bűvészkedés az egész, hajszálvékony tészta, rizikós a tojáshab, segíték neki, lenyalom a habverőt, adok a piros cicának is. Torkomba folyik a könny, nyelek és nyelek, kérdezik, mi van. Csak nevetek, a rosszaságok, elloptuk a poféznit, nevetek, azért sírok. Inkább mondjad a kukoricásat, jó, mondom, Mamika megbüntetett, térdelni kellett a vitrin mögött, azzal fenyegetett, hogy, mint régen neki kellett, majd kukoricára térdeltet, nem, nem csövön, morzsolt kukorica volt a térdük alá szórva. Csöng a telefon.

Apám telefonál, bejutott a kulccsal, vitte magával a Karcsit, az ilyesmit az ember akkor se egyedül intézi, ha orvos. Mamika feküdt a földön, nem a folyosón jéghidegben, a szobájában, az ágy mellett feküdt, volt fűtés, meleg volt, túl meleg, rosszul lett, és elesett, eltört a karja. Régóta feküdhettek. Órák óta. Pisiben, nyálban feküdt. Véresen, véres arccal, karral, törött karral, a földön. Eszméletlenül. Él. Nem halt meg. Na ugye, hogy nem halt meg. Na ugye, hogy nem. Na ugye. Mentővel vitték a kórházba. Sötét. Havas eső. Száz kilométerre tőlem. Fekszik a kórházban. A fiúk alszanak. Autóba ülök, alig látok, sötétben különben se.

Milyenek a magyarok?

Drótok népe

A magyar ember egyik ismerőse, egy francia fotós, végigfényképezte Magyarországot, és utána ámulva mondta, hogy elképesztő és gyönyörű, mennyi a drót errefelé, csak úgy futkosnak a magasban, mintha rájuk teregették volna ki száradni az ég lepedőit. A magyar ember örült ennek a fogalmazásnak, büszke lett a magyarokra, lám-lám, milyen merészen kipakolják a huzalokat a nyílt levegőbe, miközben tudják, hogy egyes bűnbundák éppen kábellopásra specializálódnak, minthogy a vezetékek belsejében értékes, jó áron eladható vörösréz rejtőzik.

Hogy a kábelpucolók mégis hogyan csinálják? Nos, egy taxis egy ízben elmesélte a magyar embernek, amit látott. Budapesten, közel a Duna-parthoz vastag fekete füstre lett figyelmes, leparkolt hát kocsijával, és kémkedésbe fogott. Szorgos kémtevékenysége beérett: egy-két napon belül már mindent tudott. A jóemberek nemes egyszerűséggel levágnak egy jó köteg drótot valahonnan a villanyoszlopról, majd valamelyik állami cég telephelyére viszik, ahol nincs biztonsági őr. Leöntik a fekete kígyókat némi benzinnel, meggyújtják, és míg a gomolygó, sűrű fekete füst kellemesen bizsergeti odafenn az ózonréteget, vödörrel a kézben leballagnak a folyóhoz. Mire visszaérnek, a tűz el is tüntette a bevonatot, vakít a napon az órany fényű vörösréz. Leöntik szépen a vízzel, majd egy nejlonszatyorba pakolják a mérgezdrağa fémét, és elballagnak vele a színesfémtelepre. A taxis hiába tett feljelentést, a rendőrök hümmögve mondták, céges területre meg a rendőrségnek nincs joga belépni házkutatási engedély nélkül. Meg mire engedélyt kapnak, és a helyszínre kiérnek, a pasasnak már hűlt helye. Úgyhogy nem tudnak mit kezdeni az ügygel. Igazából a színesfém-kereskedelmet kellene szabályozni, különböző kormányok tesznek is erre bátortalan kísérleteket, ám úgy látszik, valakiknek túlságosan megéri ez az üzlet, úgyhogy marad minden a régiben. Pedig hatalmas közfelháborodásra rendszeresen lába kél egy-egy köztéri szobornak vagy pár kilométer vasúti sínnek is, amelyek alighanem valamelyik hatalmas olvasztókemencében kelnek majd új életre. A magyar ember gyanúja szerint ez lehet a színesfémtolvajok filozófiája: bekapcsolni szegény, köztéren árvalkodó bronzalakokat a világ irdatlan, folyton alakot váltó fémforgatagába.

Mindez persze még nem válasz arra, mi a bűbáratnak van annyi különféle oszlop és vezeték az országban. Tőlünk Nyugatabbra sokkal kevesebb hasonló látni, jóllehet a hálózatok gondosabban kiépítettek. A magyar ember egy romániai útja során tapasztalhatta, hogy a soknál is van több, hiszen ott valami elképesztő pazarlóan hálózzák be az utak mentét az irdatlan fűrt kábelek. Szóval Ke-

Ezek a szövegek a Helikon Kiadó gondozásában hamarosan megjelenő kötet darabjai.

letről jön a dolog, és minél messzebbre ér, annál jobban fogyatkozik a világot kábelvel kötözők hevélete. Amikor aztán a magyar ember házat épített, élesben is megtapasztalhatta, hogyan megy a dolog. Mivel a ház előtt haladó vezetékről a telekre nem volt bevezetve a villany, a cég csakis abban az esetben vállalta a feladatot, ha a magyar ember vesz egy oszlopot a saját telkére, és azt összeköthetik a kinti hálózattal. A magyar ember kihúzta magát, elvégre nem semmi, hogy szerény életkörülményei ellenére már saját villanyoszlopa is van, mint valami uraságnak. Időnként kiballagott a kertje végébe, és megsimogatta az ő kedves, elidegeníthetetlen oszlopát.

Amikor azonban a magyar ember munkájához multhatatlanul szükséges internetet jöttek bevezetni, a telefontársaság alkalmazottja a fejét csóválta, és gondterhelt arccal mobilozgatni kezdett. A tulaj kérdésére közölte, hogy ide sajnós nem lehet internetet behozni. A rémült gazdának elmagyarázta, hogy ahhoz oszlop kellene, márpedig itt az nincs. A magyar ember kicsit meg volt bántva, amiért friss tulajdonát így semmibe veszik, és rámutatott szép szál, saját villanyoszlopára, mely szinte kibökte a szerelő szemét. Igen ám, de az nem úgy van, kérem. A villanyművek ugyanis nem engedi meg a telefontársaságnak, hogy az ő oszlopára csak úgy kábeleket rögzítsenek. Éppen mostanában nyertek meg néhány pert a telefonosokkal szemben, úgyhogy használhatják persze a póznákat, csak éppen borsos bérleti díj fejében. A magyar ember Magyarországon nőtt fel, úgyhogy pontosan tudja, miféle elintézési módja szokott adódni időnként az efféle megoldhatatlan problémáknak. Halkan jelzi a szerelőnek, hogy (szabályos, nem szabályos) nem lenne hálátlan, ha sikerülne más, barátságos megoldást találni... Az elektromos művek úgylis olyan ritkán jár errefelé. A szerelő sajnós fennhangon válaszolja, hogy ő ilyet nem tehet, az állásával játszana. No persze, ha a magyar ember venne egy másik oszlopot (kitűnő, vadonatúj darabok, csak ajánlani tudja), ezúttal a telefontársaságától, és felállítaná az elektromos mellé, az ugyan több időbe és pénzbe kerülne, de tökéletes megoldást jelentene. A magyar embernek nemigen volt választása, nem olcsó mulatság, de kétségkívül megéri: nemrég még egyetlen oszlopa sem volt, most már rögtön kettőre is szert tett. Viccesen megjegyezte a szerelőnek, hogy ha már így alakult, voltaképpen elkezdhetné a gyűjtést úgy istenigazából. Néhány pózna igazán elérne még a kert sarkában, s milyen jól mutatnának! A telefonos ember nem volt humoránál, el sem mosolyodott, beült a furgonjába, és mielőtt elhajtott volna, odavetette, hogy pár nap múlva hozzák az oszlopot. A magyar ember pedig átforrósodó szívvel csodálja a háza előtt sűrűsödő kábelhálót, melynek gyarapodásához ő is hozzájárult. Időnként kiballag a kertje végébe, és megsimogatja az ő kedves, elidegeníthetetlen két oszlopát.

Kő kövön

A magyarok viharos történelme igencsak nyomot hagyott az épületállományon. A munka nagyját általában hódítóink végezték el. A 16. században a törökök löstállónak rendezték be a palotákat, felgyújtották a templomokat és kolostorokat, kiirtották vagy elkergették a papokat és szerzeteseket, ám előtte gondosan le-

nyakazták az összes kőszentet – a szakrális emberábrázolást vallásuk tiltotta. Egy pár évszázaddal és egy újabb vérbe fojtott magyar forradalommal később a barátságos osztrák vezetés lépett egy nagyot és merészet. Felrobbantottak százötven várat, nehogy a robbanékony lelkületű magyarok stratégiai támaszra leljenek egy újabb szabadságharc esetén. A megmaradt kastélyokat, mint az önkényuralom jelképeit, a kommunista hatalom általában árvaháznak, elmeegógyintézetnek vagy kollégiumnak használta, a stukkót leverték, a nagy termeket válaszfalakkal barmolták tele, úgyhogy mikor az 1990-es években a drágalátos kapitalizmus beköszöntével ezek az épületek új gazdát kerestek, iszonytatóan elhanyagolt állapotban lehetett vizontlátni a falakat.

Amit pedig a leigázók nem tettek meg, azt megtette helyettük a jó nép. Ahogy a francia forradalom idején a környező lakosság széthordta a középkori Európa egyik csodája, a cluny katedrális köveit, ugyanúgy cipelgették el építkezéseikhez a jó magyarok egész építészeti történelmüket. A dómok, kolostorok, székesegyházak, várak, kastélyok, melyeknek pazar formavilágát elismerően emlegették a külhonból érkezett, hajdani utazók, szépen eltűntek, átalakultak tanyává, csűrökké, istállókká, ólakká. Aki a hetvenes években a mezőn ballagva belerúgott egy-egy kőbe, azzal könnyen megesett, hogy a barázdából kiforduló szikladarab elképesztően bonyolult és látványos gótikus vagy románkori faragványokat tárt el. Éppen ezért a régészek faluról falura járkáltak, és be-bekukkantottak a portákra, hátha kézen-közön lelnek valami értékes múlt-törmelékét. Egy paraszt bácsi háza táján, a disznóólba is belesve sikerült is rendkívül gazdag, gótika korabeli faragványra bukkanni. Rögtön felajánlották, hogy a múzeum fizet egy szerény összeget azért a darabért, de amint az öreg megorrontotta a pénzszagot, rögtön ravaszkodni kezdett. Próbálta feljebb srófolni az árat, mondván, hogy a disznónak az a kő a kedvence, azon szokta a hátát vakargatni. Hiába mondták, hogy adnak másik vakarózós követ cserébe, a bácsi már gyanakodott, nem volt hajlandó bagóért elkótyavetyélni a váratlanul felbukkant kincset. Úgyhogy a kő maradt, ki tudja, tán még most is azon dörgöli hátát a disznók sokadik generációja, hacsak le nem kopott a faragvány, és bele nem olvadt ez a tömb is a magyar múlt legendává homályosuló századaiba.

Az olasz, német vagy francia művészettörténészek minden faluban találnak egy-egy kisebb-nagyobb ókori-középkori emléket, van tehát csámcsognivalójuk bőven, stabil kőből építhetik káprázatos elméleteik Babel-tornyát egészen az égig. Szegény magyar kollégáik viszont a romok és kövek megszállottjai. Évtizedes, nekikeseredett, vérre menő viták zajlanak azon, vajon egy-egy vésetek nyomát halványan mutató szikladarab inkább egy oszlop fejezete vagy egy zárókő, és hogy vajon melyik nemzetközi faragódinasztia műhelyéből kerülhetett ki. Elképesztő virtuális tudással felvértezve huzakodnak derék tudósaink egy-egy ilyen törmelék felett, a magyar ember pedig nyakát behúзва retteg a pillanattól, amikor valamelyik pallérozott elme vadember módjára felkapja szerelmes kóda-rabját, és keresetlen őszinteséggel agyonveri vele a konkurens teória tisztességben megőszült apostolát.

Nyelvtudás alapfokon

Mondják, a magyarok nevezetesek jó nyelvérzékükről. Ha valaki turistaként jár az országban, ez nem biztos, hogy rögtön feltűnik majd neki. Ha nem áttal Budapest belvárosi részén közérten vásárolni, és a tetejébe idegen nyelven kérdezősködni, a pénztáros hölgyektől az esetek többségében kétféle reakcióra számíthat.

Először is felemelik a hangjukat, és elkezdnek szinte üvöltve beszélni a reinitens idegennel, hátha valójában fülproblémái vannak, vagy csak színleli, hogy nem tud magyarul, mint más normális emberfia. Tényleg, hogyan is lehetne intelligens egy olyan külföldi, aki nem bírja elsajátítani azt a nyelvet, amelyen már egy ötéves is folyékonyan karattyol?

Másrészt az illető közértes nő a fent említett üvöltő hangnemben elkezd tegezni a jövevényt. Nyilván abból indul ki, hogy a tegezés egyszerűbb, mint a magázás, vagy hogy aki annyira primitív lény, hogy nem bírja ezt az ékes nyelvet, azzal úgy is kell bánni, mint egy komisz kölökkel.

Érdekes továbbá, hogy bár az efféle hölgyek nem beszélnek idegen nyelvet, csalahatlan, szinte természetfeletti érzékük van ahhoz, hogy fülsértően hangos, tegező monológjuk közben egyetlen nemzetközi szót se használjanak, hiszen az tisztességtelenül és aránytalanul megkönnyítené a külföldi dolgát.

A töről metszett magyar ember külföldön is tud alakítani. Egyik humoristánk nem különösebben nyelvzseni barátja szélteben-hosszában ecsetelte, milyen bunkók a hollandok, a kocsija ugyanis lerobbant a tulipánok földjén, és hiába állított meg vagy tucatnyi autót, és tette fel a kérdést: „Can I help you?“, mind-egyik tovább hajtott...

Vagy ott egy túlművelt magyar hölgy, aki egy budapesti utazási irodában szeretett volna „Bye-Bye-One”-ra utazni. Az egzotikus nevet a derék alkalmazott észveszejtő klaviatúrapüföléssel próbálta kiszűrni Tajvan, Vietnam és Hongkong látványosságai közül, ám eredménytelenül. Mikor a hölgytől megkérdezte, a falra tapétázott térképen nem tudná-e megmutatni, merre lelhető ez a „Bájbájan”, ő magabiztosan és habozás nélkül mutatott rá az olaszországi Bibione városára.

A magyar ember gyakorta gondolkodik úgy, mint a két vízirendőr, akik fecskében, napszemüvegben és tányérsapkában, beolajozva napoznak Európa legnagyobb tavának, a Balatonnak a kellős közepén, a motorcsónakjukon. (Annyit a külföldinek sem árt tudni, hogy arrafelé rengeteg a német turista.) Egyszer csak kétségbeesett kiáltást hallanak:

– Hilfee, hilfee.

A két rendőr összenéz:

– Te, ez nekünk szól?

– Nekem ugyan nem, nem értek németül.

Azzal napoznak tovább. Ám a kiáltás újra felhangzik:

– Hilfee, hilfee.

A két rendőr megint összenéz:

– Biztos nem nekünk szól?

– Akkor, ugye, mért nem mondja magyarul?

Napoznak tovább, a kiáltás felhangzik utoljára:

- Hilfeee, glugy-glugy-glugy.
Az egyik közeg azért már nyugtalan egy kicsit.
– Gyere, nézzük már meg, mi lehet ez.
Odaérnek a motorcsónakkal, látják, amint a megfulladt német turista lebeg a víz felszínén. Az aggodalmasabb odafordul a másik fakabáthoz:
– Te, nem kellene mégis megtanulnunk németül?
– Minek? Ez itten tudott, azt mire ment vele?

Nyelvtudás középfokon

Egy francia sanzonénekes nyilatkozta, hogy nyelvtudás szempontjából háromféle ember létezik. Az egyik a többnyelvű, vagyis aki kettőnél több nyelvet beszél, a másik a kétnyelvű, avagy bilingvis, a harmadik meg a francia. Az ifjú generáció persze a gallok földjén is kezd már kissé másképp gondolkodni, idestova olyan ifjú francia juppikkal is találkozhatni (főleg Brüsszel flaszterén), akik szinte fitogtatják fényesre polírozott, és egészen tűrhető kiejtésű angoltudásukat.

Magyarországnak nyelvtanulás szempontjából óriási szerencséje, hogy az utóbbi párszáz évben jól rászedett mellékszereplő csupán a történelem színpadán. Értelmisége kénytelen-kelletlen mindig árgus szemmel figyelte a Nyugatot. Ahogy egy 18. századbeli magyar költő mondta: „vigyázó szemetek Párizsra vessétek”. Nagyobb nyelvek irodalmában a műfordítók sokszor száraz egyetemi professzorok, akik mindent tudnak egy könyvről, de nem mindig tudnak mindent a nyelvről. A magyar ember, ha Shakespeare, Molière, Homérosz vagy Cervantes meséjére fülel, a legjobb magyar írók és költők hangját hallja csengeni, hiszen irodalmi tolmács minőségükben ők ültették át a műveket hazai talajba.

Nem biztos, hogy mindannyian az összes nyelvet beszélték is... Kosztolányi-ról, a 20. század egyik legjobb magyar költőjéről az a hír járta, hogy huszonöt nyelven tudott, ám valójában egyikén sem. Egyik novellájának hőse egy bolgár kalauzzal elmesélteti az életét bolgárul, és jóllehet, maga egy szót sem ért ezen a nyelven, mégis elhitei, hogy perfektül birtokában van. A végeredmény, hogy a jámbor kalauz egy-egy vakkantásnyi „igen” bátorítása vagy egy-egy nyers „nem” elutasítása hatására teljesen kifordul önmagából, és alighanem minden megalázó titkát megosztja a rejtélyesen szűkszavú idegennel. Vagyis van élet a nyelven túl, az emberi gesztusok, minimál-reakciók és a lélek rejtelmes viharzásának világában.

Kosztolányi a műfordítás veszélyeit is taglalja, elmesélve a „kleptomán fordító” történetét, aki remekül magyarította a jóindulatára bízott bűnügyi regényt, csak éppen el-ellopdosott belőle ezt-azt. A grófnő gyémántjainak fele, a kastély ablakaiból pár tucatnyi, a csillár kristályfüggőit bánták garázdálkodását: mindenből kevesebb jutott a magyar szöveg olvasójának e különös szenvedélybeteg garázdálkodása következtében...

Egy másik 20. századi óriás, Weöres Sándor végigfordította a teljes világirodalmat, Mallarmé szonettjeitől vagy a középkori vándorénekesektől az elképesztően virtuóz indiai dalformákig vagy a teljes Gilgames-eposzig. Hihetetlen intelligenciája ellenére kisgyermekes fejjhangján szerette zavarba hozni és provo-

kálni a közönséget, és mikor egy műfordító-konferencián felkérték, hogy tartson előadást impozáns fordítói életműve tanulságairól, a következőket mondta: „én nem tudok semmilyen nyelven, úgyhogy megkapom a nyersfordításokat, aztán berímelem őket”. Azzal leült, a konferencia résztvevőinek legnagyobb meghökkenésére. Ugyanő nyitott meg hasonló módon egy képzőművészeti kiállítást is. „Egy fehér cérna lóg az égből” – kezdte el kisiú-hangján, az egybegyűltek pedig már kezdték beleélni magukat a költői gondolatba, mikor félreérthetetlenül kiderült, hogy ennyi az egész, ez ugyanis nem a beszéd kezdőmondata volt, hanem egyben eleje és vége is...

A romantika költőgigásza, Arany János minden idők legnagyobb magyar Shakespeare-fordítójaként vált ismertté, ráadásul a Magyar Tudományos Akadémia titkára is volt. Ezért amikor a tudományos társaság az angol akadémikusok küldöttségét fogadta, magától értetődőnek tűnt, hogy nagyszerű mesterünk írja a köszöntő beszédet. Arany ki is vágta a rezet, bevetette teljes, Shakespeare-en edzett nyelvi arzenálját, szárnyalt és brillírozott. Az angol urak a tőlük megszokott hidegvérrel végighallgatták az előadást, majd értékelésképpen annyit jegyeztek meg, hogy érdekes, a magyar nyelv mennyire hasonlít az angolra. Költőnk ugyanis papírból tanulta Shakespeare nyelvét, soha egyetlen élő angollal sem találkozott, nem hallgatott nyelviskolai CD-ket, és wifis internetre sem futotta neki a 19. század kellős közepén, honnan is gyaníthatta volna hát, hogy arafelé merőben másképp írják és ejtik ki a szavakat, a kettőnek egymáshoz alkalmasint semmi köze. Az anekdota egyébiránt más magyar kiválóságok főszereplésével is létezik, vándormotívum tehát.

VÁLSÁGBAN

Lengyel napló, 1983 – III. rész

(1983 novemberében egy hétre visszatértem Krakkóba, hogy az általam szerkesztett Szymborska-kötetet véglegesítem. Az eseményeket és benyomásaimat – legfőljebb negyöt napos késéssel – egy kisméretű, spirál jegyzetfüzetben rögzítettem. A helyzet – a Solidarność szakszervezeti mozgalom erőszakos elfojtása és illegálisba kényszerítése, a fennálló rendkívüli állapot [„hadiállapot”] – általános paranoiája alól nyilván én sem vonhattam ki magam, így bizonyos, hogy nem egy benyomásom vagy következtetésem téves, esetleg méltánytalan vagy igazságtalan. Mégsem retusáltam utólag az akkori képet – a szöveget érdemi változtatás nélkül, némileg stilizálva adom közre.)

November 5. Szombat

Fél tíz körül ér be a vonat Krakkóba. Hűvös idő, de a nap áttöri a ködöt a Ryneken. Felhívom Felczakot¹ – megkapta az üzenetet; kérdi, hol szállok meg. Mondom, hogy azt most még intézem, mikor találkozhatnék vele. Hívjam fel Szymańskit,² szereztek szállást a Kanoniczán.³ Ebédre találkozunk. Tiltakozom. Megállapodunk, hogy fél tizenkettőkor a Ryneken, a Sukiennica kávéházában. Telefon Szymańskinak – a felesége van otthon, ő vizsgáztat, fél kettő körül hazaugrik, aztán délután bizonytalan időben végez. Menjek ki hozzájuk. Kimegyek, megiszom egy teát. A kulcs Wiesławnál van. Danuta meséli, hogy megalakult az új írószövetség Krakkóban is. Harasymowicz⁴ különösen vadul belevetette magát, nyilvánosan támadta Wiesławot, aki valamikor azt mondta volna, hogy pártírókkal nem hajlandó egy szervezetben lenni. Wiesław ki van borulva, nagyon is igénybe veszik ezek a zűrök. Kész szerencse, hogy unokája született; a nagyobbik lányuk, Toni egyedül neveli. A kisfiú neve Konrad Lech – jobb nem is lehetne, mondom.⁵ Danuta:

¹ Waclaw Felczak (1916–1993) történész, akkoriban a Jagelló Egyetem docense. Lengyelország német megszállása idején a londoni emigráns kormány futárjaként működött, egy ideig Magyarországon az ide menekült lengyel katonák Nyugatra juttatását szervezte. 1945 után továbbra is a londoni kormány és a hazai ellenállás összekötőjeként működött. Egyik illegális határátlépése során elfogták Csehszlovákiában, és kiadták Lengyelországnak, ahol először halálra ítélték, majd ítéletét életfogytiglanra változtatták. 1956-ban szabadult. Professzori kinevezését még 1975-ben is megakadályozták. 1987-ben vendégtanárként az Eötvös Kollégiumban tanított. 1993-ban, már súlyos betegen lett a Jagelló Egyetem professzora.

² Wiesław Paweł Szymański (1932) kritikus, irodalomtörténész, író, '89 után a Jagelló Egyetem professzora. Magyarul *Órák helyett percek* című regénye olvasható.

³ A Kanonicza utca egyik középkori házában volt az írószövetség irodája és néhány folyóirat szerkesztősége. A földszinten ma is működik a Kawiarnia Literacka (Irodalmi Kávéház). A padlástérben vendégszobák voltak.

⁴ Jerzy Harasymowicz (1933–1999) költő, több mint negyven verseskötet szerzője. Az ún. *Współczesność* nemzedék tagjaként indult, és költészetében a lengyel nemesi szarmatizmuson alapuló sajátos magánmitológiát épített ki. Személyes ellentétei a krakkói irodalmi élet más képviselőivel a hadiállapot idején a kollaboránsokhoz sodorták.

⁵ Konrad (Wallenrod) Adam Mickiewicz elbeszélő költeményének főhőse, de több nemzeti tárgyú

Konrad az apja után. Vissza a kávéházba, Felczakhoz. A nővére van nála, különben szívesen elszállásolna. Két napja visszajött a vaj- és zsírjegy – nagy cirkusz volt, Jaruzelski nyilvánosan letámadta a minisztert, és a felelősök névsorát követelte. Elvisz az akadémiai könyvtárba, Jabłoński nincs bent, temetik az egyik professzort. Előzőleg, még a kávéházban befut Ulewski, a 16. századi irodalom professzora – villámgyors, széles gesztusú férfiú –, a magyar a lengyelhez legközelebb álló szláv nyelv, mondja. És az is marad, mondom én. Kettőtől ebéd a Cracoviában, Felczak nővére is jön. Botanikus Zakopanében, meghív, nézzem meg a botanikus kertjüket – ötszázötven alpesi fajta. Az ebéd žurek, marhaszelet Wellington módra, alig tudom megenni, sör kávéskannában és csészében.

Négy körül kimegyek Szymańskiékhoz. Danuta tovább beszél az írószövetségi ügyekről. Az újság most hozta le az új vezetőség névsorát, majd lemásolom. Országosan kb. háromszáz tag, ebből száz teljesen új, a méretek kedvéért beléptetett obskúrán és publicista. A fiatalabbik, szőke lányuk is otthon van. Érettségi előtt áll, egyik osztálytársnője öngyilkos lett nemrég. Meghív egy [...] beszélgetésre fiatalokkal, beleegyezem.

Szóba kerül Bujnicki.⁶ Danuta szerint nem az AK⁷ nyírta ki, hanem az NKVD. Erősen kételkedem. Megjön Wiesław Dobraczyński⁸ nincs benne az új vezetőségben. Szerinte azért, mert megígérték neki, hogy nem fogják felosztatni az írószövetséget – s ezek után távol tartotta magát. Ott tartanak vacsorára, hiába ellenkezem. Jön egy jezsuita, Danuta gyóntatója volt még egyetemista korában, azóta a család barátja, az esztétika és filozófia doktora, néhány éve még a dél-lengyelországi tartomány vezetője volt. Szikár, hetvenes, nagyon okos és nagyon okosan érvelő ember. Wiesław felháborodását nem osztja, nagyon reálisan méri fel a helyzetet is, a múltat is. Wiesław Hegel *Fenomenológiáját* keresi, az öreg figyelmezteti, hogy nehéz lesz. Danuta megkérdezi, hogy biztosan szüksége van-e rá. Wiesław erre, mint egy kis hörcsög: ha zseniális regényt akar írni arról az időről, akkor a gondolkodását ismernie kell. Mindenki meghőköl – már ismerik, látszik. Megisszuk a szamorodnit, amit vittem. Sajnos úgy néz ki, nagyon be akarják osztani az időmet. Holnap ebédre vagyok hivatalos, délután meg valami közös program. Wiesław tíz óra körül fuvaroz haza minket a jezsuitával. Ugyanazt a nagy szobát kaptam, ahol Gabival éldegeltünk a nyáron. Befejezem Vonnegut *Börtöntörtelékének* olvasását, és alszom.

November 6. Vasárnap

Délelőtt olvastam. Fél kettőre Wiesławékhoz mentem ebédre. Beszélgetés hatig, főleg Kijowski⁹ cikkéről, a kivonulás esélyeiről. Hatkor megyünk Maciąg professzorékhoz – nemrég nevezték ki a kortárs irodalom tanszékére. Régebben a *Życie literackie* szerkesztősé-

Wyspiański-dráma főszereplőjét is Konradnak hívják. Lech a lengyel nép olyasféle mitológiai ősapja, mint a magyaroké Magor.

⁶ Teodor Bujnicki (1907–1944) költő, a vilnai *Żagary* folyóirat köréhez tartozott, akárcsak Czesław Miłosz. A megszálló szovjet hatóságokkal való együttműködés miatt a Honi Hadsereg bírósága 1942-ben halálra ítélte. Az ítéletet 1944-ben hajtotta végre az AK egyik aktivistája. Az NKVD-vel való együttműködés vádját a vilnai NKVD-archívum nyilvánosságra hozott dokumentumai nem igazolták.

⁷ Armija Krajowa, Honi Hadsereg: a londoni emigráns kormány irányítása alatt álló, a megszállás alatt és egy ideig a háború után is működő illegális katonai szervezet.

⁸ Jan Dobraczyński (1910–1994) katolikus író, a varsói felkelés idején a Honi Hadsereg információs és propagandairódájának vezetője. 1945 után a népi demokráciával együttműködő katolikus mozgalom, a Pax aktivistája. 1982-ben a Jaruzelski-rezsim kulissza-szervezetének, a Nemzeti Megújulás Hazafias Mozgalmának (Patriotyczny Ruch Odrodzenia Narodowego, PRON) elnöke lett.

⁹ Andrzej Kijowski (1928–1985) irodalomkritikus, esszéista. A lengyel írók 1968-as, a cenzúra eltörlését követelő nyilatkozatának szerzője, és ettől fogva különféle ellenzéki megmozdulások és tevékenységek részese. A Jaruzelski-puccs után internálták.

gében dolgozott, de onnan időben átnyergelt az egyetemre. A fiával zűrök voltak a „háború” alatt. A felesége orvos. Poznańból itt van Jerzy Korczak¹⁰ a feleségével. Aprócska, mozgékony, villámgyors gondolkodású zsidó – főleg háborús regények szerzője. Danuta szerint rokona lehet Janusz Korczaknak.¹¹ Egész este az új írószövetségről és az aláírásgyűjtésről folyik a szó. Maciag fia kérdeget a magyarországi állapotokról. Korczak főleg Kádárról, s hogy vannak-e a mi pártunkban frakciók. Kádár ittjárta, beszéde nagyon rossz visszhangot váltott ki. Úgy látszik, romba döntötte mindazt, amit Urbanéknak¹² mégiscsak sikerült úgyahogy felépítgetniük a magyar modellről. Kilenc felé hirtelen nagyon rosszul érzem magam, szédülés, zsibbadás, extraszistolék. Már órák óta fáj a fogam. Észreveszik, Maciag felesége cukros kávé ad, lefektet egy emeleti szobában. Negyed óra múlva lemegyek, de csak ülök, nagyon ki vagyok készülve. Eljövünk, Szymańskiék hazafuvaroznak.

November 7. Hétfő

Délelőtt átolvasom Wiesław regényét, kijegyzetelem a kérdéses pontokat. Fél kettőkor a Krupniczán¹³ találkozunk. Korábban érkezem, fölmegek Bronekékhöz.¹⁴ A felesége van otthon, teázunk. Bronek egy hétig Párizsban volt, találkozott Adammal.¹⁵ Együtt lemegyünk az ebédlőbe. Odaül hozzánk negyediknek Leszek Elektorowicz,¹⁶ holnap van valami estje, amire hivatalos vagyok. Ezután Wiesławékhoz megyünk, és hatig dolgozunk a regényen. Egy csomó részletet már nem tud azonosítani, hiába túrja fel a könyvekkel zsúfolásig megrakott kisházát. Hatkor Prokophoz¹⁷ megyünk. Most egy másik szobában ültet le, de az sem különb. A bor felét, amivel minket várt, megitta már. Kockára vágott sajtot talál fel mellé, meg sajtót. Elhozom tőle Koestlert,¹⁸ és egy hivatalos kiadványt a politikai ellenzékéről, tele prima idézetekkel – ezt haza is tudom vinni.¹⁹ Ad egy firenzei címet – a barátjáé, aki a *Rinascità* és a *Manifesto* munkatársa. Tőle tudom meg, hogy Andropov súlyos beteg. Utódjaként valami Romanovot emlegetnek, gúnyos utalásokkal

¹⁰ Jerzy Korczak (1927) prózaíró. 1944-től a Szovjetunióban felállított Népi Hadsereg (Armia Ludowa) tagja.

¹¹ Janusz Korczak (1879–1942) lengyel orvos, pedagógus, író. Önigazgatással működő gyermekotthonok és nevelőintézetek létrehozója, a *Mały Przegląd* című gyermekek szerkesztette újság kiadója. Nem volt hajlandó elhagyni a varsói gettót, védeceivel együtt a treblinkai haláltáborban végzte.

¹² Jerzy Urban (1933) a Jaruzelski-kormány szóvivője és cinizmusáról híres fő propagandistája. A magyarok iránti hagyományos rokonszenvre építve egy Jaruzelski-Kádár párhuzam népszerűsítésével kísérletezett.

¹³ A Krupnicza utca egyik épületében volt az írószövetség étterme, és több irodalmár is ott lakott a házban.

¹⁴ Bronisław Maj (1953) költő, esszéíró, műfordító. A *Pismo* szétverése után évekig felolvasott folyóiratot „szerkesztett” *Nagłos* címmel a krakkói Katolikus Értelmiségi Klubban.

¹⁵ Adam Zagajewski (1945) költő, esszéista, az ún. „új hullám” (Nowa Fala) nemzedék tagja, a Teraz költőcsoport egyik alapítója. Először 1977-ben találkoztam vele Krakkóban, többször fordítottam a verseit, kisebb megszakításokkal folyamatosan kapcsolatban voltunk. 1982-ben emigrált Franciaországba. 1989-ben vagy '90-ben egyszer Párizsban is találkoztunk. 2002 óta ismét Krakkóban él.

¹⁶ Leszek Elektorowicz (1924) költő, prózaíró, esszéista, műfordító. A hetvenes években a krakkói Bagatela színház irodalmi vezetője volt. 1977-ben, miután tiltakozott a radomi munkástüntetés leverése miatt, elbocsátották. A Szolidaritás idején alapított *Pismo* irodalmi folyóirat egyik létrehozója és szerkesztője, az 1983-ban megalakult alternatív írószervezet, a Lengyel Íróegyesület (Stowarzyszenia Pisarzy Polskich) alapító tagja volt.

¹⁷ Jan Prokop (1931) költő, prózaíró, műfordító.

¹⁸ *Ciemność w południe* (Sötétség délben)

¹⁹ Lesław Wojtasik, *Podziemie polityczne*, Varsó, Książka i Wiedza, 1983.

Varsó, virágkereszt a Szent Anna templomnál

Varsó, virágkereszt a Vízitársok temploma előtt

a dinasztíára. Kapok tőle egy feketét is. Miłoszt két kötetben kiadták Párizsban, Nowakowski²⁰ „háborús” följegyzéseit ugyancsak. Meg Koestler regényét, amit elhoztam olvasni. Írjak kishíreket a *Tygodnik Powszechny*nak, beszél rá. Például a Mozgóról. Utána gondolom meg, a villamoson, hogy egyetlen szükséges adatot sem tudok fejből. Megpróbálok kitérni Wiesław holnapi ebédmeghívása elől – nem nagy sikerrel. Délután Felczak jön hozzájuk, Szymborska megint elhalasztva. Már másodszor, rémes.

November 8. Kedd

Tízre kimentem a buszmegállóba, ahogy Leszekkel²¹ megbeszéltük. Tíz percig vártam, aztán elkezdtem az utcát keresni. Fél óra bolyongás után kiderült, hogy nemcsak az utca neve, hanem a számozás is megváltozott. Még fél óra, és megtudtam, hogy a lakás száma sem 22, hanem 20. Csüggedtem, de a nem várt szabadidő miatt némileg lelkesülten jöttem haza. Olvasni kezdtem, de olyan álmoság jött rám, hogy aludtam egyet. Nem készítettem semmit, csak egy liter tejet meg egy fél kenyeret vettem, azt is ebédeltem. Átfagytam, elfáradtam, nem volt kedvem kimozdulni. Fogytán a pénzem, az utolsó zlotykon vettem a kaját – be kellett volna váltanom az egyik csekket, de az Orbisban rettenetes hosszú sor állt. Fényképezőgéppel a nyakamban köröztem a Ryneken, de senki sem szólított le, nem sikerült eladnom az ötszázasomat. Négyre kimentem Szymańskiékhoz, vittem a Szymborskának szánt üveg bort és a fényképezőgépet. Hamarosan jött Felczak is. Nem nagyon jutottam szóhoz, Szymański teljesen lerohanta az öreget, először történelmi ügyekkel, 19. század, aztán Kasia udvarlójával, aki Felczak szemináriumára jár. A fiú egyébként illegálisban volt, az amnesztiával bújta elő. Szó esett egy másik srácról, aki a kihallgatáskor köpött, és a csoport kiközösítette. Felczak elmeséli, hogyan vette ezt észre, hogyan ment oda, s mondta nekik, hogy különbséget kell tenniük a besúgók és azok között, akik a nyomozás során köpnek, ő csak tudja. Szóba került a nyolc év, amit életfogytosként '48-tól letöltött. Decemberben kapták el Moravska Ostravában, ez volt az első alkalom, hogy nem saját rejtékhelyet használt. A cseh, akinél volt, csempészárúval kereskedett, ezért kapták el; Felczak véletlenül akadt fenn. Halálra akarták ítélni. A háború alatt Pesten naplót vezetett, amit egy megbízható magyar családnál tartott. Mikor a németek bejöttek, Pozsonyon át Svájcba menekült. A napló az ostrom alatt megsemmisült. [...] Én már tükön ültem, hatkor Szymborskánál kellett volna lennem. Végül fél hétkor odatelefonált, hogy el kell mennie hazulról, és elhalasztottuk a találkozót. Szymańskiék látnivalóan mindenáron meg akarták nyerni maguknak az öregurat, engem mintegy családtagként használva csalták oda magukhoz. Így nem nagyon törődtek azzal, hogy a találkozómmal mi lesz. Wiesław ízlésem szerint kicsit sokat beszélt a regényéről. Egy példányt adott is az öregnek, aki megint elmondta, hogy Pista²² szerint jobban fordítok, mint ő. Kilenc körül jöttünk el, Felczaknak is korábban kellett volna már, egy idős hölgygel lakik társbérletben, akinek a kataraktáját műtötték, akinek segítséget ígért, és akiről elérzékenyülve beszélt – micsoda barátság!

Még Wiesławéknál megkérdeztem, nem tudnak-e valakit, akinek forint kell. Szymańskiék talán kerestek volna, de Felczak rögtön jelezte, hogy majd intézkedik, aztán

²⁰ Marek Nowakowski (1935) prózaíró, az újabb lengyel irodalom egyik legtermékenyebb alkotója, a kis formák mestere. 1980 utáni rövid novellái riportszerű pontossággal rögzítik a Jaruzelski-korszak mindennapjait.

²¹ Leszek Aleksander Moczulski (1938) költő, számos népszerű énekes és együttes (többek közt Marek Grechuta és Czesław Niemen) dalainak szövegírója. A hetvenes években a STU Színház háziszervezője.

²² Kovács István, akitől első lengyelországi utazásaimhoz felbecsülhetetlen értékű tanácsokat és segítséget kaptam. Többek közt ilyen túlzó dicsérettel keltett rokonszenvet és bizalmat szemelyem iránt.

Varsó, installáció az épülő prímási palotában

Varsó, fotókiállítás az épülő prímási palotában

annyiban maradt az ügy. Most a villamoshoz menet újra rákérdeztem. Most nem tud senkit, péntekig megpróbálja. Ha nincs pénzem, addig is szívesen ad. Megegyeztünk, hogy szerdán felhívom 7-8 után. De azt hiszem, holnap inkább beváltom a csekket. Kénytelen is vagyok, három zlotym van összesen, holnap csak kenyérsarkot fogok reggelizni. Egy orosz nő lakik a szomszéd szobában, harmincöt-negyven körüli, karcsú, szőke, némileg közönséges az arca, főleg a szeme környéke. Folyton rádiót hallgat, mindenféle áriákat. Ma déltájban beállított, és kért két cigarettát. Mintegy viszonzásul megkérdezte, nem kell-e merülőforraló. Nem. Hát tea? Az sem. Kár, hogy elhárítottam, gondolom most esetelé. De gyanakodtam. Tegnap, amikor hazajöttem, észrevettem, hogy át van forgatva a holmim; úgyhogy óvatosságból a fekete madarat²³ a kabátzsebemben magammal vittem. Tizenegyedikén ünnepi mise a függetlenség évfordulójának tiszteletére. K.²⁴ hívott; Wiesław nem ajánlotta, figyelmeztetett, hogy veszélyes lehet. Megígértem, hogy elmegyek.

November 9. Szerda

Délelőtt sikerült sorbanállás nélkül beváltanom a csekket. Mindjárt elmentem forró tejet inni. Délelőtt olvastam. Fél kettőkor a Krupniczán Wiesławval találkoztunk. Odaült hozzánk egy gyorsbeszédű öregasszony. Kiderült, hogy Kott²⁵ nővére. Jött Kwiatkowski is.

Elmentem Szymańskiékig villamossal, onnan gyalog a patakparton Leszekhez. Alig ismertem meg, szakálla van, egy Dingo nevű kiállhatatlan kutya, csinos felesége, tízéves fia. A felesége Rostworowskival²⁶ dolgozik, benne volt a Norwid-kiállításban is. Örül, hogy szeretem Malczewskit.²⁷ Leszek megtért, ezt hosszasan és kissé eszelősen ecseteli. Azt mondja, a *Pan Tadeusz*on, Conrad *Árnyéksávján*, Kornel Filipowiczon, Barańczakon, Majon, Krynickin, Miłoszon kívül semmit sem olvas szívesen. Tischner plébános²⁸ emlegeti folyton, a harc kultúrája helyett a munka kultúráját. De ez nem a stańczykok szerves munkája²⁹ – inkább, ahogy kiveszem, kontempláció, elmélyülés, reflexió. A válság egyik szomorú visszahatása Leszek megtérése. Teljesen átengedi magát az autoritásnak. Szerinte maga Miłosz is vallásos – manicheista. Leszek szabadúszó volt. Kb. öt éve próbál elhelyezkedni, de azt mondják neki, a verseit szívesen közlik, őt magát viszont nem tudják foglalkoztatni. Az utóbbi években fizikai munkákat vállalt. Most

²³ A címes noteszemet, amit egyszer már Varsóban a minisztériumban felejtettem.

²⁴ Jerzy Kwiatkowski (1927–1986) kritikus, irodalomtörténész, a huszadik századi lengyel költészet specialistája. A Krupniczán lakott, gyakran találkoztam vele az írók éttermében.

²⁵ Jan Kott (1914–2001) színikritikus, dramaturg, irodalomtörténész. A háború alatt a Szovjetunióban élt, a Népi Hadsereg katonája lett. A háború után a LEMP tagja, a szocialista realizmus és a kommunista kultúrpolitika egyik szószólója lett. 1957-ben kilépett a pártból. A varsói egyetem professzoraként 1965-ben Ford-ösztöndíjjal az Egyesült Államokba utazott. Miután útlevelét a lengyel hatóságok három év után nem voltak hajlandók meghosszabbítani, a kinmaradás mellett döntött. *Shakespeare, Our Contemporary* (1964, Kortársunk, Shakespeare) című könyve világhírű lett.

²⁶ Marek Rostworowski (1921–1996) művészettörténész, a krakkói Czartoryski Múzeum kurátora, 1991-ben lengyel kulturális miniszter.

²⁷ Jacek Malczewski (1854–1929) a fin de siècle kiemelkedő festője. Művészetét a szimbolizmushoz sorolják.

²⁸ Józef Tischner (1931–2000) pap és filozófus, a Szolidaritás főlelkésze, az egyik legfőbb erkölcsi tekintély a hadiállapot idején. Gyakran bírálta a lengyel klérust konzervativizmusa, antiszemitizmus és politikai szerepvállalása miatt.

²⁹ A szerves munka – praca organiczna – a lengyel pozitívizmus jellegzetes fogalma. Lényege az, hogy a társadalom felemelkedését nem (kizárólag) politikai harccal, hanem gazdasági-intézményi szövetének erősítésével, fejlesztésével kell előmozdítani. A fogalmat Dezidery Chłapowski vezette be 1815-ben. A nyolcvanas években magam is szívesen hivatkoztam rá a politikát fetisizálókkal szemben. '89-ben úgy tűnt, hogy nem volt igazam. Aztán meg kiderült, hogy igen.

Varsó, Powązki temető, a katyńi emléktábla

A rendőrségen agyonvert Grzegorz Przemyk sírja

könyvtári állással kecsegtetik. A dalai bevételéből volt tízezer forintja, a felét tavaly elutatták. Lelkesen beszél Magyarországról. Éppen az a mérsékelttség van rá jó hatással, amit mások gyanakodva kárhoztatnak, meg a szabadság léghője. Harasymowicz jön szóba, szerinte nagyon személyes költészetet művel, a kollektív lelkesedés idején egyszerűen kicsúszott a lába alól a talaj, és próbál megkapaszkodni, növelni saját fontosságát. Leszek a maga részéről nem szándékozik semmiféle rivalizálásban részt venni. Az a sértett félreállítás, majdhogynem mafláság, amit hat éve észrevettem nála, nagyszerűen megtalálta a formáját ebben a megtérésben. Színházzal már egyáltalán nem foglalkozik, az nem eléggé reflexív. Lelkesedéssel beszél a szabadság időszakáról, a testvériségről.

A felesége, Basia nagyon megtetszett nekem. Olyan furcsa-szépek a szemei a kedves, széles és lapos orrgyöke mellett. Néhány nőnél láttam már ilyent, és mindig egészen különös hatást gyakorolt rám.

Kedvet csináltam nekik Pécshez: múzeumok stb. Basia Csontváryt nem ismeri, Vasarely is csak rémlik neki. Június első felében jönnek, a fiukkal, Mateusz-sal együtt. Ebédet adnak, noha már ettem. Négyosztós lakásuk van, bármikor lakhatok náluk. Megisszuk a bort is, amit vittem. Beváltak, hozomra, háromezer forintot, így ez a gondom is megoldódott.

Egyébként tegnap az történt, hogy rossz megállóban szálltam le, szegény Leszek háromnegyed órát várt rám abban a fagyban. Szakállat nemrég növesztett: kinyitotta a magyar kuktájukat, ami nyomás alatt volt, és leégette a bőrét.

Együtt megyünk hétre Elektorowicz estjére a Katolikus Értelmiségi Klubba. Sienna 5., a Znak épülete. Főleg öregasszonyok. Kott nővére: Jan a puccs előtt éppen a kultúra-kongresszuson volt, az utolsó pillanatban surrant ki. Igaz, hogy szerencsére megvan már az amerikai állampolgársága. Ott van Filipowicz,³⁰ üdvözli Leszeket, engem persze nem ismer meg. Wiesław tekervényes bevezetőt tart, amiben többször is felemlíti saját interjúkötetét. Igaza van az öregúrnak. Tegnap este mondta nekem a liftben, hogy Wiesławnak Napóleon-komplexusa van. A beszélgetése Elektorowicz-csal a komikum határáig, és azon is túl, szónoki kérdések feltételéből és azonnali megválaszolásából állt. Leszekkel csak vigyorogtunk egymásra. Az egyetlen kérdés, amit feltett: mecénás régen és most, udvari író-ság és annak morális határa. Igyekezett Elektorowiczot színvallásra kényszeríteni, de az kitért. Egyébként is egymást érték az ócskánál ócskább utalások a körülményekre, egészen odáig, hogy nem lehet bort kapni. A hallgatóság hozzászólásai pár mondat után az úgynevezett végső kérdéseket feszegették: gyűlölet és szeretet, Rossz és Jó a világban.

Este még felhívtam Felczakot, hogy sikerült beváltanom a pénzt.

Ja, és maga az est! Elektorowicz „versei” kimondhatatlanul silányak és siralmasak. A végén a csattanó: egy vers a „Nobel-díjasnak”³¹ ajánlva, arról, hogy mindenképpen győzni fognak. A konjunktúra meglovagolására, kis tehetségek felburjánzására, az egész elkurvulásra, amiről Szymańskit hiába próbáltam meggyőzni – noha Danuta asszony igazat adott nekem –, keresve sem találni jobb példát!

November 10. Csütörtök

Délelőtt olvastam. Fél kettőre a Krupniczára mentem, de előtte ettem egy *bar mleczny*ben. Szymański és Bronek. Bronek kérdezi, hogy miért nem mentem föl hozzájuk tegnap. Azt

³⁰ Kornel Filipowicz (1913–1990) prózaíró, a huszadik század egyik legjobb lengyel novellistája. 1939-ben német fogságba került, megszökött, és részt vett az ellenállásban. Elfogták, koncentrációs táborba került. A krakkói *Pismo* folyóirat alapító szerkesztője. 1969-től Wisława Szymborska élettársa volt, halála után született a költőnő „Macska az üres lakásban” című verse. Magyarul egy regénye (*Nietschke úr kertje*, 1969) és válogatott novellái (*Ritka pillangó*, 1980) olvashatók.

³¹ Czesław Miłosz, a lengyel irodalom harmadik Nobel-díjasa.

Cserkészsírok a katonai temetőben

Władysław Gomułka sírja

hittem, más programja van, hogy nem volt ott az esten. Teázgatunk, Wiesław estére *bigos*-ra hív, ha már délben nem jöttem. Mondom neki, hogy megírtam délelőtt, amiről Jannel beszélünk.³² Majd este.

Fel Bronekékhoz, kb. egy órás beszélgetés a teletetésről. Rajtam a sor most, hogy január végéig nyélbe lehessen ütni. Felnőtt kísérővel.³³

Haza, lefekszem, fáj a fogam stb.

Öt után Kasiával a *Znak* terjesztői irodájában, ahol egyébként szükség esetén meg is lehet szállni, fürdőszoba, konyha stb. Tíz-tizenkét gyerek, főleg lányok; fiú csak a barátja, Artur meg egy másik, aki különösen tájékozottnak és érdeklődőnek bizonyul. Megpróbálom vázolni nekik a históriát, generációkat és irányzatokat. Az érv, ami igazán meggyőzi őket, a nemzetiségi probléma primátusa a nemzeti ügyekben a függetlenséggel szemben. Ebből vezetem le valamiképpen az egyház gyengeségét is. Érdekes, hogy megértenek, sokkal inkább, mint a felnőttek. Az ellenzék elitizmusát is el tudom nekik magyarázni. Micsoda jó emberanyag készül ebben az országban! Ilyen nyomás alatt is képesek elfogulatlanul gondolkodni, ha példát kapnak rá.

Utána Wiesławékhoz, egyedül – Kasia eltűnik Arturral. Danuta alszik, Wiesław puffogva terít stb. [Ébéd közben] laza beszélgetés az irodalomról. Wiesław előadása a lengyel irodalmi nemzedékekről – teljesen feleslegesen. Közbe-közbeszúrok ezt-azt, de nem lehet leállítani, nem veszi észre, hogy mindezt, amit mond, nagyon jól tudom. Aztán tíz körül lediktálom neki a szöveget. Megkapom tőle a medve-regényt,³⁴ és Danutától Gabinak egy kézzel festett kis porcelánkancsót – még frissen. Míg az unoka nem volt, mondja, ilyeneket festett és adott el. Megkér, hogy küldjek gamma-globulint – krónikus nyavalyái vannak, és csak Svájcból tudnak egyébként hozzájutni. Végre ma este sikerült oldottabban beszélgetnem velük.

November 11. Péntek

Tizenegyig alszom, főleg, gondolom, a fogfájás miatt, meg mert nyomorult, komor idő van, sötét, szürkéség, lassan szemerkél az eső majd' egész nap.

Körbeszaladok a környék boltjaiban, de csak Szymanowski-lemezeket veszek. Nyomorúságos játékokat árulnak, nem tudom, mit viszek innen Dávidnak. Egyre megyek az ebédlőbe; Filipowicz van ott, most mintha megismerne, megkérdezi, én vagyok-e az az illető, akinek Szymborskával kellett volna találkoznia. Mondom, hogy igen, s hogy mára beszéltek meg újólag. Azt mondja, Jalu Kurek³⁵ ma, 80 éves korában meghalt, szívrohamban, egészen váratlanul. Wiesławnak vissza akarom adni Adam könyvét,³⁶ de nem fogadja el (tegnap kértem meg, intézze el a Znaknál, hogy adjanak nekem egyet – úgy látszik, nem tudta elintézni). Meg akar holnap is ebédeltetni, de elhárítom – szeretném a várost járni. Búcsúzáskor Filipowicz azt mondja, csókoltatja azt a rokonszenves asszonyt, „akivel akkor találkozott”. Kettőkor a Sławkowskán lévő borozóban találkozom Felczakkal. Egri vörösbort iszunk, a végén én is rendelek egy kört. Elég kényszeredetten társalgunk. Az ő lengyel „duma”-ja³⁷ és az én félszégem együtt katasztrofális. Jól lehúzza Szymański könyvét, amit, úgy látszik, legalábbis részben elolvasott már. Azt mondja, Wiesław meghívta előadást tartani a KIK-ba a novemberi felkelés évfordulójára. Valamit majd tartok, mondja rezerváltan. Odaadom neki a tokajit, azt sem tudja természetesen fo-

³² Prokoppal; a *Tygodnik Powszechny*nek szánt jegyzetről van szó.

³³ Szolidaritás-aktivisták rászoruló gyermekeinek üdültetését terveztük.

³⁴ *Niedźwiedź w katedrze*, Varsó, Czytelnik, 1981.

³⁵ Jalu Kurek (1904–1983) költő, a krakkói avantgárd kiemelkedő képviselője, az olasz futurista költészet fordítója.

³⁶ Adam Zagajewski *Cienka kreska* (Vékony vonal, Znak, 1983) című regénye.

³⁷ büszkesége

Krakkó, a Czartoryski-palota boltíve

Krakkó, kirándulás a Twardowski-sziklánál, Piotr és Gabi

gadni, fáj neki, hogy ő nem tudott venni semmit. Levelet akar küldeni Pistának és Csabának,³⁸ kijön szombaton az állomásra a vonathoz – félek, hogy ezek után majd vesz valamit, nem fogja kibírni. Kicsit kifújom magam, aztán elrohanok a Jubilatba,³⁹ hátha ott lesz valami a fiúnak. Semmi. A harmadik emelet teljesen üres, szó szerint, a polcokat is lebontották, egy kongó csarnok az egész szint. Ami kapható, mind elfér lejjebb.

A második emeleten lepedős paraván mögött 25 zlotyért vérnyomásmérés. Öt-re megyek Szymborskához, rohanás virágért, végül taxiba szállok, miután rossz oldalon vártam a 8-as villamosra. A sofőrrel nagyot politizálunk. A kommunizmus ragály, mondja. Úgy tudja, ötvenhatban harmincezer ávóst akasztottak fel Budapesten. Felvilágosítom, hogy a szám helyes, de éppenséggel a másik fél veszteségeit adja meg. Itt minden történelemtorzítás olyan tendenciájú, hogy a várható kockázatot kicsinyíti, hamis önbizalmat ad. Nagy a veszélye egy újabb őrültségnek – kapával a napra, ahogy itt mondják.

Szymborska meg beteg, megfázott. Kapok tőle kéziratokat. Gabit emlegeti, s hogy sajnálja, hogy nem olvashatja a verseimet. Általánosságokról beszélgetünk, politizálunk. Nem túl beszédes. Teát nem kérek, hamar eljövök. Vacsorázom egy *bar mleczny*ben, aztán irány a Wawel. Már öt előtt húzott arra a nép. Hatkor kezdődött az ünnepi mise, a függetlenség elnyerése tiszteletére. Óriási tömeg, a kapuig állnak. Én a katedrális bejáratától öt-hat méterre szorulok bele. Ott van Kasia és Artur, utánam érkeztek. A szentbeszéd főleg a lengyel szentekről és boldogokról szól. Maguk az imák sokkal radikálisabbak. Kasia oda is súgja, hogy nem tetszik neki a beszéd, s hogy nem tudja, ki ez. A hangulat mégis magával ragad. Egy cédulát köröznek, valószínűleg rendőrségi gyártmány,⁴⁰ Artur odamutatja nekem is. A végén elhangzik a *Boże coś Polskę*, és mind feltartjuk a két ujjunkat. Kifelé szavalókórusok, „Nie ma wolności bez Solidarności”⁴¹ stb. Két csoport KPN-es⁴² nemzeti lobogókkal. De a tömeg tanácstalan. A domb lábánál álldogálnak, nem oszlanak szét, de nem is csoportosulnak. Kasia azt mondja, itt nem lesz már semmi. Ilyen kis csoportokkal (több ezer ember áll még ott) nem érdemes elkezdni. Okosabb Nowa Hutában, ott a blokkok között föl lehet szívódni – itt veszélyesen szűk a tér. Nyolc előtt pár perccel búcsúzom el tőlük.

November 12. Szombat

Tizenegy körül bemegegyek a városba, ragyogóan süt a nap, könnyen öltözöm. Kiderül, hogy azért ilyen tiszta az idő, mert a fagy kicsapta a párát, a ködöt. A pocsolyákon jégkéreg, most kezd olvadni. Járom a játékboltokat, Dávidnak csak diafilmet tudok venni. Otthon derül ki, hogy elég rövidet, butuska-primitív szöveggel. Utazás léghajóval. Gabi édesanyjának veszek egy kis könyvecskét Krakkóról, ugyanolyant, amilyent Gabi a nyáron Juliantól kapott. Dél körül fölmegegyek a Wawelba – a katedrális óriási, rengeteg ember lehetett tegnap. A tömeg egy része más úton vonulhatott le. Száz zlotyért kapok jegyet a bécsi ostromról rendezett évfordulós kiállításra, egy órával később nyit. Lemegegyek a Grodzkára, ebéd helyett veszek két melegszendvicset à 85 zł, majd vissza. Metszetek Thökölyről, Apaffyról a Magyar Nemzeti Múzeumból, néhány korabeli térkép is onnan. Megyek a Szczepański utcába, a Galeria Krzysztoforyba – zárva van. Visszamegegyek a Krupniczára, eszem egy nagy adag rántottcsirkét. Egy csirkecomb két teával kétszáz zloty volt. Fáj megint a fogam.

³⁸ Kovács István és Kiss Gy. Csaba

³⁹ Nagyáruház a Wawel közelében, ma is áll.

⁴⁰ Ahol nagyobb tömeg gyűlt össze, rendszeresen köröztek a Szolidaritás nyomdatechnikáját utánzó felhívásokat, dezorientációs vagy provokatív céllal. Ezen a cédulán az volt, hogy a tüntetés a Visztula-parton folytatódik. Utólag láttam, hogy nagy rendőrségi erők vonultak ott fel.

⁴¹ „Nincs szabadság a Szolidaritás nélkül”

⁴² Konfederacja Polski Niepodległej (Független Lengyelország Konföderáció) 1979 szeptember elsején Leszek Moczulski által alapított politikai párt, az első kommunistaellenes politikai szervezet Közép-Kelet-Európában.

Szymańskiéknál: Danuta, Kasia, Felczak, Wiesław

Szymańskiéknál: Kasia, Toni, Danuta, Felczak és én

S minden

*ahogy olvastam a hercegnő már levetkőzött
a zsinóröv lazán lógott a derekán
de akkor már mint a homokból titokban kiásott városok
a víz alatti régészet is kezdett érdekelni
s hogy szuvenírekről még nem gondoskodtam
mindenáron jeleket akartam írni az égre
ez a múlt s bár máshogy is összerakható volna minnek*

*most bizonytalankodom mint öreg légtornász a búcsúelőadáson
mint őszi levél ébrenlét és álom határán
vagy próbálok menteni magam a verbális csapdák tőrei közt ahogy
egyáltalán*

*itt az elégiák évszaka
a legszebb létező
s minden ami csak továbbírható*

Máshol

*szavakat rakosgatni
nagy ügy vagy semmi
el kéne felejteni
mindent és menni*

*máshol lenni egyedül
nem is rossz ötlet
belső lépcsőket járni
s aludni többet*

Szavakon

*jaj még miben hihetünk
kérdjük türelmetlenül
hogy hervad már ligetünk*

*a környék térdig sáros
holt szavakon lépkedünk
inkább ahogy szokásos*

Túléli egyedül

*A megtett út innen már beláthatatlan,
hagyd, visszamenni nincs miért, a múlt veled
együtt felcseperedett, azok csak romok
mögötted, ami fénylik közöttük, túléli
egyedül, mint ez az alagút, ami száz év
múlva is így ragyog a pusztaságban,
és egyszer majd ilyen leszel te is, ne félj.*

*Persze hegy híján egyszer majd beomlik
az egyedüllét teljes súlya alatt, anno úgy hordták
fel rá a földet utólag, hogy kerüljön a vállaira
némi teher, hiszen mégiscsak emberéletek
múlnak rajta, akiket szintén maguk mögött hagytak,
akik épp maguk mögött hagynak valakit, szóval
nem vallhat kudarcot, nem vallhat kudarcot.*

*Te csak tündökölj tovább nyugodtan,
a megtett út innen már beláthatatlan,
sebj, ez az alagút fölötted beomlani talán
nem ma fog, a visszapillantó tükörben
egy útkarbantartó sárga villogója
köröz a falakon, visszafelé minden működik,
látod a fényt az alagút mindkét végén.*

Ismétlés

*Azok az idők jöttek el megint,
mikor az apádra nem mitológiai
alakként tekintesz, már nem tisztos
távolból figyeled az életét, látod,
ahogy a szomszédok kara káromkodva
jön haza munka után, a lábuk kurvára
bedagadt, mutatják apádnak, zöld, nem,
lila, mint az ég tegnap naplementekor,*

*de ezt hagyjuk, ezek az idők múltak el,
a nyugodt naplementék, mikor az apád
még leplezni tudta, hogy a háta fáj, és
hogy tulajdonképpen ő is csak valakinek
a szomszédjában él, hát ezek az idők
múltak el és jöttek helyettiük újak,
végiül is semmivel sem rosszabbak
a korábbiaknál, csak nehogy minden
a régi maradjon megint.*

Hallgatni pontosabb

Edinának

*Nem jó ez a nyelv már semmire, felnőtt veled,
kiokosodott, és ennyi. Kerüli az érzéseidet.*

*Gyerekkorodban az alma még alma volt, érett,
piros, anya mosta meg. Ma meg már anya is
olyan bizonytalan, az almát folyton elejti.*

*Te anya nevét ejted el mondat közepén, lesütöd
a szemed, a mondat itt véget ér. Kapaszkodsz a
konyhapultba, mint gyerekként első szavadba,
de hallgatni most ennél is pontosabb.*

Reflexiók

*a kert fáit negyven év múlva is fölsorolom majd:
két birs az utcai kerítésnél, egy szilva, amire
felkúszik a szőlő, s létrán szüreteljük róla
a vastaghéjú édes otellót. aztán az öreg cseresznye.
mennyit mászok rajta! három meggy, s megint
szilva, alma, törökmogyoró, s ha a kert alján
visszafordulunk a pöszméte- és málnabokroknál:
két nyárialma-fa, az egyik termése édes és cirmosan
piros, s ha megrázom, csörögnek benne a magok,
a törzsbe vájt odúban lakó madarakra meg macskák
lesnek már örökké. a másik zöld és savanykás almát
terem, nagyanyám borízúnek mondja. arrébb a kút
és a ház között hitvány kis körte- és barackfák
próbálgatják a talajt és a túlélés lehetőségeit, amíg
rendre ki nem száradnak. az eper- és bodzafák
az udvarban állnak, egy nagyra nőtt rózsabokor pedig
közvetlenül a ház előtt. a bimbókból rengeteg kis
rózsaszín virág feslik. olyankor gyönyörűek, de
anyám nem kedveli őket, mert gyorsan hervadnak,
s nem győzi seperni a gangra is behulló, barnuló,
fonnyadt szirmokat. akkor is virágzik a rózsabokor,
amikor egyik nyáron apám a kerítés meglazult
deszkáit szögelgeti majd. nem áll kezére
a kalapács, gépészkovács apja szerszámai
(hatalmas fogók, kulcsok) a padláson rozsdásodnak,
de azért tanít, hogyan kell fogni a szöveget, hogyan
üssük, hogy ne a kezünket, s lehet, közben véletlenül
a saját ujjára is rácsap. de nem ettől párásodik
be a szeme. magától meghatódva, ünnepélyesen
mondja: látod, hogyha én már nem leszek, így
tartsd a kalapácsot. ezt a verset írva visszaidézem
majd, amikor én tanítom erre vagy arra
a gyerekeimet, vajon elérékenyülök-e hasonló
gondolatoktól? valaki azt állítja arról a versemről,
amelyik egykori általános iskolai igazgatónk
idétlenkedéséről szól, hogy túlírt. talán igaza lesz.
talán kicsit meg is húzom a szöveget. de azt is
írja majd, hogy amit velünk az igazgató néni,*

*ugyanazt a hibát én is elkövetem a gyerekeimmel.
s ha ez így van, dolgoznom kellene rajta, hogy
ne így legyen. vagyis magamon! persze, dolgozom:
léírom, hogy esendő vagyok. de hát az írás
mégsem (csak) pszichoterápia!*

újrakezdés

*hatalmas gödröt ástam neki a kertben.
a lúgos oldatot lassan öntöttem csak rá,
vissza ne csapjon. áztattam, egy jó napig.
csontos testéről rétegesen oldódott a hártyás bőr.
előbb csak megpattant, majd nyersen hámlott le,
tekeredett, mint napozás, égés után szokott
az elhalt hámréteg. hevesen reagált, fehéren
pezsgett a savós nátronban. mintha csak naptejben
fürdettem volna, csobogott, habzott az oldat.
fejőasszonyok vödrei zubogtak így, régi, pillés
délutánokon. már tíz perc is elég, hogy többé
ne tudj ráismerni, hiába éltél vele hosszú
évtizedeket. törölgetted, tapogattad, húzgáltad
főkjait át háborúkon és békeidőkön. bezúdult
a vegyszer testnyílásain keresztül a zsigerek közé.
szújáratain és kirepülő lyukain át okáda vissza,
amit visszaöklendezni még lehetett. a szűvak egy életre
pusztultak ki az ódon ruhásszekrényből – így mondják.
meg hogy ez a legjobb módszer az elgázosítás
mellett. fullasztó ködfelhője van a délutáni sírgödröknek.*

*lemostam vagy száz év mocskát, olajfestéket, pácot.
az orrnyálkahártya fárad el leghamarabb az összes
érezkészerő közül. olyan, akár egy kisóvodás, játék
közben. persze, amit már nem vagyok képes érzékelni,
visszaemlékezésből kell tudnom, hogy lassan öl meg,
mint minden hosszúra hagyott vagy elodázott feladat.*

*végül mégiscsak sikerült felújítani a száz éves bútort.
bent áll ma is a napos szobában. amikor a legnagyobb
csendben fülelek, néha meghallom, ahogy el-elpattan,
megszakad egy újabb rost a kiszáradt fátestben.*

A DIADALMAS MANDULAFÁ

*Herkules ilyet a Hesperidák kertjébe' se látott,
Hősi Ulysses sem Alkinoos szigetén.
Még boldog szigetek bő rétjein is csoda lenne,
Nemhogy a pannon-föld északi hús rögein.
S íme, virágzik a mandulafácska merészen a télben,
Ám csodaszép rügyeit zúzmara fogja be majd!
Mandulafám, kicsi Phyllis, nincs még fecske e tájon,
Vagy hát oly nehezen vártad az ifju Tavaszt?*

Hamarjában nehéz is kiszámolni, hogy ezt a verset, Janus Pannonius epigrammájának *Egy dunántúli mandulafához* című fordítását hányan olvastuk, tanultuk kívülről, hányan feleltünk, írtunk dolgozatot belőle. A tankönyvektől a szaktudományig szinte egységes a kép, immár két nemzedéknyi idő óta, attól fogva, hogy Weöres Sándor fordítása és Gerézy Rabán magyarázata együtt megjelent 1953-ban.¹

Bizony, csak azóta. A korábbi magyar fordítások, Janus-értelmezések nem tulajdonítanak nagy jelentőséget ennek a nyolcsoros versnek. Hegedűs István a 19–20. század fordulóján készült magyarázatából hiányzik a pusztulás fenyegetése: „és sanyarú télben hajtja tavasz-rügyeit”. Geréb László fordítása a 30-as években szintén csak a rügyfakadás és a tél kettősségét mutatja: „a mandulán kinyíltak a rügyecskék, / midőn a tél dühöng még zordonon.”² Janus-monográfiájában, 1931-ben Huszti József pár sorban említi: „a költő elcsodálkozik a tavaszról, szinte még a tél hidegében kivirított mandulafa virágpompáján.”³ Kardos Tibor *Janus Pannonius bukása* című tanulmányában, amely a géniusz és a kisszerű környezet közötti ellentétből szükségszerűen következő pusztulás gondolatára épül, ez a vers nem a fő gondolatmenet illusztrációja.⁴ Az a gondolat, hogy a tél elpusztítja a mandula virágait, Weöres fordításában jelenik meg először.

Fordítása a Klaniczay Tibor szerkesztette egyetemi irodalmi szöveggyűjtemény számára készült.⁵ Hírneve Gerézy Rabán tanulmányával együtt növekedett, először az 1953-as magyar nyelvű Janus Pannonius-kiadásban.⁶ Ugyanebben az évben a Gerézydiéhez igen hasonló magyarázat jelent meg Klaniczay Tibor egyetemi jegyzetében. Az egymásra hivatkozás hiánya, valamint a két kutató szoros munkakapcsolata ismeretében feltételezzük: együtt gondolták ki az értelmezést.⁷ A fordítás és a magyarázat hatása fölerősödött az 1964-ben, a

¹ Janus Pannonius: *Válogatott versei*. Kiad. Gerézy Rabán, Kálnoky László, tan. Gerézy Rabán. Budapest, 1953, Szépirodalmi, 1977.

² A fordítások adatai: Janus Pannonius: *Költeményei*. Ford. Hegedűs István, tan. Huszti József. Budapest 1938, MTA, 185. Uő.: *A Duna mellől*. Ford. Geréb László. Budapest, [1940], La Fontaine Irodalmi Társaság, 37.

³ Huszti József: *Janus Pannonius*. Pécs, 1931, Janus Pannonius Társaság, 207.

⁴ Kardos Tibor: *Janus Pannonius bukása*. Pécs, 1935, Pannonia, 19.

⁵ *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*. I. Szerk. Barta János, Klaniczay Tibor. Budapest, 1951, Tankönyvkiadó, 86.

⁶ Janus Pannonius: *Válogatott versei*. I. m., 24.

⁷ Klaniczay Tibor: *A régi magyar irodalom*. Budapest, 1953, Felsőoktatási Jegyzetellátó, 108–109.

Spenót néven elhíresült akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv Janus-fejezete révén. Gerézdi, aki Janus-tanulmányát másfél évtizeden át csiszolta, itt beillesztette Weöres fordítását az értelmezésbe.⁸ Innen került át hol szó szerint, hol át- és továbbdolgozva a mai középiskolai tankönyvekbe. Egy (remélem) sikeres felelet nagyjából így hangzik: az 1466 kora tavaszán, Pécsen keletkezett verset a valódi élmény, a személyes sors és az ókori műveltség hármassága határozza meg. A télben, talán a Mecseken csodálatosan kivirágzó, a fagynak kitett mandulafa a Pannóniába túl korán érkezett csodálatos tehetségű költő elkerülhetetlen pusztulását jelképezi. A vers ellentétes szerkezetű: első felében a virágzás idillikus, a másodikban a pusztulás elégikus hangulata uralkodik. A záró sor megszólítása bensőségessé teszi a kapcsolatot a tragikus sorsú hősnő nevét viselő fa és a hasonló sorsú beszélő személy között, úgy azonban, hogy a kapcsolat nem kap közvetlen megfogalmazást. Műfaja csattanóra kihegyezett szerkezetében, rövid terjedelmében epigramma, borongós hangulatában elégia, a romantikus többműfajúság megnevezésével élve elégiko-epigramma.

Az egymást erősítő fordítás és értelmezés a kutatásban csak igen kevés kritikát kapott. Gerézdi és sok más Janus-magyarító elégia-felfogásáról Kocziszky Éva állapította meg, hogy a Schillernél kialakult elégia-fogalmat vetíti vissza a 15. századba.⁹ Weöres magyarázásában pedig Németh Béla és Török László mutatta ki a pontatlanságokat.¹⁰ Az alaptételt, vagyis a vers tragikus értelmét ők sem kérdőjelezték meg. E sorok írója sem: így magyaráztam egészen addig, amíg egy összefoglaló Janus Pannonius-könyv írása közben nem néztem át a vers szövegét, fordításának és magyarázatának hagyományát.

Lehet, hogy ez a vers egyáltalán nem elégikus, nem tragikus. Nézzük az elégikus értelmezés szempontjából meghatározó 6. sort. Az eredetiben így hangzik: *tristior et veris germina fundit hiems*. Weöresnél: „Ám csodaszép rügyeit zúzmara fogja be majd”. Idézzük a fordítást bíráló, a kutatásban méltatlanul visszhangtalan Németh Béla-tanulmány e sorra vonatkozó részét: „nincs ellentétes kötőszó (*ám*), nincs *csodaszép*, Janus tavaszi rügyekről (*veris germina*) tesz említést, s nem írja meg *nyíltan* e rügyek majdani sorsát, azt olvashatjuk mindössze, a zord tél ontja (*fundit*) őket. *Zúzmara* sincs Janusnál.” A szerző rámutat, hogy a *fundo* igének „befog, beborít” jelentése nincs, „fakaszt, sarjaszt, kibont” viszont van.¹¹

Időzzünk el kissé a *germina fundit* szókapcsolatnál. Ez a régiéknél tudtommal nem fordul elő. Megjelenik azonban egy Janus által nagyra tartott szerzőnél, Theodórosz Gazésznál. A bizánci tudós Theodórosz 1440–1449 között tanított a ferrarai egyetemen: 1449-ben a rektori tisztséget is betöltötte, s ez alkalommal Janus sorai is köszöntötték.¹² A következő év elején már Rómában találjuk. Ott kapta a megbízást V. Miklós pápától arra, hogy latinra fordítsa a görög filozófus és természettudós, Theophrasztosz botanikai műveit. Munkájával 1454-re el is készült. Kéziratossá terjedését mutatja az a példány, amely 1460–1470 között készült a híres firenzei könyvkereskedő, Vespasiano da Bisticci boltjában, s Hunyadi Mátyás

⁸ Gerézdi Rabán: *Janus Pannonius*. In *A magyar irodalom története*. I. Szerk. Klaniczay Tibor. Budapest, 1964, Akadémiai, 233–234, vö. Uő, *Janus Pannonius = Uő, Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, Budapest, Akadémiai, 1958, 33–34.

⁹ Kocziszky Éva: Az újlatin tárgyas költészet megszületése Janus Pannonius elégiáiban. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1979, 234.

¹⁰ Németh Béla: Janus Pannonius mandulafácska-versének értelmezéséhez. In *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Szerk. Szentesi Zsolt, Eger, 1993, EKF, 95–99. Török László: *Janus-arcok: összegyűjtött tanulmányok, recenziók, fordítások és kommentárok*. Budapest, 2008, Typotex, 95–98, a fordításról 97.

¹¹ Németh, i. m., 98.

¹² Johannes Irmscher, Janus Pannonius és Theodórosz Gazész. In *Janus Pannonius: Tanulmányok*. Szerk. Kardos Tibor, V. Kovács Sándor, Budapest, 1975, Akadémiai, 313–316. Janus Pannonius: *Opera quae manserunt omnia*. Vol. I. *Epigrammata*. Fasc. I. *Textus*, edd. Iulius Mayer, Ladislaus Török, Budapest, 2006, Balassi, nn. 5–7.

könyvtárába került. Tudjuk, hogy Janus Bisticcinél szállt meg mindkét firenzei tartózkodása során, s a második alkalommal, 1465-ben sok kéziratot vásárolt tőle. Lehetséges tehát az is, hogy a kéziratból még az 1450-es években eljutott példány akár Ferrarába, akár Padovába, a költő későbbi tanulmányainak színterére, és az sem kizárható, hogy a költő a maga számára is vásárolt a kötetből. Theodórosz két művet fordított le, *A növények vizsgálatát* és *A növényekre ható okokat*. Az utóbbiban olvashatta Janus a *germina fundit* megfogalmazást (III, 7, 3) – Theodórosz a görög *ekblasztanó* (kisarjaszt) igét fordította így.¹³

Ha a vers elégikus magyarázatának legfontosabb támasza, a 6. sor fordítása ilyen mértékben eltér az eredetitől, érdemes az egész verset újból, a Weöres-magyarázástól függetlenül megnéznünk:

*Quod nec in Hesperidum vidit Tiryntius hortis,
nec Phaeaca Ithacae dux apud Alcinoum,
quod fortunatis esset mirabile in arvis,
nedum in Pannoniae frigidiore solo,
audax per gelidos en floret amygdala menses,
tristior et veris germina fundit hiems.
Progne, Phylli, tibi fuit expectanda; vel omnes
odisti iam post Demophoonta moras?*¹⁴

Szinte minden sor tárgyi magyarázatra szorul, mert Janus lehetőleg itt is kerüli az ókori nagyságok közkeletű elnevezését.¹⁵ Az *antonomasia*, a névhelyettesítés eszközével él, azzal az eljárással, amely a szerző és olvasója között jó esetben megteremtí a közös tudás meghitt légkörét. Hercules szülőhelyéről kapja a „Tirynti hős” nevet. Egyik próbája, hogy Hesperisek kertjének almáiból szakítson. Ulixes az általa uralt szigetet révén lesz „Ithaka fejedelmé”. Trójából hazatérte során bámulhatja meg a phaiákok uralkodója, Alcinous kertjét.

A 3. sorbeli „fortunata arva”, a boldog mezők kérdésében eltér a kutatók véleménye. Török László a Weöres fordításában is megjelenő elíziumi mezőkre gondol, arra a vidékre, ahol nincs tél és nyár, az enyhe nyugati szél, a Zephír fúj mindig, s ahol a legkiválóbb emberek lelkei laknak haláluk után. Németh Béla szerint Itália boldog vidéke áll szemben a hideg Pannóniával. Vadász Géza is a Kronosz/Saturnus által uralt aranykori Itáliára érti a sort.¹⁶ Nehéz eldönteni a kérdést. Trencsényi-Waldapfel Imre tanulmányából tudjuk,

¹³ Az általam használt kiadás: *Habentur in hoc volumine haec Theodoro Gaza interprete ... Theophrasti de historia plantarum... de causis plantarum*. Venetiae, 1513, Aldus Manutius, a „germina fundit” szöveghelye III, 9, p. 175/v.; a kiadás elérhető a <http://books.google.com> honlapján. A fordításról Charles B. Schmitt: Theophrastus. In *Catalogus translationum et commentariorum: Medieval and Renaissance Latin Translations and Commentaries*. Ed. Paul Oskar Kristeller, Washington, D. C., 1971, The Catholic University of America, 265–268, 273. A Corvina-kódexről (Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. lat. 1): *Codices latini medii aevi*.... Rec. Ladislaus Mezey, Agnes Bolgar. Budapest, 1961, Akadémiai, n. 1, pp. 23–24. Csapodi Csaba, Csapodiné Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Corviniana*. Budapest, 1990⁴, Helikon, 6. sz., 100. o. *Catalogus Codicum Latinorum Medii Aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*. Rev. auct. Petrus Tóth. Budapest, 2006, <http://www.konyvtar.elte.hu/kincseink/kezirat/kodexkatalogus.pdf>. Ezúton köszönöm Zsupán Edinának a kódex leírásával és irodalmával kapcsolatos segítségét, valamint azt, hogy saját, az Egyetemi Könyvtár Corvináinak internetes kiadásához készült leírását kéziratban rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁴ Janus Pannonius: *Opera*. I. m. n. 389.

¹⁵ A legrészletesebb tárgyi magyarázat Török Lászlóé in *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény: Humanizmus*. Szerk. Ács Pál, Jankovics József, Kőszeghy Péter. Budapest, 1998, Balassi, 243–244.

¹⁶ Uo. 244. Németh: i. m., 96–97. Vadász Géza: Ovidius *Fasti* című művének hatása Janus Pannonius költészetére. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1987–88. 550–555.

hogy hagyományosan a lakott világ nyugati vége az, ahol a hajdani aranykor emlékeit őrző boldog vidék található, s azt is, hogy ez a hely a bejárható világ tágulásával egyre nyugatabbra tolódik.¹⁷ Hésziodosz korában Itália, később Hispánia, majd az onnan nyugatra fekvő szigetek kapják ezt a dicsőséget. Itália ugyanakkor megőrzi ennek a mítosznak a nyomait saját kultúrájában azután is, hogy immár belakják a görög telepesek. A római irodalomban az a történet bontakozott ki, amely szerint az aranykor végén uralmából elűzött Kronosz/Saturnus Itáliába menekült, s ott a helyi vad nép uralkodója, a később szintén az istenek sorába emelt Ianus fogadta be, akit Saturnus cserébe megtanított a földművelésre. Az aranykori uralkodó ezzel legalábbis az aranykorra emlékeztető állapotot hozott létre Itáliában. Mondhatjuk tehát, hogy a kifejezés az emberek világán túli Boldogok Szigeteire és a természetességéért, kultúrájáért csodált Itáliára egyaránt utalhat. Ha az utóbbit tartjuk helyesnek, a Ianus istenség nevét viselő, Pannóniában szemlélődő költőre gondolunk, a vers e része többletjelentést kaphat. Ritoókné Szalay Ágnesről tudjuk, hogy a Saturnusszal együtt a kultúrát befogadó és elterjesztő Ianus alakja milyen fontos szerepet játszhatott a Pannóniában ugyanezre törekvő költő névhasználatában.¹⁸ A fa előtt az istenség névrokona, a Múzsákat Pannóniába vezető, ott kultúrát teremtő, isteni képességekkel felruházott költő áll. Olyan fa előtt, amely, ezt tanulhatta a természettudós Plinius-tól, olykor már az istenség havában, januárban kivirágzik. Tehát, habár nehéz eldönteni, hogy Itáliáról vagy az eliziumi mezőkről van-e szó, vagy akár mindkettőről, már csak a Janus-szerep miatt is szívesebben maradnánk Németh Béla magyarázata mellett. De bármilyen tájról is van szó a vers első négy sorában, egy közös jegyük bizonyosan van: nem, vagy jóval kevésbé uralkodik rajtuk a tél. Alcínus kertjében és a Hesperisek ligetében örökké bomlik a virág és terem a gyümölcs. A Boldogok Szigetein az aranykor örök tavasza uralkodik — s hiába a hétköznapi tapasztalat, a költészet világában Itália is enyhe, barátságos klímájáról híres. Ezekkel a vidékekkel veti össze Janus Pannónia *frigidior*, különösen hideg vidékét a 4. sorban. Az összehasonlítás gyakran az árnyalt dicsőtés eszköze — ezzel a mesterséggel él a költő is, kihangsúlyozandó a csoda kivételes voltát.

„Íme, merészen virágzik a mandula a téli hónapokon át” — az 5. sor elején kiemelt helyzetben áll az *audax*, merész jelző. A *temeritasszal*, a tudatlan, meggondolatlan vakmerőséggel szemben az *audacia* Janus olvasmányaiban, tanulmányaiban gyakran jelent meg a veszély tudatában vállalkozó hősök jellemzőjeként. A következő sor elején a *tristior* (szokatlanul komoran, annál komorabban) határozó áll. Jelzőként ez a szó hagyományosan a télhez kapcsolódik, itt azonban új értelmet nyer. A tél nem oka a keserveknek, hanem maga keserves – hiszen önnön természetéből kifordulva kénytelen a tavasz dolgát elvégezni azzal, hogy bőven faksztja annak rügeit.

A záró két sor, ha jól látjuk, *interrogatio*: állítás formájában feltett kérdés. Ismét névhelyettesítéseket olvasunk: a mandulafa és a fecske ama mitológiai hősnők, Phyllis és Progne nevét kapja, akikből átalakultak. Történeteik jól ismertek, csak röviden vázoljuk fel őket. A Phyllis nevében levelet író Ovidius, a Vergilius-magyarázó Servius, a mítoszokat összefoglaló Hyginus elbeszélésének közös eleme a türelmetlen várakozás okozta halál. A trák királylány, Phyllis ifjú férje, Demophoon esküvel fogadott visszatértét várja hiába: önpusztító türelmetlensége okozza halálát. Elpusztítja magát, s a szánakozó istenek jóvoltából mandulafává változik, amely a későn érkező Demophoon érintésére virágba borul. Progne alakját Ovidiustól ismerhette Janus: az általa furfangosan epikus kompozícióba szőtt átváltozás-történetek

¹⁷ Trencsényi-Waldapfel Imre: Az aranykor-mítosz és a Boldogok Szigetei. In Uő: *Vallástörténeti tanulmányok*. Budapest, 1983, Akadémiai, 131–151.

¹⁸ Ritoókné Szalay Ágnes: Csezmiczétől Pannóniáig: Janus Pannonius első látogatása Rómában. In Uő: *Nympha super ripam Danubii: Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Budapest, 2002, Balassi, 31–36.

egyikében jelenik meg ez a hősnő, aki a hűgát meggyalázó férjén, Tereuson úgy áll bosszút, hogy fiukat tálalja fel neki étkül. A bosszúálló férj elől menekülve változik fecskévé.

Progne alakjához a vers magyarázatai nem társítják történetét, pusztá névhelyettesítésként kezelik. Phyllis és Demophoon esetében viszont kísérlet történik a mítosz elemeivel történő párhuzamok felállítására. A Klaniczayt és Gerézdit követő elégikus magyarázatok visszatérő eleme a férjére türelmetlenül váró öngyilkos hősnő és a tavaszra türelmetlenül váró öngyilkos fa összevetése. Ezt elősegíti a Weöres-fordítás is: ámbár a mítosz ezt nem indokolja, nála Demophoon az „ifju Tavasz” fordításban jelenik meg. A versbeli mandulafa azonban a mitikus elbeszélés szerint már túl van a hajdani szerelmes emberlétéből, az nem az öngyilkosságra való hajlam, mégcsak nem is a szerelem, hanem a késlekedés gyűlölete. Ha közös gondolatot keresünk Janus Pannonius költői programja és a versbeli mandula között, az a nemes tehetség türelmetlen cselekvőkényszerszere a zord északi világban. Olyan aktivitás, amely, ha jól olvassuk a verset, nem kudarchoz, halálhoz vezet, hanem a tél csodálatos meghódoltatásához.

Mi okból történhetett az, hogy a fordítóként is bámulatos tehetségű Weöres Sándor így költötte át Janus versét? Vázzoljuk fel, mit sejtethünk a vers keletkezésének körülményeiről. Ismert tény, hogy Weöres igen gyakran dolgozott az idegen nyelvben jártas szakértők versfordításaiból: magának a „stilizátor” elnevezést szánta egy előadásában. Fő példája az *Istenni színjáték* fordítása volt, amelyet Kardos Tibor nyersfordítása és tanácsai segítségével készített.¹⁹ Kardos a költő számára kivételesen meghatározó mentor volt. A háború előtti pécsi bölcsészkaron mint már végzett ifjú tudós buzdította a fiatal egyetemistákat, Weörest, Takáts Gyulát, Csorba Győzöt, Kerényi Gráciát Janus magyar fordítására.²⁰ A Római Magyar Akadémia igazgatójaként Takátsnak és Csorbának kifejezetten a Janus-fordítás munkálatai céljából szerzett 1947-ben római ösztöndíjat, s jelentős részben neki köszönhető, hogy velük egyidőben az Örök Városban tartózkodott sok más kivételes nagyság mellett Weöres és Károlyi Amy, Nemes Nagy Ágnes – valamennyien későbbi Janus-fordítások szerzői.²¹ Ha jól olvassuk Takáts Gyula megemlékezését, a műfordítások nyersanyagául szolgáló nyersfordításokat ez esetben is gyakran Kardos készítette el.²² Emlékezzünk vissza: ő már 1935-ben, a *Janus Pannonius bukása* című tanulmányában a zeniális költő és a méltatlan hazai környezet közötti tragikus meghasonlással magyarázta Janus magyarországi sorsát és költészetét. A római arany hónapok után rá is, az általa az Örök Városba hívott költőkre, írókra, tudósokra is olyan sors várt, amely nagyon is hasonlít arra, ahogy a hazatérő Janust láttatta tanulmányában: vissza kellett térniük a vas és acél országává váló hazába. Ott Weöresre és számos pályatársára az állástalan, fordításokból élő költők sorsa várt. E munka eredménye a szintén Rómából hazatért ösztöndíjas Klaniczay által szerkesztett szöveggyűjteménybe készített Janus-fordítás. Lehet, hogy a Kardos által 1935-ben vázolt Janus Pannonius-kép és a saját sors párhuzama magyarázza a tragikus értelmezést a tudós tanácsadó és a költő-műfordító esetében egyaránt.

¹⁹ *Egyedül mindenkivel: Weöres Sándor beszélgetései, nyilatkozatai, vallomásai*. Kiad. Domokos Mátyás. Budapest, 1993, Szépirodalmi, 198–210, 250–251.

²⁰ Csorba Győző: *A város oldalában: Beszélgetések*. Kérdező Csuha István. Pécs, 1991, Jelenkor, 120–121.

²¹ Csorba Győző: *Római följegyzések 1947–1948*. Szerk. Csuha István. Pécs, 2002, Pannónia, 18, 100–102; Takáts Gyula: *Öt esztendő Drangalagban 1981–1985: Naplójegyzetek*. Pécs, Pannónia, 2005, 226. A Csorba-hagyatékot gondozó Pintér László szóbeli közlése szerint Csorba, aki szinte az egész Janus Pannonius-életművet lefordította, a Weöres-fordítás iránti tiszteletből nem vállalkozott saját fordításra.

²² Takáts Gyula: Itt van a tél, már jég nyesi kertünk: Kardos Tibor emlékezete. *Kortárs*, 1974, 407–408.

Weöres fordítása ugyanakkor többet kínált, mint egyszerű lenyomatot egy korszakról. Azzal, hogy a névhelyettesítéseket feloldotta, közvetlenebbé tette a vers megértését. Ugyanakkor Gerézdi és Klaniczay számára alkalmat adott, hogy a német klasszika idill- és elégia-fogalma szerint magyarázza a költeményt: a pillanatra helyreállt természeti tökéletesség és a tökéletesség elérhetetlensége feletti bánat ellentmondásaként. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, mennyire zseniális lelemény ez, s nem csoda, hogy ihletővé vált számos költő, zeneszerző, képzőművész számára a következő évtizedekben, ma is.

Meghatározta nemcsak a magyarra, hanem más nyelvekre készült fordítások nagy részét is: mondhatni, megalapozta a fordítás és értelmezés elégikus hagyományát. Jellemzően azok a fordítások illenek ebbe a hagyományba, amelyek szerzői közvetve vagy közvetlenül ismerhették Weöres átköltését. Tekintsük a kulcsfontosságú 6. sort, idézzük még egyszer Weörest: „Ám csodaszép rügyeit zúzvara fogja be majd!” A Gara László szerkesztette 1962-es francia antológiában Paul Chaulot fordításában ez így hangzik: *mais le gel aura bientôt tranché le fil de ta vie* (de a fagy csakhamar elvágja életed fonalát). A Kardos által készített, ugyancsak francia Janus-válogatásban 1973-ban Jean Rousselot-nál ezt találjuk: *et le plus triste des hivers geler les bourgeois printaniers* (s a tél annál zordabban dermedti meg a tavaszi rügyeket). Ezt a fordítást veszi át a régi magyar költészet Klaniczay Tibor által gondozott válogatásának francia változata is. A német változatban, 1978-ban Volker Ebersbach így fordít: *aber die Knospen des Lenz knickt schon der grimelige Frost* (de a kikelet bimbóit már leszakasztja a kemény fagy), az angol kiadásban, 1985-ben pedig George Frederick Cushing ekképpen: *but frost shall yet bear off those early blooms* (de a fagy mégis elviszi e korai virágokat). Végül Makkai Ádám először 1996-ban megjelent angol nyelvű költő-antológiájában a megoldást adja: *although its buds very soon under the hoarfrost will freeze* (bár rügyei csakhamar elfagynak a dér alatt). Az elégikus hagyomány hatása látszik Csehy Zoltán tavaly a *Jelenkorban* megjelent pompás fordításán is: „ám kikelet-rügyeit dérbe takarja a tél”.²³

Az elégikus hagyománytól eltérést a magyar fordítók közül egyedül Németh Bélánál találunk. Ő a már említett, Weöres munkáját bíráló tanulmányának végén a tanulmány következtetésein alapuló magyarítást ad. A 6. sor ekképp hangzik: „pompás rügyfakadást ont ez a zord kikelet”. Az idegen nyelvű fordításoknak ugyanakkor van egy olyan típusa, amely esetében a fordítók láthatóan nem alapoznak a magyar hagyományra, s az elégikus felfogástól érintetlenül dolgoznak. Ezekből hiányzik a vakmerő virágzás és a fagyhalál ellentéte. A kulcsfontosságú 6. sort a *Musae reduces* (Visszatérő Múzsák) című, az európai reneszánsz latin verseiből válogató 1975-ös gyűjteményben Pierre Laurens így adja vissza: „et le triste hiver déploie les grâces du printemps” (s a tavasz báját a zord tél bontja ki). Anthony A. Barrett egy évtizeddel később Janus-epigrammakötetében hasonlóan jár el: „and gloomy Winter scatters seeds for Spring” (s a komor tél a tavasz számára vet magokat) – ha jól értjük, a fordítás itt mintha még sietősebb és sikeresebb mandulafát jelenítene meg, mint az eredeti. Végül Josef Faber nemrég, 2009-ben napvilágot látott

²³ *Anthologie de la poésie hongroise du 12e siècle a nos jours*. Choix Ladislas Gara. Paris, 1962, Éditions Du Seuil, 46–47. Janus Pannonius: *Carmina selectiora – Poèmes choisis*. Choix, préf., notes Tibor Kardos, trad. Jean Rousselot et al. Budapest, 1973, Corvina, 82–83. *Pages choisies de la littérature Hongroise des origines au milieu du XVIIIe siècle*. Préf., choix Tibor Klaniczay. Budapest, 1981, Corvina, 54; *Vom Besten der Alten Ungarischen Literatur: 11–18. Jahrhundert*. Hrsg. Uő. Budapest, 1978, Corvina, 59–60. *Old Hungarian Literary Reader: 11th–18th centuries*. Ed. Uő. Budapest, 1985, Corvina, 75. *In Quest of the Miracle Stag: The Poetry of Hungary. An Anthology of Hungarian Poetry from the 13th Century to the Present in English Translation*. Ed. Adam Makkai. Chicago, Budapest, Urbana, Ill., Atlantis-Centaur, 2000², Framo, Tertia, University of Illinois Press. Vol. I., p. 47. Janus Pannonius: Egy magyarországi mandulafáról. Ford. Csehy Zoltán. *Jelenkor*, 2011, 1017.

Janus-epigrammakiadásában németül így szólal meg a sor szövege: „Und der finstere Winter verbreitet die Keime des Frühlings” (és a komor tél a tavasz csíráit terjeszti). Az eredetihez Laurens és Németh fordítása áll a legközelebb. Talán csak a *tristior* középfokából származó többlet hiányzik: az, hogy a tél szokatlanul komoran vagy annál komorabban teszi kényszerű dolgát.²⁴ Ezt sajnos, amint alább látható, e sorok szerzője sem tudta lefordítani.

A fenti érveléssel semmiképpen nem szeretnénk érvényteleníteni Weöres fordítását. Kivételesen szép mű. Saját hagyományt teremtett immár. Bizonyosan voltak, ma is akadnak, s támadhatnak is körülmények, élethelyzetek, amelyekben a csodálatosan, ám önpusztítóan virágzó mandulafáról szóló, a csoda kettős, gyönyörködtető és borzongató hatását egyszerre feltáró verset szívesebben olvassuk. Érdeemes észbe venni azokat a műveket – kezdjük, mint szokás, Homérosszal – amelyek hosszan tartó hírért éppen az hozta meg, hogy különböző korokban, körökben, akár egyidejűleg többféleképpen értették és fordították őket. Talán az a jó, ha a verset legalább kétféleképpen olvassuk. Magyarul, mondjuk, így is:

*Hesperisek kertjében a Týryns-béli se látta,
Alkinoosnál az sem, ki vezér Ithakán
ezt, ami boldog réteken is csodaszámba mehetne,
nemhogy Pannoniánk ritka hideg talaján:
hóban, fagyban e bátor mandula egyre virágzik:
lám, a tavasz rügyeit bontja ki zordan a tél.
Phyllis, Proknét kellett várnod – vagy valamennyi
késlekedést gyűlölsz Démophoónod után?*

²⁴ Németh: I. m. 99. *Musae reduces. Anthologie de la poésie latine de la Renaissance.* Choix, prés., trad. Pierre Laurens, Claudie Balavoine. Leiden, 1975, Brill, vol. II, p. 24, n. 28. Janus Pannonius: *Epigrammata – Epigrams.* Ed. trl. Anthony A. Barrett, fw. János M. Bak. Budapest, 1985, Corvina, p. 101, n. 67. Uő: *Epigrammata: Epigramme.* Übers. Josef Faber. Norderstedt, 2009¹, 2012², Books on Demand, p. 108, n. 67.

A PÉCSI IRODALOMTÖRTÉNET KONCEPCIÓJA

(Kérdésfeltevések és válaszlehetőségek)

1. Mit nevezhetünk pécsi irodalomnak?

A kérdés más szavakkal úgy tehető fel, hogy miként határozhatjuk meg a szövegek azon körét, amelyet Pécshez köthetünk. Persze, adódik a kézenfekvőnek látszó válasz: azok a pécsi szövegek, amelyek itt keletkeztek, vagy amelyek valamely egyéb módon (például tematikus szempontból) köthetők a városhoz, és azok tekinthetők pécsi íróknak, akik itt születtek, itt haltak meg, vagy legalább életük egy szakaszát Pécsen töltötték. Ez a szempont valóban mellőzhetetlen, de mégsem érhetjük be a sokszor véletlenszerű életrajzi események által képezhető kronológiai jegyzékkel. A helyzet több szempontból is bonyolultabb. Például Telegdi Miklós nem élt Pécsen, soha nem is járt a városban, de a török hódoltság idején pécsi püspök volt, és műveinek címlapján szerzőségének megjelölésekor nyomatékosan hangsúlyozta, hogy ő Pécs püspöke. Munkái vajon kirekeszthetők-e a pécsi szövegek köréből? Nyilvánvalóan nem. A lokális kötődés hiányát felülírja a szellemi, intézményi kapcsolat. A tárgykör vizsgálatának több ehhez hasonló nehézségével találkozunk. Arról nem is beszélve, hogy az irodalmakat egy-egy nyelvközösség hozza létre, viszont a magyar nyelven belül nincs olyan pécsi vagy baranyai nyelvváltozat, amelyet egy sajátos, a többitől elkülöníthető irodalom termőtalajaként vehetnénk számításba. A baranyai, ormánsági ízek még Kodolányi János regényeiben is csupán stíluselényezők, amelyek nyelvi szempontból nem választják el, mondjuk, *A vas fiait* vagy *A Szép Zsuzskát* a magyar nyelvű szövegek halmazától. Ebből a csapdahelyzetből úgy juthatunk ki, ha a pécsi irodalom kérdésére adandó válasz előtt egy másik, tágabb érvényű kérdést is felteszünk.

2. Mi a város?

A *Királyok Negyedik Könyvében* az elbeszélő beszámol egy igen elgondolkodtató eseményről. Rábsáke, az asszír uralkodó főpohárnoka és hadvezére hódító sereg élén megérkezik Jeruzsálem falaihoz, hogy feltétel nélküli megadásra szólítsa fel a várost. Ezékiás, Júda tizenharmadik királya küldöttséget meneszt a hódító fogadására. A tárgyaláson Rábsáke, úgy tűnik, eléggé meglepően, zsidó nyelven kezd beszélni, amit a küldöttség tagjai, látványosan még váratlanabban, elhárítanak, mondván, tárgyaljanak szíriul, ők értenek azon a nyelven. A jelenet itt válik felettébb tanulságossá. A zsidók tudják, hogy a túlerő ellen nem képesek megvédelmezni hazájukat. De azzal is tisztában vannak, hogy a városuk nem csupán kövekből, utcákból, terekből és házakból áll, van egy szellemi városuk is, az ott élők szavaiból megalkotva, és abba nem akarják beengedni a betolakodót. A történet számunkra, akik a *város* szó igazi jelentését kutatjuk, irányjelző üzenetet hordoz. Minden igazi városnak van szellemisége, lelke, amelyet polgárai mentális városként őriznek magukban. Pécs lelke nyilván összefügg az ezeréves püspökséggel, Janus Pannonius és Szat-

mári György humanista kultúrájával, és azokkal a polgári törekvésekkel, amelyek a hagyományok őrzése mellett e várost mindig fogékonnyá tették az új művészeti irányzatokra. A huszadik század második és harmadik évtizedének fordulóján például Pécs avantgárd törekvéseknek adott otthont, amelyek a magyar modernizmus sajátos változatát hozták létre. Az említett szellemi jelenségek háttérében – a humanistáktól a pécsi modernekig – egy-egy intézmény áll. A humanisták esetében az egyházmegye, a moderneknél a Pécsi Művészkör és a *Krónika* című lap. A város szelleme az intézmények testében lakozik. Ilyen értelemben egy várost intézményei teszik azzá, ami. E téren tanulságos lehet Jürgen Habermas elmélete a polgári nyilvánosság szerkezetéről, valamint Jurij Lotman és mások munkái a város szemiotikájának problémáiról. Az intézmények egy része kultúrát is teremt, és lehetőségei szerint egzisztenciát biztosít a műveltség alkotóinak. Pécs esetében öt efféle intézményt találunk. Ilyen a *pécsi püspökség*, a katolikus egyház helyi szervezete, az *egyetem* és a *könyvtár*, amelyek az egyház kebelében jöttek létre, az előbbi Vilmos püspök, utóbbi Klimó György révén, hogy később világi célokat szolgáljanak, majd e három intézményhez a XIX. században két újabb csatlakozik, a *színház*, a hivatásos színjátszás otthona, és a *sajtó* a lapokkal, folyóiratokkal, irodalmi fórumokkal. Ezzel kiteljesedik a kultúrát, azon belül az irodalmat tápláló intézmények struktúrája. Elkészült irodalomtörténeti munkánk címe – *Ötöröny* – erre az intézményi szerkezetre utal, miközben a jól ismert pécsi jelképhez is kapcsolódik. És így juthatunk el a pécsi irodalom fogalmának lehetséges értelmezéséhez. A pécsi irodalom ezekhez az intézményekhez kötődik, ezek alakulása mentén jön létre, ami a kronológiai szemponton túl, ennek az irodalomnak a belső tagolódását, differenciálódását és szellemiségének meghatározását is megkönnyíti. És lehetővé teszi az irodalmi alapviszony, a szerző–mű–közönség kapcsolatának, e kapcsolat változásának árnyaltabb megfigyelését. Itt azt is figyelembe kell venni, hogy ezek az intézmények általában lokálisan a városhoz kötődnek, de adott esetben el is szakadhatnak attól, szellemiségük megőrzésével. Ez történt a püspökséggel a hódoltság idején. Ugyanez megtörténhet a szerzők egyéni életében is. Szenteleky Kornél, a „Délvidék Kazinczyja” már gyermekkorában elkerült Pécsről, de nem csupán szülőháza áll itt, ide köti őt irodalmi kapcsolatainak egy része is. Illyés Gyula a huszadik század második felében úgy lett a Pécsi Nemzeti Színház „házi szerzője”, hogy nem Pécsen élt, de színműveinek egy részét a színház számára írta, azzal szorosan együttműködve.

3. Irodalom vagy irodalmi műveltség?

A pécsi irodalom intézményi szempontú vizsgálatának három következményével kell számolnunk, amelyek az irodalom nyelvét és a szövegek halmazának terjedelmét, valamint a periodizációt illetik. A nyelvi kérdés egészen a polgári korszakig nem tekinthető elsődleges szempontnak. A pécsi irodalom a XVIII. század végéig lényegében egyházi irodalom volt, s szövegeinek zöme latin nyelven készült, ami az ide tartozó szerzők számára nem számított idegen nyelvnek. A török időkben pedig Pécsen élt Pecsevi Ibrahim, aki nevezetes művét törökül írta, később pedig ide kötődött Miroslav Krleža, aki pécsi diák volt, s a horvát irodalom klasszikusaként több művében is pécsi emlékeit dolgozta fel, így *Temetés Terézvárott* című elbeszélésében. Ezek a művek szerintünk a pécsinek nevezett irodalom területéhez tartoznak. Az általunk számba vett szövegek köre tágabb, mint a magyar nyelven keletkezett művek köre. Az intézményi alapon felfogott irodalmat, másfelől, célszerűbb a szépirodalom körénél is tágabban értelmezni. Ez a régi századokban természetes, de a fogalom szélesebb horizontját a későbbiek szempontjából is tanácsos megőrizni. Ezért „pécsi irodalom” helyett „pécsi irodalmi műveltségről” beszélünk, Horváth Jánostól kölcsönözve a terminust. Így kerül be a mi irodalmi panteonunkba, többek

között, a Szepesy Ignác püspök által készített ötkötetes bibliafordítás, s válnak részévé Mátyás Flórián nyelvészeti dolgozatai, továbbá a két világháború közötti pécsi egyetem professzorainak, Kerényi Károlynak, Thienemann Tivadarnak, Fülep Lajosnak és a tudós könyvtárosnak, Várkonyi Nándornak munkái. Ez utóbbinak életműve nélkül Weöres Sándor munkássága sem értelmezhető, különösen ennek pécsi szakasza. Ebből fakadóan az irodalmi szövegek vizsgálatát a műveltség, a művészetek szélesebb összefüggésrendjébe kell ágyazni. Figyelmünket ki kell terjeszteni az iskolarendszer alakulására, a képzőművészet és a zene helyi fejleményeire. Szólnunk kell az irodalom kontextusaként Pécs zenei műveltségéről, a Zsolnay gyár és szecessziós iparművészeti termékeinek jelentőségéről, az 1920-ban alakult Pécsi Művész Kör tevékenységéről, valamint a Bauhaus Pécsről indult mestereiről, annál is inkább, mert például Molnár Farkas szoros kapcsolatot ápol a pécsi avantgárd lappal, a *Krónikával*, s az *U-színház* tervével (és Palasovszky Ödön Zöld Szamár Színházának munkatársaként) közvetve az irodalomhoz is kötődött. Periodizációnk is az intézményi struktúra alakulásával, változásával függ össze. A kezdőpont 1009, a püspökség megalapítása Szent István által, munkánk végpontja pedig 1923, amikor az oktatás megindulásával a város befogadta az elszakított Felvidékről elmenekült Erzsébet Tudományegyetemet, ami szellemi értelemben új helyzetet teremtett a Mecsek alján. A cezúrát pedig 1780-ban találjuk, amikor Pécs elnyerte a szabad királyi város címet, miáltal lehetőség nyílt a polgári intézmények (nem nehézségek nélküli) megteremtésére. Az 1780 előtti szakasznak *A magyar Athén* (Pécsi Szemle, Pécs, 2010) címet adtuk, az 1780-tól 1923-ig terjedő időszak tárgyalása fölé pedig ezt a címet írtuk: *A déli védbástya* (megjelenése a közeli jövőben várható). Mindkét címet korabeli szövegekből idéztük. Ez az elkészült mű, az *Ötöröny* két része.

4. Folyamatosság vagy megszakítottság?

Az irodalomtörténet bonyolult hatásviszonyok rendszere, kétirányú folyamatosság. Korábbi szövegek hatással lehetnek későbbi szövegekre, utóbb keletkezett művek befogadói tapasztalatai pedig befolyással vannak előbbi szövegek értelmezésére. Pécs irodalmi műveltsége ebből a szempontból két szakaszra tagolódik. Az 1923 előtti korszak történetében inkább a megszakítottság érvényesül. A középkori egyetem nem volt hosszú életű, s 1543-ban török csapatok foglalták el a várost, amely hamarosan egy balkáni, vegyes lakosságú település arculatát öltötte. Ehhez tudnunk kell, hogy Pécs a magyar nyelvterület és kulturális régió déli peremén található, ami jelenthetett nyitottságot Dél felé, mint a humanista korszakban, máskor viszont, a határok átrendeződésével a végvárba zártság szituációját eredményezte. A város excentrikus elhelyezkedése következtében kétszer is – a török hódoltság és a szerb megszállás (1918–1921) idején – átkerült a magyar régió déli sávjából a balkáni terület északi vidékére (ami a negatív következmények mellett sajátos színekkel is bővítette Pécs szellemi arculatát). A város törökök alóli felszabadulása után szinte mindent előlről kellett kezdeni. A források szerint 1686-ban Pécsnek nem volt polgári lakossága. 1921-ben, ha nem is ilyen drámai módon, de szintén újra kellett kezdeni a műveltség formálását. A „pécsi avantgárd” baloldali érzelmű képviselői távoztak a városból, s az intézményi struktúra is átalakult. E megszakítottságok következtében a pécsi irodalmi műveltség történetét 1923-ig keresztmetszetek sorából kellett felépíteni, s ennek a formának rendelni alá a folyamatosság kitapogatható hajszálereit. 1923-mal, az Erzsébet Tudományegyetem megalapításával (és a Janus Pannonius Társaság megalakulásával, valamint a *Sorsunk* című lap megjelenésével) megváltozik a helyzet. A szellemi élet olyan közege jön létre, amelyben a professzorok és az irodalommal foglalkozó hallgatók (Tatay Sándor, Kolozsvári Grandpierre Emil, Weöres Sándor, Csorba Győző és mások) valami-

lyen módon összefüggő szövegvilágot hoznak létre, vagyis megvalósul egyfajta irodalmi élet, amely olyan irodalomtörténeti vizsgálódás tárgya lehet, amelyben a hatások szövevénye tágabb horizontú hosszmetzset megrajzolását teszi lehetővé. A kép először 1948-ig, a *Sorsunk* című lap megszűnéséig fog terjedni. És a folytatás? A rendszerváltozásig? Az 1989-es zárókő mellett szólna, hogy ekkor a kultúrával kapcsolatos intézményi szerkezet bővült ugyan, bár struktúrája lényegében nem módosult, viszont alapvetően megváltozott az intézmények arculata és társadalmi közege. A történeti megítélés elfogulatlanságához egyébként is szükséges legalább negyedszázadnyi távlat. Ám az életművek alakulása (Csorba Győzőé, Bertók Lászlóé) átívelődik a közelmúltba és a jelenbe. És a legújabb művek számbavétele nem csupán a megrajzolt képet bővítené, de alkalmat teremtene a pécsi irodalomtörténet elbeszélőjének arra, hogy reflektáljon saját helyzetére, nézőpontjára. Mindez már egy másik könyv tárgya lesz, amelynek a tervek szerint – ezúttal Várkonyi Nándort idézve – *Homorú Parnasszus* lesz a címe. Remélhetőleg az elkészült *Öttony* folytatása lesz.

5. Regionális nézőpont és egyetemes magyar kontextus

Végül fel kell tenni ezt a kérdést is: mi értelme van az efféle regionális szemléletű koncepciónak? A lehetséges válasz: a közeli nézőpontból, mintegy nagyítólencse alatt, olyan jelenségek is megfigyelhetővé válnak, amelyek nagyobb távlatból kiesnének a szemléleti horizontból. (Így fedezte fel Weöres Sándor és Károlyi Amy „a kiskorú, tragikus pécsi madonnát”, Karay Ilonát.) Ez a módszer nem csupán elfelejtett vagy tudomásul sem vett szövegek felfedezését teszi lehetővé, de gazdagíthatja a számon tartott művek értelmezését is. A magyar irodalom egészének képe valójában ilyen regionális elemzésekből áll össze. De ez a történeti megismerés nemcsak a résztől halad az egész felé, hanem fordítva is, miáltal sajátos gondolati kör keletkezik. Ezért, valamint az arányok megőrzése céljából, mindig ki kell tekintenünk a magyar irodalom egészére, s ebben a kontextusban lehet elhelyezni a pécsi szövegeket. A regionális szempont tehát nem jelenthet provinciális érdeklődést. Janus Pannonius vagy Babits Mihály életműve a magyar irodalom egyetemes értéke, Pécshez való kötődésük magyarázó szempont lehet pályájuk alakulásához, s adalékokkal szolgálhat értékelésükhöz. A pécsi humanisták hazai és külföldi kapcsolatai, az egyházmegye lokális kötődésen túlmutató spirituális szelleme, és nem utolsósorban az egyházmegyének a városon túlterjedő területi viszonyai a látókört amúgy is tágabbra nyitják. A délvidéki irodalommal való kapcsolat, vagy Pécs és a horvát irodalom összefüggései az összehasonlító irodalomtörténet módszereinek alkalmazását is lehetővé teszik. A részleteken túl (de szükségképpen azokon túl) így vezethet el bennünket Pécs lelke a pécsi irodalmi műveltség szellemének, értékeinek megértéséhez.

BIZTOS BENNE, ELVTÁRSNÓ?

Sofi Oksanen regényeiről

Amikor a világhírű finn-észt származású író, Sofi Oksanen *Sztálin tehenei*, valamint *Tisztogatás* című regényének összehasonlító elemzésére vállalkozom, írásom címében nem véletlenül szerepeltetem az *elvtársnő* kifejezést, ráadásul egy kérdő mondat részeként. Ezzel a megnevezéssel ugyanis egy korszak: az Észtországot is fennhatósága alá vonó szovjet rendszer terheire kívánok utalni, melyeket a gyakran amúgy is kettős identitással, finn-észt származással, illetve kötődéssel „megáldott” Oksanen-hősök kénytelenek generációkon keresztül magukkal cipelni. Az *elvtársnő* utáni kérdőjel pedig azt hivatott jelezni, hogy magát az „elvtársnőséget”, vagyis az erőszakos szovjetizálást a hősök hogyan próbálják kikerülni, megúszni, vagy épp kihasználni.

Talán ebből a felvezetéből is érzékelhető, hogy a két Oksanen-regény középpontjában az identitás problémája, sőt, válsága áll.¹ Annak a két regénynek a középpontjában, amelyek első látásra mind a szüzséjüket, mind pedig a műfajukat tekintve igen sokban különböznek.

Amíg ugyanis a *Sztálin tehenei* (az író nő debütáló, 2003-as műve) fiktív önéletrajznak is felfogható, amelyben a szerző a saját evészavarát írja meg kortárs fiatal lány szereplőjén keresztül, addig a 2008-as *Tisztogatás* (már jóval érettebb, szerkezetileg egységesebb alkotás-ként) a mitikus világszemlélet elemeit magán hordozó korrajz, amely megtörtént eseményen alapul. „A *Tisztogatás* ötlete abból a gyerekkoromban hallott történetből ered – olvashatjuk a regény szerzői utószavában – amelynek helyszíne az 1940-es évek Észtországa. Az édesanyjával kettesben élő fiatal lány az erdőben sebesült katonát talál, aki a frontvonal mögött maradt. A katona a lány segítségét kéri, és a lány az anyja közreműködésével a házukban kialakított rejtékhelyre viszi a katonát. Az eseménynek híre megy, a lányt rövidesen kivallatják. Az idős anyát békén hagyják. A kihallgatások általában éjjel zajlanak, a lány éjszakára sem tér haza. Amikor reggel megjelenik, úgy tűnik, mintha fizikailag teljesen rendben volna, ám attól kezdve néma marad.”² A *Tisztogatás* tehát – bár szintén egy kortárs fiatal lány, Zara „vergődésein” keresztül – a *Sztálin tehenei*-ben ábrázoltakhoz képest egy jóval korábbi időszaknak, a 20. század közepének az eseményeit is elének tárja.

Csakhogy a látszólag széttartó tartalom és forma ellenére a két regényt a női hősök ábrázolása, a 20. századi észt történelem, valamint három különböző idősíkon keresztül három generáció bemutatása – a nagyszülőké, a szülőké és a gyerekeké/unokáké – szinte egymás folytatásává teszi, mintha a két mű egy nagy észt sagává állna össze. Mégpedig a generációkat „visszafelé” ábrázolva: mert amíg a korábban keletkezett *Sztálin tehenei* a harmadik és a második generációt, vagyis egy családra lebontva a lánygyermek/unoka

¹ Itt jegyezném meg, hogy a Scolar Kiadó jóvoltából idén tavasszal az olvasó Oksanen harmadik, *Baby Jane* című regényét is a kezébe vehette, amely az általam elemzett két regény között, 2005-ben keletkezett, s teljesen más témát/témákat boncolgat: a homoszexualitás és a depresszió problémáját, egy leszbikus pár életébe betekintve.

² Lásd: Sofi Oksanen a *Tisztogatásról*. In: Sofi Oksanen: *Tisztogatás*, Scolar Kiadó, Budapest, 2010., 365.

és a szülő/szülők történetét ábrázolja, addig a *Tisztogatás*ban a legerősebb szál a nagyszülők generációjának életvitele.

A három generáció tagjai származásukat, kötődésüket tekintve is hasonlítanak a két műben: a *Sztálin tehene*iben a főhős, Anna nagymamája, Sofia és édesanyja, Katariina ész, azonban, mivel Katariina finn diplomatához ment feleségül, Anna finn-észt kettős kötődéssel terheli. A *Tisztogatás*ban pedig a fajsúlyosan ábrázolt nagyszülői generációhoz tartozó Aliide és testvére, Ingel ész, Aliide lánya, Talvi viszont finn férjet választ magának. A generációkban megbúvó finn-észt problémára pedig mindkét regényben kőként nehezedik a szovjet rendszer, hiszen a második világháború alatt és után Észtország szovjet fennhatóság alá tartozott. Finnország állampolgárai viszont – mivel országuk a nyugat és a szovjet világ közötti ütközőzónát képzett – sokkal szabadabban lélegezhettek.

Ha mindezt először a *Sztálin tehenei* című regényre vetítjük, itt a szereplőknek a kettős kötődésüket két, földrajzi közelségük ellenére ideológiailag és életmód tekintetében fényévekre lévő országhoz kellene igazítaniuk: szovjet észteknek és nyugati finneknek kellene lenniük egyszerre. Ez a helyzet az ész, Katariina házasságával áll elő, hisz finn férjet választva Finnországban telepszik le, viszont anyja, Sofia Észtországban marad. Így Katariina ebből a házasságból született lánya, Anna igen hamar megtapasztalja a két ország különbségét, mert amíg az év nagy részét Finnországban tölti a család, üdülni mindig az ész, nagymamához térnek „haza”.

A finn-észt kettősség problémája látszólag az anya, Katariina problémája: ő az, aki Finnországban élve mindent elkövet annak érdekében, hogy észtségét levetkőzze. Hogy nehogy észnek nézzék, azon túlmenően, hogy nem szólal meg észtil, és kislányával is csak finnül kommunikál, még az olyan apróságokra is figyel, hogy szoknyát vagy nadrágot hordjon-e, mert az előbbi az ész, az utóbbi a sportos finn asszonyok viselete. Észtségének szándékos elfedése abbéli félelméből ered, hogy észtként könnyedén egybemosható a többi „szovjettel.” Véleménye szerint ugyanis Finnországban a finnek „orosznak tartják az észteket, ugyanolyan ruszkinak, mint a többi ruszkit” (39). Őt pedig ne nézzék ruszkinak, mert zsigerből gyűlöl mindent, ami a szovjet rendszerhez köthető. Szovjetgyűlöletéhez épp elég alapul szolgál az, hogy ismeri anyja, Sofia generációjának történeteit – a kolhozosításról, a Szibériába hurcolásról, a kivégzésekről, a nők megerősökléséről –, valamint saját, fiatalkori rossz tapasztalatai miatt is tiltakozik az ellen, hogy őt Finnországban bárki is „ruszki elvtársnőnek” nézze. Sőt, nemcsak „ruszki elvtársnőnek”, hanem egyenesen „ruszki szajhának”, mert szent meggyőződése, hogy az ész, nők a finn férfiak szemében „ruszki szajhák”, olyan „natasák”, akiket kényükre-kedvükre bármikor használhatnak.³

Katariinából észtsége, közvetett szovjetsége épp emiatt szégyenérzetet vált ki, de ebből fakadó identitászavara lányában, Annában jóval nagyobb zavarként, jóval nagyobb problémaként fog lecsapódni. Katariina ugyanis úgy próbálja „átörökíteni” Annába az ész, „elvtársnőségétől” való kényszeres elzárkózását, hogy közben észre sem veszi: lánya sokkal inkább ész szeretne lenni, sokkal jobban érzi magát az észországi nagymamánál töltött vakációk ideje alatt, ahol végre kedvére beszélhet észtil, mint finnesítve, Finnországban. Nem veszi észre, mert azt gondolja, felnőttként, anyaként mindenben ő dönthet a lánya helyett. Anna minderről így nyilatkozik: „Anya arról is helyettem döntött, hogy Finnországban felnöve s ekként úgymond tősgyökeres finnként nem szükséges emlékez-

³ Katariina észtsége elleni tiltakozását ebben az összefüggésben csak erősíti, hogy tudomása van róla: férje, amikor a Szovjetunióba utazik kiküldetésre, szintén igénybe veszi a „natasák” szolgálatait. S tudat alatt, diplomatafeleségként nyilván nem akar ezekkel a „ruszki szajhakkal” egyforma megítélés alá esni.

nem arra az országra, ahonnan ő származott. (...) Nekem finnnek kellett válnom. Úgy kellett beszélnem, járnom, úgy kellett kinézniem, mint egy finn lánynak, bár mindig úgy éreztem, nem vagyok a helyemen, hogy kilógok, mintha kinőtt kabátot viselnék, amelynek egyik ujja hosszabb, mint a másik, és olyan cipőt, amelyik minden lépésnél töri a lábamat.” (42.)

Annát Katariina nemcsak finnesíti, hanem szégyenérzetét is beléplántálja. De mivel Anna kislánként nem érti, mit kellene szégyellnie, nem érti anyja folyamatos „ruszki szajházását”, formátlan és főleg tartalmatlan szégyenérzete nála evészavarrá, bulimiává, sőt, anorexiával kevert bulimiává fajul: „Valójában ezt a szégyenérzést ugyanúgy mélyen magamba rejtettem, mint észet származásomat. (...) Igyekeztem a végkimerülésig ostorozni a szégyent, míg nem véres hányásként távozott. (...) Az én szégyenem még csak nem is az a fajta fájdalmas élvezetet okozó szégyen volt, amelyben fetrenghetnek és ostorozhatnám magam. Az én szégyenemet formátlanná, tökéletlen torzszülötté tette, hogy magamnak sem vallottam be, valami olyasmivé, amit nem lehetett kordában tartani, bármennyire próbáltam szabályozni evését-ivását. Kicsúszott a kezem közül, mivel nem létezett. Nem volt neve. Távozásra kellett bírni, lenyomni a torkon egy darab fát, vagy a ruhafogas kampóját, vagy a horgolótűt, vagy a fogkefét, bármit.” (81-82.)

Anna kezdetben megfoghatatlan szégyenérzetének megszüntetésére szolgáló önhánytatása azonban a későbbiekben – már nagyon is tudatos módon – két dologra lesz „jó”. Egyfelől: a lány a bulimián keresztül találja meg az egyetlen olyan területet az életében, amelyet az anyja nem befolyásolhat. Amiben az anyja nem dönthet helyette. Nemhogy az anyja, de senki más sem. Bulimiájával a testét egyedül ő irányítja, a teste fölött egyedül ő uralkodik. Ami – közvetve – válasz lehet a „ruszki szajházásra” is: amitől anyja identitás-zavarában annyira fél, hogy női testét használni akarják, Annánál ez fel sem merülhet többé. Az ő bulimiás testét egyetlen férfi sem birtokolhatja.

Másfelől, testének „hercegnősítésével”, azaz a lefogyasztott, szerinte tökéletesre sanyargatott külsejével az is a célja, hogy maga felé fordítsa ugyan a tekinteteket, de tovább ne engedje láttatni magát: a saját maga által uralt teste mögé kívánja rejtetni belső káoszát, identitás-zavarát, finnségének-észtségének-ruszkiságának egész poklát. Véleményem szerint a végsőkig lefogyasztott, pillékönnyű test mint védőháló a legérdekesebb összetevője Anna identitás- és evészavarának, ugyanakkor ez okozza összes párkapcsolati, sőt mindenfajta kapcsolati problémáját. Mert az étel, majd annak testéből való erőszakos eltávolítása mindent felülír az életében: „Mert nekem nem volt szívem, csak ennivalóm. Nekem nem volt szerelmem, csak ennivalóm. Nekem nem voltak félelmeim, csak dermedtség létezett, és ennivaló. Gyűlölet helyett csak degeszre tömött has volt.” (294.)

A szégyenérzet, a test fölötti uralom, pontosabban annak elvesztése, s a „ruszki szajha”-probléma a *Tisztogatás* című regényt is meghatározza, ha lehet, még a *Sztálin teheneiben* ábrázoltaknál is összetettebben.

Ez a problémahalmaz a regényben első látásra egy fiatal lány – a *Sztálin tehenei* Annájával körülbelül egyidős –, tehát a harmadik generációt képviselő Zara gondja, hiszen ő az, akiből észet származása ellenére, vagy épp annak folytán, „ruszki szajhát” csinálnak. Nagyanyjával, Ingellel és anyjával, Lindával Vlagyivosztokban él, s a két nehézfiú, Pása és Lavrenti innen viszi el Németországba, hogy jó pénzért értékesítsék a testét. Egészen addig, amíg Zarának sikerül megszöknie. Nagyanyjától tudja, hogy gyökereit Észtországban kell keresnie, ezért szökésekor abba az észet faluba menekül, ahol még él(het) nagyanyja testvére, Aliide. S csak amikor Aliidére rátalál, döbbenünk rá arra, hogy Zara testének áruba bocsátása csak lecsapódása, lenyomata mindannak a borzalomnak, ami a szülei és a nagyszülei generációjával történt. A *Sztálin teheneiben* a nagyszülők életének epizódyszerű felvillantása itt Aliide és nővére, Ingel, valamint Ingel férje, azaz Zara nagy-

apja, Hans történetén keresztül teljesedik ki. A 20. századi észti történelem talán legsötétebb korszakának felvázolásán, valamint egy szerelmi háromszög tragikumán keresztül. Ingel férjébe, Hansba ugyanis Aliide is szerelmes – reménytelenül –, s mindent megtenne s meg is tesz a férfiért.

A II. világháború alatti szovjetellenes tevékenységéért üldözött Hansot⁴ Ingel és Aliide együtt rejtegetik családi házukban, miközben a férfi halálhírét keltik. A szovjetek azonban éberebbek annál, hogy elhiggyék a Hans haláláról szóló pletykákat, ezért többször is kihallgatják Ingelt és Aliidét, valamint Ingel és Hans kislányát, Lindát. Ezekon a kihallgatásokon hangzik el többször is a „*Biztos benne, Aliide elvtársnő?*” kérdés a szovjetek részéről, s miután Aliide folyamatosan azt nyilatkozza, hogy biztos Hans halálában, az „engedelmességre nevelés” céljából Aliidét megerőszakolják, sőt, arra is rákényszerítik, hogy a mindössze hét éves unokahúgát, Lindát egy lámpaégő(!) segítségével fossa meg az ártatlanságától.

A ruszok által megerőszakolt teste innentől kezdve óriási szégyenérzetet vált ki Aliidéből. S ahogy a *Sztálin teheneiben* Katariina mindent megtesz annak érdekében, hogy elfedje szégyenérzetét, úgy a *Tisztogatásban* Aliide még nála is tovább megy: annak érdekében, hogy ne sugározzék róla a megalázott nő képe, képes egy hithű kommunistához, Martinhoz hozzámenni feleségül. Úgy, hogy közben titokban továbbra is sógorát, Hansot szereti. Vagyis inkább hivatalos úton, házasság révén adja el a testét egy rusz kibérencnek, csakhogy lemoshassa magáról szégyenét: „Most, hogy ilyen emberhez ment férjhez, mint Martin, senki sem állíthatja, hogy valami történt a kihallgatásokon. Senki sem hiheti, hogy azok után képes volna férjhez menni egy kommunistához. (...) Mert ő Martin Truu felesége, és tisztességes asszony. És ez nagyon fontos volt. Hogy soha senki meg ne tudja.” (158.)

Aliide azonban azzal, hogy szégyenérzetét egy ilyen házassággal, rusz kibaráttal férje kihasználásával próbálja elfedni, legalább olyan erős identitászavarral fog szembenézni, mint a *Sztálin teheneiben* a vegyes házasságból, majd a származásból fakadó identitászavarral küszködők esetében láttuk. Kommunistafeleségként ugyanis támogatnia kell a férjét abban, hogy gyanúsán patrióta nővérét és unokahúgát száműzzék Észtországból. Identitászavara akkor teljesedik ki, amikor kommunista férjét ebben támogatja ugyan, a családi házból mégis tovább rejtegeti kommunistaellenes sógorát, élete szerelmét, Hansot.

Aliide identitás- sőt személyiségzavara oly mértékű, hogy az még az őt követő két generáció tagjainak életét is befolyásolja. Martintól született lánya, Talvi például olyannyira nem képes elviselni anyja furcsaságait és apja szülőkori kommunista ideológiáját, hogy inkább egy másik országba, Finnországba költözik, oda megy férjhez. (Ezzel a lépésével a *Sztálin tehenei* Katariinájának ikertestvéreként, hasonmásaként viselkedik.) Az Aliide által kislányként megerőszakolt unokahúg, Linda pedig a sokktól szinte teljesen megnémul.⁵ S a néma Linda gyereke, az unokák generációját képviselő Zara fogja „ruszki szajhaként” örökölni azt a szégyenérzetet, amelyet nagyanyja testvére, Aliide megpróbált lemosni magáról, s amely anyja némaságát okozta.

A *Tisztogatást* írásom elején emiatt (is) neveztem mitikus történetnek: a szégyen, a nő megalázása, megerőszakolása ismétlődik, a módszerek mások ugyan, de valójában gene-

⁴ Hans a regényben annak a szovjetellenes fegyveres csoportnak, az *Erdei Testvéreknek* a tagjaként jelenik meg, amely 1941 nyarán, a német támadás idején szerveződött, s diverzáns cselekményeket hajt végre a Vörös Hadsereg utánpótlásai ellen. Forrás: Alekszandr Djukov: *Mif o genocide. Represszii szovetszkij vlasztyej v Estonii, 1940–1953* [Mítosz a genocídiumról. A szovjethatalom repressziói Észtorszámban, 1940–1953], Moszkva, 2007.

⁵ Oksanen a gyerekkorában hallott, a regény megírására inspiráló történetből a megnémulás motívumát Linda alakjának ábrázolásakor használja fel, míg a rejtegetés motívumát a Hansot bűjtató Aliidénél alkalmazza.

rációkon keresztül semmi sem változik: „Zara Berijáról is hallott történeteket. És a fekete autóról, amelyek fiatal lányokat kerestek, éjszakánként az utcákon köröztek, és követték őket, mígnem aztán megálltak a lányok mellett. Utána soha többé nem halott róluk senki. A kormány fekete autója mindig is a kormány fekete autója maradt.” (39.) „Mindig új krómbőr csizma jön, mindig újabb és újabb csizma, ugyanolyan vagy másféle, de ugyanúgy a nyakadra lép. A lövészárkok beomlottak, az erdőben megfeketedtek a töltényhüvelyek, a fedezékek összedőltek, a holttestek elporladtak, de bizonyos dolgok folyton ismétlődnek.” (303.)

S ami talán Oksanen regényeiben a legmegdöbbentőbb, hogy a folyamatosan visszatérő, generációkon átívelő borzalmas események közül a legborzalmasabb, a gyilkosság elkövetése is ismétlődik. Aliide ugyanis képletesen és ténylegesen többszörös gyilkos: képletesen a lelkén szárad testvére és unokahúga ellehetetlenítése, földönfutóvá tétele, valamint férje, Martin halála, ténylegesen pedig fogva tartott szerelme, Hans, valamint a Zarát üldöző Pása és Lavrenti megölése. S Zara ezt is örökli, ismétli, amikor úgy tud megszökni, tehát megszabadulni „ruszki szajhaságától”, hogy végez az épp aktuális kuncaftjával. A kör, az észet saga három generációjának köre így Zara gyilkosságával zárul be végleg.

ÖSSZEGZÉS ÉS BÚCSÚ: *FANNY ÉS ALEXANDER* (1981/82)

A *Jelenetek a bábok életéből* még bemutatásra várt, amikor 1980. szeptember 9-én Bergman már következő filmjét kezdte forgatni, amely egyik főműve lett, az életmű remekbeszabott öregkori megkoronázása: a *Fanny és Alexander*. A *Képekben* így ír a forgatókönyv keletkezéséről: „A Fanny és Alexander ötlete 1978 őszén született, amikor teljesen beborult felettem az ég. De a forgatókönyvet 1979 tavaszán írtam meg, amikor már kezdett derülni. Az *Őszi szonáta* bemutatója sikert hozott, az adóügym szerencsésen véget ért. Hirtelen szabad lettem. Azt hiszem, a Fanny és Alexander sokat profitált a megkönnyebbülésből. Annak a tudásából, hogy ami az enyém, az az enyém. A harmónia számomra nem szokatlan vagy idegen érzés. Ha csendben és háborítatlanul végezhetek valamilyen folyamatos alkotó munkát, ha ura lehetek ennek a tevékenységnek, ha kedves lehetek, ha nincs szükségem különféle dolgokra, ha nem kell betartanom mindenféle időpontokat, akkor nagyon jól tudok működni. Az ilyen állapot emlékeztet gyerekkori életem egyszerűségére.”¹

Persze, mint tudhatjuk, gyerekkori életét korántsem látta mindig ilyen egyszerűnek és harmonikusnak. Elég, ha a legutóbbi filmekre gondolunk: a *Színről színre*, az *Őszi szonáta*, de bizonyos fokig a *Jelenetek a bábok életéből* is, többek közt éppen a hősnők, illetve a hős traumatikus gyermekkoráról szólnak. Olyan sérelmekről és megrázkódtatásokról, amelyeket Bergman személyes vallomásai szerint az ő saját gyerekkori élményei ihlettek. És ha már ismerjük a *Fanny és Alexandert* is, tudhatjuk, hogy az életre szóló gyerekkori megaláztatások, a korlátolt vasszigor, a zord protestáns nevelés ábrázolása ebből a filmből sem hiányzik.

De mégis: „Kezdetől fogva úgy gondoltam, hogy [a Fanny és Alexanderban] az élet napos oldalát kell megjelenítenem, és ezt egy olyan helyzetben határoztam el, amikor alig bírtam elviselni az életet. Hasonlóan nehéz helyzetben született az *Egy nyári éj mosolya* is. Úgy látszik, akkor buzog fel a kreativitás, amikor a lélek bajban van. Elhatároztam tehát, hogy végre meg fogom jeleníteni azt az örömet, melyet mindennek ellenére magamban hordok, s amely csak oly ritkán és oly halkán szólal meg munkáimban. Tetterőt fogok ábrázolni, életrealitást és kedvességet” – írta 1978. szeptember 27-én a munkanaplójába. Érdemes emlékeztetni rá, hogy a *Jelenetek a bábok életéből* előzménye, a *Szerelem szeretők nélkül* című filmnovella is 1978-ban született, illetve maga a *Jelenetek a bábok életéből*, ez a derűsnek korántsem nevezhető film 1979/80-ban – tehát „az élet napos oldala” mellett Bergman munkásságában továbbra is szóhoz jutott a sötét oldal. A *Fanny és Alexander*nek pedig éppenséggel az a legfőbb jellegzetessége – és ez az, ami egyedülállóvá teszi ezt a filmet Bergman pályáján –, hogy az élet napos és sötét oldala egyaránt megjelenik benne, mint egyazon életvilág két komplementer, egymást természetesen kiegészítő oldala, ami az igazán nagy műalkotások jellemzője.

Az alább közölt fejezet a szerző *Mágia és mesterség. Ingmar Bergman filmművészete* című könyvéből való, amelyet 2013-ban az Európa Könyvkiadó fog megjelentetni. A Bergman-művekből vett szövegidézeteket Kúnos László fordításában közöljük.

¹ Ingmar Bergman: *Képek*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992, 329.

Többek közt ez teszi összegző művé, a derűs és komor színek váltogatása, és pedig nem tetszés szerint, hanem átfogó érvényű, a film formáját és elbeszélés módját alapvetően meghatározó életszemlélet és világvélemény alapján. De összegző művé teszi a *Fanny és Alexander*-t a Bergman-témák és -motívumok végső nagyszabású felvonultatása, egyetlen lenyűgöző filmtörténetben való összefoglalásuk is. Végigvonul a filmben az önéletrajzi inspiráció, a bűntudatra és a puritán, rideg szigorra épülő protestáns nevelés témája, a művészet-téma, a művészet és a polgárság viszonyának a témája, amely korábban konfliktusokban öltött alakot, és itt most, némileg váratlanul és szinte utópisztikusán, a hedonista életigenlés alakjában harmóniává békül. Ugyanakkor, mint többek közt éppen ez az utóbbi motívum, számtalan új mozzanat is található a *Fanny és Alexander*-ben, olyannyira, hogy ha nem egy hetvenhárom éves mester szintetizáló művéről lenne szó, akár egy új pályaszakasznak tűnhetne.

Újdonság többek közt a regényszerű elbeszélés. Míg korábban Bergman többnyire a strindbergi kamarajáték kopár, lecsupaszított formáit variálta műveiben, itt most egyszerre, előzmények nélkül, a családrégény és a fejlődésregény műfaji mintáit követi. A cselekmény több éven át tart, sok érdekes szereplő lép színre, különféle karakteres helyszínek váltogatják egymást, ábrázolásuk aprólékosan pontos és részletgazdag, mint egy realista regényben. Maga Bergman a film két „keresztapját” nevezte meg: E. T. A. Hoffmann-t mint a karácsonyi ünnepség és a kísérteties fantasztikum ihletőjét, valamint Dickens-t, aki a gyermeki kiszolgáltatottsághoz és „a zsidó fantasztikus boltjához” szolgáltatott mintákat. De Dickens az egymástól végtelenül különböző filmbeli miliók plasztikus ábrázolása terén is példakép lehetett. Bergman nem említi Thomas Mann-t, pedig *A Buddenbrook-ház* is eszünkbe juthat a *Fanny és Alexander*-ről: itt is egy polgári család és egy „ház”, és pedig az Ekdahl-család és életformája áll a középpontban, itt is fontos szerepet játszik a polgárság és a művészet viszonya, itt egyenesen főszereplő a művészi képességekkel megáldott kamaszfiú, aki Thomas Mann-nál művészi érzékenységgel csak a regény második felében válik az elbeszélés domináns szemszögévé. Ugyanakkor megint leszögezhetjük, hogy a különbségek jóval nagyobbak, mint ezek az érintőleges hasonlóságok: a *Fanny és Alexander* végeredményben semmi más-hoz nem hasonlítható, még Bergman korábbi műveitől is jócskán különböző remekmű.

Az ősztől tavaszig tartó forgatás után huszonöt órányi filmanyagból kellett létrehozni a közönség elé kerülő két változatot. Ugyanis mint a *Jelenetek egy házasságból* és a *Színről színre*, a *Fanny és Alexander* is kétféle: egy hosszabb tévé- és egy rövidebb filmváltozatban készült el. A vágás szintén hosszú hónapokig tartó keserves munkálatai során a fő problémát éppen ez okozta: két olyan változatot kellett előállítani, amelyek egyaránt megállnak önállóan a lábukon, és a film autentikus megjelenési formájának benyomását keltik. Maga Bergman a hosszú változatot tartotta fontosabbnak. „Ez az a film, amelyet ma is teljes mértékben vállalok.” A tévéváltozat 312 percnyi, azaz több mint öt órányi hosszúságú lett, és öt részre oszlott. Ez volt a kiindulópont, a mozik számára ezt kellett lerövidíteni. „Többé-kevésbé pontosan tudtam, mit kell kihagynom ahhoz, hogy elérjük a körülbelül két és fél órás terjedelmet. A tervek szerint gyorsan el is végeztük a munkát. Amikor befejeztük, döbbenetesen konstataáltam, hogy a film hossza majdnem négy óra.”² Végül 197 perces lett a mozi-változat. Bemutatójára 1982. december 17-én került sor.³

² I. m., 329.

³ Külföldön ez terjedt el, a Magyarországon hozzáférhető DVD-változat is ezen alapul. Ugyanakkor könyv-alakban megjelent a *Fanny és Alexander* eredeti forgatókönyve/irodalmi változata is (ford. Kúnos László; Árkádia, Bp., 1985.), és ennek alapján elég jól rekonstruálható az, ami kimaradt a filmváltozatból, bár a forgatás során Bergman helyenként eltért a forgatókönyvtől. Idézeteknél ezt a szöveggönyvet, illetve mozi-változatként a magyar DVD-kiadást (magyar szöveg: Kúnos László fordításának felhasználásával Kertész Judit; Best Hollywood) vettem alapul.

A könyv alakban megjelent filmnovella (-regény?), illetve a felvett anyag között is mutatkoznak érdekes különbségek. Míg az eredeti forgatókönyvben Fannynak és Alexandernek van egy harmadik testvére is, a náluk idősebb, tizenkét éves Amanda, a filmből ő hiányzik. A forgatókönyv prologussal kezdődik, amely helyenként teljesen regényszerű leírásokkal mutatja be a Várost, ahol a történet játszódik, a helyi színházat, amelyet az Ekdahl-család birtokol és irányít, a mai fogalmaink szerint fényűző, mindenestre polgári kényelemmel berendezett, nagy Ekdahl-ház, valamint a családtagokat. Eszerint a 20. század legelején vagyunk, egy közepes méretű városban, amely Ingmar Bergman szülővárosával, Uppsalával azonosítható – többek közt a város többször látható, gótikus székesegyháza, Skandinávia legnagyobb temploma teszi ezt egyértelművé. A városi színházról azt tudjuk meg, hogy az 1860-as évek elején egy jómódú üzletember, Oscar Ekdahl vásárolta meg, aki egy kiváló színésznőt vett feleségül. Őt Helena Ekdahlnak hívják, Alexander mellett a film másik központi alakja, a cselekmény jelenidejében már idős özvegyasszony, visszavonult a színjátszástól, az Ekdahl-ház úrnője, nagyasszonya, Fanny és Alexander nagymamája (*Gunn Wallgren*). Három fia született: Oscar, Gustav Adolf és Carl. Oscar (*Allan Edwall*) szintén színésznőt vett feleségül, Emilie-t (*Ewa Fröling*), és a filmcselekmény elején ők igazgatják a színházat: Oscar színész és igazgató egyszerre, Emilie színésznő. Fanny és Alexander az ő nyolc és tíz éves gyermekük. Gustav Adolf (*Jarl Kulle*) vendéglős, a színház éttermét vezeti, bár ennek nincs különösebb szerepe a történetben, annál inkább a férfi vérmes temperamentumának. Bár felesége és gyermekei vannak, családja tudtával és hallgatólagos jóváhagyásával a házon belül tart szeretőt, aki nem más, mint Fanny és Alexander pesztonkája, a sánta, de vonzó Maj (*Pernilla Östergren*). Carlról (*Björne Ahlstedt*) leginkább azt tudjuk meg, hogy nős férfi létere eléggé gyerekes, és hogy nagy bajban lenne, ha családja nem gondoskodna róla és német feleségéről. Ugyanis az Ekdahl-család egy fedél alatt él: Helena a nagy és elegáns lakást férje halála után kettéosztotta: az egyik felét megtartotta magának, a másik felében laknak gyermekei és unokái.

A film minderről, akárcsak a későbbi hasonló elbeszélő-leíró szakaszok tartalmáról, természetének megfelelően jelenetезve, fokozatosan informál. A „Karácsony” című (a filmváltozatban ötvenöt perces) első rész exponálja a fenti alaphelyzetet és családi viszonyokat, miközben számtalan más, apró részletbe is beavat, így például megismerkedünk a tekintélyes számú személyzet tagjaival is. Megjegyzendő, hogy az Ekdahl-család fenti viszonyai nagyon hasonlítanak Bergman anyai nagyanyjának, illetve nagybácsikáinak egykori közös uppsalai háztartására, amelyet emlékezetesen ír le Bergman a *Laterna magica* című önéletrajzi művében, illetve később, már a *Fanny és Alexander* után, a szüleiről szóló *A legjobb szándékok* című regényében. Igaz, ezekben a hitelesebb (?) önéletrajzi írásaiban a három nagybácsi nem attól az apától való, akitől Bergman anyja, mert nagyanyja, megözvegyülvén, másodszor is férjhez ment, és így adódott az a helyzet, hogy az anyja, Karin nem sokkal volt idősebb, mint az előző házasságból való mostohafivérek gyermekei. Az életkori viszonyoknak ez a furcsa zavara nyomot hagyott a *Fanny és Alexander*en is: Bergman mintha nagyvonalúan napirendre tért volna afölött, hogy a nagymama és a fiai között nincs akkora korkülönbség, mint amekkorának lennie kellene. Helena nagymamaként is energikus, határozott, egykori vonzerejének emlékét elevenen őrző nő, akinek az öreg zsidó régiségkereskedő személyében lovagja is van, míg fiai öregedő urak, Oscar, a színigazgató a történet során meg is hal. Ha Helenát Gunn Wallgren kora alapján hatvanöt-hetven évesre taksáljuk, akkor Oscar nem lehetne több negyvenöt évesnél, ennek azonban külseje ellentmond, egyébként az őt játszó színész életkora is: csaknem hatvan éves volt már ekkor. Jarl Kulle (*Gustav Adolf*) is jóval túl volt már az ötvenen.

Egy másik érdekes furcsaság az Ekdahl-családban, hogy szemmel látható anyagi jólétük és a filmbeli temetés, illetve esküvő alkalmával megmutatkozó társadalmi tekintélyük a helyi színházhoz kapcsolódik. Eszerint a múlt század elején egy svéd kisvárosban

a színház birtoklása, vezetése, az előadásokon való közreműködés jelentős jövedelmet és presztízst biztosíthatott.⁴ Ez nyilvánvalóan a színházrendező Bergman játékos hódolata egy olyan életvilágnak, amely neki kamaszkorában még nem adatott meg, Alexander számára viszont mindennapos valóság. A színházcsinálók derűs, életvidám, tehetős családja Bergman vágyálmát fejezi ki egy olyan polgári hagyomány iránt, amely a tényleges valóságban valószínűleg nem is létezett. A vágyálmom-jelleget nyomatékosítja, hogy Bergman szülei nemhogy nem színészek voltak, hanem éppen ellenkezőleg: e ledér foglalkozáshoz képest nagyon is komoly, erényes hivatásuk volt. Igaz, a gyermek Bergmant képviselő Alexander később a püspök személyében ilyen mostohaapát kap, tehát történetében mintegy megkettőződik Bergman saját gyermekora: a valóságoshoz inkább hasonló „mostohaors” mellett megjelenik az áhított képzeletbeli is, sőt végeredményben ez diadalmaskodik a másik felett.

Azért is figyelemre méltó, hogy az Ekdahlok színházcsináló mivoltukban tiszteletreméltó polgárok, mert a korábbi Bergman-filmekben gyakran léptek fel színészek, mutatványosok, mágusok, de azok mindig kívülálló, esetenként (*Fűrészpor és ragyogás, Arc*) megvetett páriák voltak. Igaz, a zsidó Isak és unokaöccse, Áron, az óriási marionett, valamint az androgén Ismael révén itt is fontos szerephez jut a titokzatos, törvényen kívüli mágia, de ez a kétes-gyanús társaság nemhogy nem hatálytalanítja az Ekdahlok polgári világát, hanem úgyszólván mesebeli szövetségre lép vele a helyi polgári élet vallásos hagyományával, a bigott protestantizmussal szemben. Az Ekdahlok naív, derűs művészetének (színházcsinálásuk ugyanis inkább műkedvelés, mint magas művészet) és az Isakféle mágiának a titkos összetartozását, egyetértését számos cselekményelem jelzi a filmben: így például az, hogy Isak menti ki a gyerekeket a püspök házából, hogy Isak bennfentes házibarátja Helénának, még a család karácsonyi ünnepségén is jelen van, és hogy Alexanderben olyan hajlamok-képességek szunnyadnak, amelyek nemcsak a színházra, de a mágiára is fogékonyá teszik. Ez természetesen ismét azt sugallja, hogy Bergman számára a színház, a művészet végeredményben: mágia, illuzionizmus.

A nyitó képsor, amelyről a forgatókönyvben még nincs szó, éppen ezt exponálja: Alexander (*Bertil Guve*) valamiféle álomszerű révületben előbb a papírból kivágott, gyertyákkal megvilágított, színes színházával játszik, aztán szobáról szobára járja a nagy üres lakást, és családtagjait szólongatja nevükön, de nem mutatkozik sehol senki. Kinéz a jégvirágos ablakon az utcára, ahol a nagy hóban egy megrakott társzékér halad el, aztán bebújik egy asztal alá, és onnan figyel a mozdulatlan tárgyakat. Végül azt látja, hogy az ember nagyságú, meztelen Vénusz-szobor megelevenedik, megmozdul a karja, és mintha intene neki. Aztán jön egy szolgálólány, szívet zúdít egy vaskályhába, és a látomásnak vége.

Ezután a nagymama a buja, színházias, historizáló pompával berendezett lakásban a karácsonyi előkészületeket ellenőrzi. Vörös brokát ruhájában ő is sorra járja a szobákat, amelyekben a bóbítás, fehér kötényes szolgálók az utolsó simításokat végzik a karácsonyfán és a vacsoraasztalon. A nagy család többi tagja mind a színházban van: ilyenkor hagyományosan egy jámbor karácsonyi színjátékot adnak elő, amelyben Oscar Józsefet, Emílie az anygalt, a gyerekek a kisangyalokat játsszák. Az előadás végén a társulat és a személyzet számára kis karácsonyi ünnepséget tartanak a színpadon, az ételek és italok felszolgálatát Gustav Adolf vezényli. Oscar mint igazgató pohárköszöntőt tart, és miközben a színház magasztos küldetéséről beszél, egészen elérzékenyül. Mintha sejtené, hogy már nem sokáig gyakorolhatja kedves hivatását.

⁴ Hogy ez így volt-e annak idején Svédországban, nem tudom, mindenesetre Magyarországról nézve valószínűtlennek tűnik, a film önéletrajzi vonatkozásaihoz képest pedig kitalált mozzanatot: Bergman felmenői közt senkinek sem volt köze a színházhoz.

Közben Isak Jacobi (*Erland Josephson*) a régiségkereskedéséből elindul a karácsonyi vacsorára Ekdahlékhoz, ahol Heléna csókkal fogadja. Hódolójától szép brosstút kap ajándékba. Az ablakból nézik, ahogy a nagy hóban bukdácsolva hazaérkezik a család. Népes társaság gyűlik össze az Ekdahl-házban, rokonok, gyerekek, szolgálók. A pazar vacsorát egy óriási asztalt körülülve a tágas konyhában fogyasztják el, a személyzet és az urak együtt. A három fivér pohárköszöntőket tart, ezek a filmváltozatból hiányzanak. Aztán összefogódkodva, hosszú kígyót alkotva, polonéz-szerű körtáncban körbetáncolják a szobákat, a vidám dallam, a pattogó ritmus és az eufórikusan elragadtatott arcok emlékezetesen fejezik ki az Ekdahlok életörömét. Az egyszerre mozgalmas és festői csoportképek közben rövid epizodikus kitérőkre is alkalom nyílik: Gustav Adolf leplezetlenül ölelgeti Majt, Oscar félreeső helyre húzódik rosszulletével, Carl bácsi a lépcsőházban szellentő produkciót mutat be a gyerekeknek. A nagy viháncolás elültével Oscar felolvasást tart a családi Bibliából: a félig hátat fordító férfi mögött a kamera fokozatosan kinyit az egész társaságra, amint egy emlékezetes csoportképen áhítatosan hallgatják az igét.

A következő jelenetek a ház különböző szobáiban éjszaka játszódnak. Először a gyerekek hálószobáját látjuk, ahol teljes a felfordulás. Párnacsata dúl, amelyben Maj, a pesztonka is részt vesz. A padlón hentereg Alexanderrel, nehezen félreérthető pózban, egy párna kilukad, és pihefelhő önti el a szobát, az érkező mamák: Emilie és Alma, Gustav Adolf felesége próbálnak meg rendet teremteni. Miután lefektették a gyerekeket, és sötétség borul a szobára, Alexander felkel, és üveglapra festett képeket kezd vetíteni a laterna magicáján. Közben valami kísérszöveget mormol. A többi gyerek köréje gyűl, megbabonázva nézik a kísérteties képeket, mígnem az egyikük jól megijeszti Fannyt, aki felsikolt. A szomszéd szobából megint át kell jönnie Emilie-nek, aki gyanús petróleumszagot észlel. A „laterna magica”-epizód természetesen Bergman gyermekkorából való emlék; mint szó volt róla, vallomásaiban és emlékezéseiben gyakran felidézte.

A film egyik legszebb, legmeghittebb jelenetére a szalonban kerül sor: Helena asszony és Isak Jacobi, mint évek óta mindig, kettesben virrasztják át a karácsonyi éjszakát. Beszélgetnek, vagyis inkább Helena beszél, szinte magában, emlékeket idéz, Oscarért aggódik, Carlt korholja, Isak közben el-elbóbiskol, csak néha szólal meg. Ezalatt a fékezhetetlenül jókedvű Gustav Adolf meglátogatja padlásszobájában a pesztonkát, simogatja, csókolgatja, cukrászdát ígér neki, nagyokat hahotázik, aztán addig hancúroznak, malackodnak az ágyban, míg az összedől alattuk. Carlon viszont a depresszió tör ki karácsony éjszakáján, feleségének, Lydiának siránkozik közepszerűsége, álmatlansága, a pénzhiány okozta megalázottsága miatt. Közben becsmérlő kijelentésekkel megalázza feleségét, az együgyű, anyáskodó asszonyról azonban leperegnek a sértések, megszokhatta már őket. A jelenet Bergman nyomasztó házassági jeleneteit idézi, de itt, ebben a környezetben, például a szellentő produkció szomszédságában Carl meghasonlottsága nem vehető igazán komolyan, önmérsztése inkább szánalmasnak hat. Carlt egyébként a mozi-változat eléggé megrövidítette, a hosszabb változatban nagyobb szerepet játszik. Már reggel felé jár, amikor viszontlátjuk Gustav Adolfot: másnaposan, fáradtan hazatér övéi közé (ez annyit tesz, hogy a padlásról lejön az ő lakrészükbe), nagylánya rosszálló ábrázattal fogadja, begyes felesége viszont annál kedvesebb hozzá, és amikor a negligzést viselő asszony telt formái láttán ismét felhorgad Gustav Adolfban a férfi, felesége készséggel kiszolgálja őt. A reggelinél némán üli körül az asztalt a család, aztán lovas szánokon elindulnak a templomba. Még alig szürkül, amikor a kivilágított nagy ház kapuján kisiklik a három szán, az utasok kezében fáklyák, amint a behavazott utcán is fáklyával a kezében igyekszik mindenki a templom felé.

Eltelik egy hónap, a színházban a *Hamletet* próbálják, Oscar játssza a király szellemét. Próba közben rosszul lesz, és összeesik. A színészek rémülten próbálnak segíteni: betakarják és a behavazott utcán egy kétkerekű kordén rohanvást hazatolják. Ott van köztük

a döbönt és tehetetlen Emilie és Alexander is. Alexander a nézőtérrel nézte feszülten a próbát. A *Hamletre* való utalás nem véletlen, bár a film egész szelleméhez illően játékosabb, mint ahogy a következő tragikus fordulat sugallná: Oscar ugyanis családja körében rövidesen meghal. Alexander tehát elveszti az apját, anyja pedig nemsokára férjhez megy egy idegen férfihoz, aki nemcsak új feleségével, hanem mostohagyermekkel is el akarja feledtetni azt a környezetet, amelyet a kedvéért elhagynak. A püspök zsarnokként akar uralkodni Alexander lelkivilágán és emlékein. Alexander azonban ellenáll, annál is inkább, mert újra meg újra megjelenik neki apja szelleme, aki nem mond semmit, csak kísért és pusztá megjelenésével emlékeztet. Ez természetesen összefügg Alexander rejtett látnoki képességeivel. Végül a püspök pusztul el úgy, hogy halála ironikus-kísérteties módon Hamlet apjának meggyilkolására emlékeztet: felesége altatót kever az italába, és emiatt a férfi még a házában fatális módon kitörő tűzvészben. Ez a tűzvész ugyanakkor telepatikus-mágikus erők hatására tör ki, és előidézésében varázslatos módon Alexander is „közreműködik”.

A haláleset ábrázolásától kezdve Alexander válik az elbeszélés fő szemszögévé. Míg a karácsonyi résznek még nem volt főszereplője, ettől fogva ő lép az előtérbe. Ez azonban egyáltalán nem akadályozza meg Bergmant abban, hogy újra meg újra mindenható elbeszélőként is fellépjen, kedvére és szándékai szerint váltogassa a helyszíneket és szereplőket, még a párhuzamos szerkesztés klasszikus módszerét sem mellőzve. Az apa halála és temetése mindenesetre kimondottan Alexander perspektívájából jelenik meg: miközben Oscar odabenn a hálószobában a végét járja, a gyerekeknek egy darabig a konyhában kell tartózkodniuk, ahol a személyzet igyekszik elterelni a figyelmüket, de Alexander dacosan duzzog. Aztán a szomszéd szobában várakozó rokonságon át be kell menniük a haladó Oscarhoz, hogy az elbúcsúzzék tőlük. Alexander fél tőle; amikor apja megfogja a kezét, irtózva húzza vissza, és egy asztal alá hátrál – ez és ami utána következik, a *Suttogások és sikolyok* hasonló pillanataira emlékeztet. Éjszaka a két gyerek arra ébred, hogy egy távoli szobában valaki szaggatott, sikoltó hangokat hallatva fel-felsír. Felkelnek: a hang szülei hálószobájából jön, amelynek félig nyitott ajtaján át meglátják a felravatalozott holttestet. A félhomályban időnként egy fel-alá járkáló alak halad el az ajtónyílás előtt: anyuk siratja az apát.

Következik a temetés, amelynek pompázatos külsőségei olyan halottnak szólnak, aki a városban nagy tekintélynek és megbecsülésnek örvendhetett. Színre lép Edvard Vergéus, a protestáns püspök (*Jan Malmström*), aki megnyerő külsejű, jóképű férfi, és ennek alapján éppenséggel elhíhet, hogy Emilie beleszeret. De a történetnek ez a fejezete egyáltalán nincs kidolgozva, mint ahogy arról sem tudhatunk meg semmi lényegeset, milyen volt Emilie és Oscar házassága. Míg Carl és Lydia, illetve Gustav Adolf és Alma házasságáról intim részletek is kiderülnek, Emilie női és házastársi mivolta furcsamód steril marad. Őt Bergman valószínűleg elsősorban anyaként akarta ábrázolni, a gyerekei, mindegyik Alexander szemszögéből. A temetés során ez a szemszög különösen hangsúlyos: Alexander az ájtatos menetben tiltakozása jeléül dacosan disznó szavakat mormol magában: pisa, szar, fing, segg stb. Már a halotti toron észleli, hogy anyja és a püspök között titkos egyetértés jelei mutatkoznak. Szomorúságában Fannyval együtt a laterna magicájához menekül. Itt együtt hallanak meg valami rejtélyes hangot: Oscart pillantják meg a csembalónál, a billentyűket pötyögteti. Először félig hátat fordít nekik, aztán közeliben feljük fordul. Abban a fehér ruhájában van, amelyben később is, valahányszor kísért.

A tévéváltozatban itt a *Vízkereszt* színházi előadásából következik egy részlet, a hetvenkét éves Gunnar Björnstranddal a Bohóc szerepében. Aztán Emilie bejelenti a társulatnak, hogy elköszön a színháztól, nem igazgatja tovább, nem lép fel többé, mert újra férjhez megy, mégpedig a püspökhöz. A filmváltozat azzal folytatódik, hogy a püspök, gyakorlatilag már mint a gyerekek gyámja, felelősségre vonja Alexandert egy iskolai ha-

zugságáért. Eszerint azt állította az osztálytársainak, hogy anyja eladta őt egy vándorcirkusznak. Akrobatát és műlovarat fognak faragni belőle, egy vele egyidős cigánylánnyal együtt. Az esetről a *Laterna magicában* is olvashatunk: Bergman saját füllentéséről van szó. A püspök kifinomultan kéméletlen technikával, morális fensőbbségét nyájas mosolygás mögé rejtve leplezi le és szégyeníti meg Alexandert. Katekizálva próbálja rávezetni, mi a hazugság és miért hazudik az ember. Közben az atyai fejsimogatást fenyegetően eltúlozva paskolja Alexander fejét, tarkóját. Ezt a kihallgatást később egy még fenyegetőbb valóság fogja követni, annak már testi fenyítés és elzárás lesz a következménye.

Alexander megleckéztetése és dacos bocsánatkérése után a sugárzó Emilie bejelenti, hogy Edvard bácsi megkérte a kezét. A püspök felszólítására letérdelnek, és imádkoznak, de Alexander közben a szoba túlsó végéből, a besütő nap vakító fényében, megint apját látja közeledni a fehér ruhájában. Aztán a püspök bemutatja a családját és otthonát leendő új családjának. A várszerű, ódon püspöki lakhely egy örvénylő zuhatag partján, a székesegyház tövében található, szobáinak berendezése aszkétikusan puritán, lakói a püspök kivételével kizárólag nők: a püspök anyja és húga, Henrietta, mindketten mindig feketében, Elsa Bergius, a kórosan elhízott, ágyhoz kötött, magatehetetlen nagynéni, valamint a négytagú személyzet, a szürke árnyalataiba öltözött, alázatos nénik.

A püspök előadja hátborzongató kívánságát Emilie-nek: semmit sem hozhatnak magukkal előző otthonukból és életükből, a gyerekek még a játékaikat sem. Mint az újszülötteknek, úgy kell megérkezniük új életükbe. Az esküvőn, amelyet az Ekdahl-ház szalonjában tartanak, Alexandernek megint megjelenik apja: az egybenyíló szobák túlsó végén. Aztán egy feledhetetlen beállítás: az aggódó, szomorú Ekdahl-család szemszögéből teleobjektívval felvett kép mutatja, amint a járdán üres kézzel távolodik a sarok felé az új házaspár és mögöttük a két gyerek, közben a képen kívül maliciózus kommentárok hallatszanak a püspök családjáról.

Hogy a két gyerek szenved a rideg Vergérus-házban, a kietlen gyerekszobában, az kezdettől fogva nyilvánvaló. De nemsokára Emilie-nek is tapasztalnia kell, hogy a gyerekszobát itt egészen más elvek szerint képzelik el, mint az Ekdahl-házban. A vacsoránál Henrietta kioktatja, hogy anyai jogkörét alá kell rendelnie a házban uralkodó szigorú szabályoknak. Lefekvéskor a püspök gyanakodva ellenőrzi, hogy Alexander mit olvas, a takaró alól előkapja a fiú mackóját, az egyetlen játékot, amit magával hozhatott, de aztán mégsem veszi el tőle, csak undorral félredobja. És már megint jól megveregeti Alexander tarkóját. Mikor anya és gyermekei magukra maradnak, Emilie biztatja őket, és türelmet kér tőlük, de Alexander dacosan elhárítja ölelését. „Ne játssz Hamletet, kisfiam, én nem vagyok Gertrudis királynő” – mondja erre anyja. Aztán Alexander megmutatja Fannynak, hogy a szobájuk ablaka zárva van, kívül pedig rács van rajta.

Ekkor meghatározatlan idejű kihagyással, az Ekdahl-család pazar nyaralójába kerülünk. Esik az eső, de odabenn a nagy ablakok és a fehér bútorzat jóvoltából mégis világos van. A püspök házához képest ez a miliő csodálatos harmóniát áraszt. Helena egy karoszékekben bóbiskol. Feltehetően Oscarról álmodik, mert a fia megjelenik fehér ruhájában és leül melléje. Azután már úgy beszélgetnek Oscar gyerekkoráról, Helena színészi múltjáról, mintha a valóságban látnák viszont egymást. Oscar aggódik a gyerekeiért. Finom utalás lehet ez a szép jelenet arra, hogy „látnoki” képességét Alexander a nagyanyjától örökölhette. Alighanem ő volt az egyedüli igazi művész a családban.

Ezalatt a városban is zivatar van. Justina, a konyhalány a vacsorát hozza a gyerekeknek, akik be vannak zárva a szobájukba. A szemlátomást alattomos, csontos, szemüveges konyhalányt szinte felismerhetetlenre maszkírozva Harriet Andersson játssza. Elkotyogja, hogy a nagytiszteletű asszony elment, és még nem érkezett vissza. Később megtudjuk, hogy volt anyósához ment a nyaralóba, megszökött, hogy vészjeleket adjon le helyzetükről. Ismétlem, nem tudjuk meg, mennyi idő telt el az esküvő óta, de a kijózanodás hamar

bekövetkezhetett. Alexander beszámol Justinának egy látomásáról. Eszerint látta a házban a püspök előző feleségét és két kislányát, és az asszony elmondta neki a titkát: valójában nem véletlen baleset következtében fulladtak az örvénylő folyóba, mint ahogy a házbeliek mondják, hanem szökés közben. Már öt napja be voltak zárva étlen-szomjan abba a kopár, börtöncella-szerű szobába, amely most az ő szobájuk, és akkor összekötözött lepedőkön megpróbálták leereszkedni az ablakból, amely rohanó folyóra nyílik. De belezuhantak a vízbe, és egy örvény elragadta őket.

Bergman ekkor, talán először pályafutása során, a párhuzamos szerkesztés eszközéhez folyamodik, és újból a nyaralót mutatja, ahol a csatornából változatlanul folyik a víz. Helena most a terhes Majt, a pesztonkát fogadja, aki nem ment el a többiekkel kirándulni, mert nagy már a hasa. Gustav Adolf gyermekét hordja a szíve alatt, amit Helena is, a család is magától értetődő, örömteli fejleménynek tekint. Majt mégis megviseli a helyzet, ráadásul a gyerekekért is rettentően aggódik.

Justina azonnal jelenti az éppen fuvalázó püspöknek, milyen szörnyű történetet talált ki Alexander. A püspök arca elsötétül, és ez egyaránt jelentheti azt, hogy rettentően felbőszíti Alexander pimaszsága, illetve hogy Alexander fantáziálása a titkolt igazságot leplezte le. Alexandert mindenestre ezúttal is egy képzelgése állítja szembe mostohaapjával.

Egy közbevágott rövid jelenetben megint a nyaralót látjuk: megérkezik Emilie Helenához. Aztán újra a püspök háza, a gyerekszoba, éjjel van, a gyerekek már alszanak, villámok fénye világítja meg arcukat. A püspök anyja durván felrázza őket: mostohaapjuk beszélni akar velük. Következik a második kihallgatás mintegy tíz perces jelenete, amely a dialógusok, a színészi játék és a plánozás szempontjából egyaránt a film egyik csúcspontja. Szinte pervers módon, mintha esküdtek lennének, a házbeli nők is jelen vannak a tárgyaláson: Justina, a besúgó, aki élvezi is a helyzetet és meg is van rettenve, a püspök anyja és húga, akik egy komor asztal két végén egyforma pózban kötnek. Alexander ezúttal egy darabig tagad, és megátalkodottságával láthatólag felbőszíti a püspököt, akit azonban méltóságérzete önuralomra kötelez. Hidegvérűen képmutató és kérlelhetetlen. Azt állítja, hogy ő szeretetből bünteti meg Alexander hazugságát. „Szeretek, de ez a szeretet nem vak és elpuhult, hanem erős és kemény.” Mialatt nádpálcával tíz ütést mér Alexander csupasz fenekére, Bergman nem ezt mutatja, hanem sorra a három nő, valamint Fanny arcát. A püspök anyja szorítja le Alexander tarkóját az asztalhoz, egyik ujján még ott a gyűszű. Végül Alexander szinte ordítva kér bocsánatot és csókol kezét a püspöknek, de az éjszaka hátralevő felét a padláson, a patkányok közt kell töltenie. Mikor a püspök gyengédsége jeléül még megsimogatná Fanny fejét, a kislány ijedten kapja el, mert azt hiszi, pofont kap.

Ezután folytatódik Helena és Emilie jelenete a nyaralóban: Emilie kétségbe van esve végzetes tévedése miatt, már válna, de a püspök nem hajlandó, azonkívül gyereket vár tőle, és a törvény a püspöknek ítélné a gyerekeket. Itt a forgatókönyvben és a tévéváltozatban a padlásra bezárt Alexander egy újabb álma/látomása (?) következik: megjelennek előtte a püspök vízbe fúlt lányai, és számon kérik rajta, miféle hazugságokat állított róluk. A filmváltozat azzal folytatódik, hogy Emilie hazaérkezik, és megtudja, hogy Alexander be van zárva a padlásra. A püspök húgával valósággal verekednie kell a kulcsért. Aztán megint egy emlékezetesen szép beállítás: felülről látjuk a padlásteret, amelyet homályos-pizskos fénnel világít meg egy ablak, Alexander a padlón alszik egy matracon, körülötte lim-lomok. Emilie gyengéden felébreszti, aztán mikor meglátja a fiú véres fenekét, felzendül az ismerős Bach-gordonkaszóló.

Kontrasztiként hársány életkép következik a nyaralóból: Gustav Adolf, Alma és Helena civakodnak valami semmisségen, aztán a hosszabb változatban burleszkbe illő jelenet játszódik le Carl és Lydia között, utána pedig egy vérfagyasztó házassági jelenet Emilie és a püspök között – az utóbbi kettő hiányzik a filmváltozatból.

A *Fanny és Alexander* legkülönösebb jelenetei következnek ezután, amelyek a mágiát léptetik színre. A halott Oscar megjelenései már eddig is relativizálták valóság és irrealitás határait, de Isak Jacobi és segédei most igazi csodatévökként avatkoznak be az eseményekbe. Két lovas stráfkocsi vágat végig a város utcáin, egy ódon fotelban Isak trónol rajta. Megállnak a püspök háza előtt, Isak bejelenti, hogy azért jött, mert mégiscsak megvenné a püspök úrtól azt a díszes ládát, amelyet az korábban eladásra kínált neki. A püspök bizalmatlanul ugyan, de elfogadja az ajánlatot, és mialatt elvonul, hogy aláírja a szerződést, Isak elrejtí a ládában Fannyt és Alexandert. A püspök végül mégsem tud uralkodni gyanakvásán, átkozni, ütlegetni kezdi a zsidót, és azzal vádolja meg, hogy el akarja rabolni a gyerekeket. Fölrohan a gyerekszobába, mire Isak karjait az égnek emelve, nagyot ordítva, sugárzó fényesség kíséretében csodát művel: Fannyt és Alexandert valamiféle szemfényvesztő trükkkel „odavarázsolja” a szobájukba. Bergman meg sem próbálja mindezt „megmagyarázni”.

Isak ládástul zsúfolt régiségkereskedésébe viteti a gyerekeket, amely a következő éjszakán félelmetes labirintusként nyílik meg Alexander képzeletében/álmában (?) – vagy a (filmbeli) valóságban. Erre a tévéváltozatban csak napok múlva kerül sor, ott addig más is történik: Isak elmesél egy szomorú héber példabeszédet az életről mint fárasztó és hiábavaló vándorlásról, aztán a püspöknél látogatást tesz Gustav Adolf és Carl, és eredménytelen diplomáciai tárgyalást folytatnak Emilie és a gyerekek „kiadatásáról”. A filmváltozatban Alexander már érkezésük éjszakáján felkel, hogy illemhelyet keressen, és aztán eltéved a régiségekkel és ember nagyságú, mozgó bábokkal zsúfolt, félhomályos folyosók útvesztőjében. Egyszer csak megint apja jelenik meg, és elbeszélget vele, többek közt Istenről, akiről Alexander azt gondolja, hogy szarik mindenkire.

A püspöki rezidencián Edvard és Emilie hajnali négykor még mindig nem alszanak. Két csüggedt, elgyötört ember. A püspök nem enged. Míg Emilie mint színésznő szüntelenül váltogatta a maszkjait, és a végén már ő maga sem tudta, kicsoda, neki csak egyetlen maszkja van, „de az beleégett a húsomba.” Mikor a férfi kimegy a beteg nénihez, Emilie altatót tesz az italába.

Alexander közben – korábbi Bergman-filmek ironikus idézeteként – egy tapétaajtó nyílására figyel föl, mögüle egy hang szólal meg: „Isten van az ajtó mögött”, aki bizonyítani akarja a létezését. Ijesztően rázkódó, himbálózó marionettbábuk tűnnek fel előtte, egy múmia lélegzik és fényt bocsát ki. Aron, Isak unokaöccse játszik vele, és megjegyzi: „Az érthetetlen dolgok feldühítik az embereket. Ezért sokkal jobb, ha különféle készülékekre, tükrökre és vetítőkre fogunk mindent.” Isak bácsira hivatkozik, aki szerint „többféle valóság vesz körül bennünket, és ezek egymástól függetlenek.” Hemzsegnek körülöttünk az árnyak, szellemek, bolygó lelkek, kísértetek, démonok, angyalok és ördögök. A múmia ekkor lassan elfordítja a fejét, és a következő pillanatban a verítékező, sebes arcú, kövér Elsa néni látjuk, amint a petróleumlámpa ernyője felé nyúl.

A püspök rádöbben, hogy altatót ivott. Emilie nem is tagadja, és közli vele, hogy „mélyen fogsz aludni. Amikor felébredsz, én már nem leszek itt.” A püspök próbál ellenállni, de már alig lát. Zokogva adja meg magát.

Ismét Aron birodalma. Egy újabb titokzatos, vasrácsos ajtó. Isak bácsi tilalma ellenére belépnek, és Alexander itt megismerkedik Ismaellel, Aron öccsével. Ismael androgén lény (szerepét fiús külsejű fiatal nő, *Stina Ekblad* játssza), veszélyesnek tartják, és ezért be van zárva ebbe a szűk, sötét szobába, de ő ezt nem bánja. Telepatikus képességekkel megáldott gondolatolvasó – alakját jobb híján legalábbis így értelmezhetjük a film világán belül. Elmondja, mit olvas ki Alexander fejéből („egy ember halálát kívánod, azt is tudom, kire gondolsz”), úgyszólván „eggyé válik” vele, és „segít” neki, hogy teljesüljön rettentő kívánsága. Egy-egy közbevágtott képen Elsa néni leveri az ágya mellett álló petróleumlámpát, lángok csapnak fel, aztán a néni lángolva menekül a lángoló szobájából.

E pokoli látomás után bensőséges, békés kép: a terhes Emilie egy ágyon fekszik az Ekdahl házban. A rendőrségtől érkezik két férfi, és beszámolnak az asszonynak arról, hogy reggel milyen szörnyű körülmények között vesztette életét férje. Bergius kisasszony, akár egy égő fákyla, kétségbeesésében rávetette magát a mélyen alvó nagytiszteletű úrra, és őt is felgyújtotta. Egy pillanatra a kamera megmutatja a részben szénné égett, még agónizáló püspököt. A rendőrfelügyelő beszámolóját a távolból Alexander is hallgatja.

Az epilógus nagy családi ünnepséggel kezdődik, amely a nyitó karácsonyi ünnepség párja. A két újszülöttet, Maj és Emilie gyermekének jövetelét ünneplik. Ez az ünnepség külsőségeiben még színesebb, még pompázatosabb, mint az előző – túlzásai nyilvánvalóan ironikus értelműek. Így értendő Gustav Adolf félig komoly, félig játékos, félig filozofikus, félig értelmes és dagályos beszéde is, amelyet a nagy kerek, virágdíszes asztal körül fel-alá járkálva tart. Az örömmámor és a sírdogálás még szűkebb családi körben is folytatódik, Gustav Adolf spiccesen ölelgeti a feleségét és Emilie-t; Maj, valamint Gustav Adolf vele egykorú lánya a maguk lábára akarnak állni, és elköltözni készülnek Stockholmba. Már-már sokalljuk az érzelmek túláradását, amikor a lakásban önfeledten fel-alá mászkáló Alexander vállára egy sötét folyosón súlyos kéz nehezedik: a püspök árnya magasodik föléje. „Nem menekülhatsz előlem” – mondja. És biztosak lehetünk benne, hogy a happy-end ellenére Alexander, mint élete nagy részében Bergman is, csakugyan hordozni fogja az autoritárius, büntető apa nyomasztó emlékét. Amint annak az ódiúmat is, hogy „megölte” őt, legalábbis mint művész a képzeletében.

Alexander-Bergman, az eljövendő művész hitvallásának tekinthető a befejező Strindberg-idézet. A színházhoz visszatérő Emilie egy könyvet ad át anyósának, szeretné, ha elolvassá. Strindberg új színdarabjáról, az *Álomjátékról* van szó, amely 1902-ben jelent meg – ebből melleleg utólagosan a film játékidejét is pontosan betájolhatjuk. A kísértettől megrettent, hálóiinges Alexander nagyanyja ölében keres menedéket, aki ezt olvassa fel neki a könyvből: „Minden megtörténhet, minden lehetséges és valószerű. Idő és tér nem létezik; a valóság egy jelentéktelen töredékéről a képzelet elrugaszkodik és új szöveget sző...”

A *Fanny és Alexander*, mint szó volt róla, nemcsak összegzés, nemcsak a Bergman-témák pazar seregszemléje, hanem sok mindenben el is tér az egész korábbi életműtől. Eltávolodik tőle. Egyrészt a kívülről, bölcs elbeszélő, másrészt a gyermek Alexander perspektívájából közelít olyan témákhoz, amelyek korábban nyomasztóan komor, drámaian kiélezett problémákként jelentek meg: Isten és az emberi létezés diszkrepanciája, a személyiség kérdéses identitása, az érzelmi analfabétizmus, az élethazugságok, a művészet démoni természete. Mindezeket a témákat ez a film is intonálja, de a fent említett kétféle perspektívából megszeli, helyenként már-már csupán az önfeledt mesélés ürügyévé válnak. Ha vannak is a filmben drámaian sötét pillanatok, mindenekelőtt Alexander szemszögéből nézve, biztosak lehetünk benne, hogy mint a mesékben – akár a rémmesékben –, végül minden jóra fordul. Isten szarik ugyan mindenre és mindenre, de a(z emberi?) mágia mindent lehetségessé tesz. A kisvárosi színészet nem váltja meg ugyan a világot, de mégis többet ér és emberibb, mint a rideg, aszkétikus, örömtelen vallásosság. A szeretet, az életöröm feloldhat olyan morális és érzelmi konfliktusokat, amelyek a polgári erkölcsi normák szerint kibékíthetetlenek. A *Fanny és Alexander* abban is különbözik Bergman korábbi filmjeitől, hogy itt nem kétséges, melyik oldalon áll az elbeszélő, milyen szereplőkkel, melyik életformával rokonszenvez, illetve azonosul, és ezzel szemben kik a „rosszak”. Míg olyan filmekben, mint *A hetedik pecsét*, az *Úrvacsora*, *A csend*, a *Persona*, a *Suttogások és sikolyok* vagy akár a *Jelenetek egy házasságból*, egyszerűen irreleváns az a kérdés, hogy „kinek van igaza”, ki a jó és ki a rossz, itt a püspök feltűnésekor, Alexander első megszégyenítésekor véglegesen eldőlt, hogy két világ, kétféle mentalitás kerül szembe egymással, és a néző az elbeszélővel együtt, megint csak mint a mesékben, a jobbik, az igazabbik győzelméért fog szorítá-

ni. Ez a meseszerű távlat egyszerűsít, túloz, az Ekdahl-családot megszépíti, a Vergéruházat elsötétíti – bár épp ebben az utóbbi vonatkozásban igazán hitelesnek tűnik a film, nem véletlenül: Bergman ezt a szülői házat sokkal jobban ismerte, mint a legfeljebb vágyálmaiban élő másikat. A Jacobi-féle mágia világa végképp a képzelet mesés szülőtte, de egyben a rendező-mágus varázslatos hatalmát is megjeleníti, azt az elhatározását, hogy itt most olyan filmet készít, amelyben „minden lehetséges”, amelyben még a rossz is jóra fordítható. Mindezt nem érdemes a pályakép egésze felől szemlélni: szó sincs arról, hogy a *Fanny és Alexander* valamilyen szempontból korlátozná a korábbi filmek művészi igazát, érvénytelenítené az ott alkalmazott módszereket, új megvilágításba helyezné azok világképét. Ugyanakkor a film teljes félreértése volna az is, ha az előző filmek szikárságát, könnyörtelenségét, analitikus komplexitását kérnénk számon rajta.

A *Fanny és Alexandert* Bergman akarva-akaratlanul valamiféle jutalomjátéknak számíhatta, a mesterségtől való búcsúzásnak, a mesterség és a munkatársak iránti szeretete kifejezésének. Mint a *Laterna mágica*-ban elmondja, a film forgatása közben érlelődött meg benne a döntés, hogy abbahagyja a filmkészítést. Olyasfajta derűs mesével akart búcsúzni, mint amilyen *A varázsfuvola* volt, de most nem Mozart világát, hanem saját életét és álmait tette meg meséje tárgyává. Kiderült azonban, hogy egyelőre mégsem tudja abbahagyni.

A ROMANTIKUS HŐS SZÁNALMAS BUKÁSA

Rakovszky Zsuzsa: VS¹

Az alaptétel

Először azt hittem, Rakovszky Zsuzsa regényének az a legfőbb hibája, hogy a regény könnyen visszavezethető egyetlen alaptételre. Azt hittem, hogy a regény emiatt, az alaptételesége miatt válik kiszámíthatóvá, és ezért lehet, hogy az olvasó lelkesedése időről-időre alább-hagy. Aztán rájöttem, hogy vannak „alaptételes” művek. Nem is rosszak. Például: „Fortélyal mindent túl lehet élni. Fortélyal, valamint az istenek segítségével minden veszélyen át lehet jutni.” Ez az *Odiüsszeia* alaptétele. „Minden bűnös elnyeri a neki kijáró büntetést.” Ez Dante *Poklának* az alaptétele. „A történelem értelmetlen, a teremtés azonban mégis értelmes.” Ez *Az ember tragédiája* alaptétele. És azt hiszem, nemcsak klasszikusok, hanem kortárs művek között is találunk ilyeneket. Például megkockáztatom a következőt: „Az összetartozás tudatával mindent ki lehet bekkelni”, ez lehetne az *Iskola a határon* alaptétele. Vagy „Testünk mindennél alapvetőbb”, ez lehetne az *Emlékiratok könyve* alaptétele stb. Talán az értelmezés lezárhatatlanságára és a jelentés szóródására vonatkozó belátások dacára is el tudjuk fogadni, hogy ma is vannak efféle alaptételes művek, és ezek nem feltétlenül rosszak.²

A VSnek így lehetne megfogalmazni az alaptételét: „Az ifjúkor romantikus illúziói és lázongásai hiábavalóak és veszedelmesek.” Így összegezhető Rakovszky feldolgozásában Vay Sándor történetének alapállítása. (Mint az közismert, Vay Sándor gróf tizenkilencedik századvégi költő, tárcaíró, világi. Azzal tett szert világhírré, hogy nőként élt férfi életet és hogy esetét Krafft-Ebing szexuál-patológus is elemezte híres *Psychopathia sexualis*ában. A kérdést Borgos Anna tárta fel, nagyszerű 2007-es újralfelfedező tanulmányában.)³

A VS öncsaló és másokat is félrevezető illúziókeltésnek, romantikus szenvedélynek

¹ A JAK Tanulmányi Napokon 2011. június 11-én elhangzott előadás szerkesztett, bővített változata.

² Természetesen nem azt állítom, hogy az alaptételben kimerül a művek értelmezési mezeje, erről szó sincs. Ám az alaptétellel ellentétes állításokat mégsem lehetne alátámasztani a művel, és ez valamelyest mégiscsak korlátozza az interpretációs lehetőségeket. Az *Odiüsszeia* hibás értelmezésének tekintenénk, ha valaki azt olvasná ki belőle, hogy „csakis az égiek önkényén múlik az emberi boldogulás, hiába vagyunk okosak, hiába vagyunk megfontoltak” stb.

³ Borgos Anna, Vay Sándor/Sarolta: egy konvencionális nemiszerep-áthágó a múlt századfordulón, *Holmi*, 2007. február, 185-194.

Magvető Könyvkiadó
Budapest, 2011
394 oldal, 3490 Ft

értékeli a főhős abbéli igyekezetét, hogy saját biológiai nemével ellentétes nemi identitását elfogadtassa környezetével. Vay hiába vált nemet, hiába vall „vad” liberális eszméket, hiába utasít el minden társadalmi konvenciót, hiába játssza a hősszerelmezt, súlyos kompromisszumok, mások és önmaga tönkretétele árán sem tud teljes értékű férfiéletet élni. Nem lehet például férj és apa, és hiába kendőzi el önmaga elől is a tényeket, próbálva újra és újra feleséget szerezni, kapcsolatai hazugságra épülnek és szükségszerűen összeomlanak.

Mint látható, ez meglehetősen józan, sőt: konzervatív alaptétel, de hát még ezzel sem volna semmi baj. (Vannak konzervatív alaptételű remekművek.) A fő probléma nem az, hogy *van* alaptétele a könyvnek, vagy hogy ez konzervatív, hanem az, hogy ritkán enged a könyv, hogy megfélemedkezzünk az alaptételről, a tanulásról. Ezért kényelmetlen a könyv olvasása, ezért érzem időnként redundánsnak és túlrtnak a művet.

Ki beszél?

A VSben elsősorban az irónia biztosítja az alaptételnek megfelelő értékrendet. Ez talán meglepő, hisz az iróniát a rendbontás, a közvélekedések megkérdőjelezésének retorikai alakzataként szokás számon tartani, itt mégis konzervatív álláspontot rögzít. Romantikus, szenvedő, érzelmeket affektáló, egyébiránt léha és életképtelen főhősünket leplezi le lépten-nyomon az implicit szerző⁴ iróniája.

Van tehát egy implicit szerzőnk, aki a saját maga számára tartja fenn az ironikus szemléletet, és vannak alárendelt elbeszélők, elsősorban a főszereplő, Vay Sándor, másodsorban az őt vizsgáló törvényszéki orvos, Dr. Birnbacher – az ő látókörük korlátozottabb, mint az implicit szerzői nézőpont. Dr. Birnbacheré egyszerűen azért korlátozott, mert a doktor a tizenkilencedik századi, prefreudiánus lélekbúvárlat és a pozitivista tudományosság nyelvét beszéli, amelynek érvényességében már nagyon rég nem hiszünk, amint ezt ironikusan jelzi is a szöveg. Ettől persze a doktor lehet szimpatikus, vannak barátságos vonásai.

Dr. Birnbacher bemutatásának kérdésénél a főszereplő ironikus ábrázolásának problémája nyilvánvalóan összetettebb. Vay Sándor több műfajban, műnemben is megszólal a regényben. Naplót vezet, önéletrajzot ír Dr. Birnbacher kérésére, és négy versét is olvashatjuk. Egyik diszkurzustípusban sincs azonban önálló szövege, nézőpontja. Saját szövegeinek önállóságát az implicit szerzői szöveg korlátozza többlettudásának jelzésével vagy ironikus beállításaival. Könnyen az a benyomásunk keletkezhet, hogy az egyes szám első személyű elbeszélésben két hang van jelen, nehéz eldönteni, hogy a tatógó szájjú báb hangját halljuk-e, vagy a hasbeszélő művészt, aki a karjára húzta a bábót. Az elbeszélőknek csak viszonylagos önállóságot enged az implicit szerző.

Hasonló kettősség köszön vissza abban is, hogy Vay Sándor mindig megismétli hibáit és – noha e hibáknak tudatában van – soha nem tanul belőlük. Négy szerelmi ügye van, amelyek rendre ismétlődő elemekből épülnek fel. Két alkalommal szöktet lányt és két alkalommal tart álesküvőt álpappal. Mindannyiszor félrevezeti vagy megpróbálja félrevezetni szíve választottját. Mindannyiszor lángoló szerelmet érez, amelyet byroni hevülettel ad elő, de az esetek többségében nem gondoskodik a megszöktetett vagy nőül vett hölgyekről. Szerelmi csalódásai után mindig rosszlányokkal vigasztalódik, hogy a rosszlányokban aztán mindig iménti szerelmének vonásait lássa viszont, viselkedését pedig utólag mindig szégyelli, ideig-óráig legalábbis. A négyből három alkalommal cselszövő barátja, Zarándy viszi a bajba. Zarándy megismert gatteteiből Sándor gróf nem vonja le

⁴ Implicit szerzőnk a regény különböző elbeszélő szövegei fölé rendelt instanciát értek, a regény formai, szemléleti egységét biztosító nézőpontot.

a tanulást, hanem újra és újra Zarándyra bízta magát, pedig hólelkű szerelmei két alkalommal is megérik a gazembert Zarándy lehengerlő modora mögött.

Nemcsak szerelmi ügyek terén fogyatékos Vay Sándor önismerete, hanem az anyagi terén is. Megszámolni sem igazán lehet, hány alkalommal hangzik el a regény során, hogy újabb birtokrészt adtak el a Vay-szülők, amelynek ráeső jussát az ifjú gróf (vagy az ifjú kontesz) azon melegeben feléli, elherdálja. Nem tulajdonít jelentőséget annak, hogy Zarándy folyamatosan szipolyozza, és igazi dzsenti gavallérként, csak hogy imponáljon, odaadja utolsó százását színészbarátjának, képzelt vetélytársának, noha az csak egy tízest kért tőle.

Az olvasó mindezt látja, és nem szólhat közbe. Vay Sándor eközben fokról fokra hanyatlik, eladósodik, tönkreszti magát, egészen a börtönig süllyed, anélkül, hogy tudná, mit csinál. Anélkül, hogy a folyamatot egybelátná. Csakhogy az a furcsa, hogy minderről a gróf egyes szám első személyű önéletrásából és naplójából értesülünk, az említett, nehezen tetten érhető, ironikus, háttérből irányító hasbeszélő-szólamnak köszönhetően. A fikció szerint a Vay által írt önéletrás mondja ki az ítéletet róla, amit mindenki ért, csak ő nem. Ám az éleslátó önéleplezés és a süket-vak önfélreértés egy szólamon belüli együttesét nehezen fogadja el az olvasó. Ellentmondásosnak érezhetjük, hogy a főszereplő-báb tökéletesen naiv marad elhangzó szavainak és elbeszélte cselekedeteinek értelmét illetően. Ebben az ellentmondásban ott rejlik a kissé pszichológizáló, etikai ítélettől nem tartózkodó könyv sugalmazása: lásd olvasó, így működik az öncsaló karakter.

Ennek a különös, két hangra írt szólamnak ugyanakkor kedvező poétikai hatásai is vannak. Egyrészt kiválóan alkalmas a feszültségkeltésre: az olvasó izgulhat naiv, fiatal hőséért. Másrészt a hibáiból nem tanul és állandóan ironikusan láttatott hős egyre kevésbé érdemli meg az olvasói szimpátiát, ez is feszíti, fokozza az olvasás dinamikáját, teret enged többféle olvasói viszonyulásnak. De van itt még egy szempont, amely nagyon is indokolja a hős és az elbeszélő nézőpontja közötti jelentős szintkülönbséget. Vay Sándor a férfilélet tekintetében természetének megfelelő állapotnak, ami az implicit szerző magasabb nézőpontjából tekintve illúzió. Ugyanakkor a regénybeli Vay önéletrása nemcsak állítja ezt a meggyőződést, hanem képes az illúziót megosztani, kiterjeszteni az olvasóra. Ebből a szempontból valóban határozottan elkülönül a két szólam. Vay írása férfi írás. Nem tudom, hogy vannak-e ennek stilisztikai jegyei (később vissza fogok térni arra, miféle férfias tulajdonságok jellemzik a figurát), mindenesetre a regényben található beékelte regény, vagyis a fiktív Vay gróf önéletrását olvasva én időről időre elfelejtettem, hogy Vay Sándor voltaképpen Vay Sarolta. A regénybeli Vay gróf fiktív önéletrása ebben a tekintetben erősen hasonlít a valóságos Vay gróf írásaira. Vay összes műveinek életében megjelent köteteit lapozgatva sem találunk utalást a szerző saját biológiai nemére. Ez egyrészt megengedhetetlen önéleplezés volna: a szerzői imázs és a társadalmi szerep hiteltelenítése. Másrészt irodalmi indiszkreció is volna. A Vay tárcái és novellái által megidézett világban, az arisztokrata szalonok, udvarházak és színházi öltözők világában ilyesmit úriember nemigen tesz szóvá.

A szájalmas hős

Rakovszky Zsuzsa egy interjúban azt nyilatkozta, hogy „megértéssel” szemléli hősét, de mulat is rajta, ahogy az ember ifjúkorának ballépéseinek szokott mulatni.⁵ Mintha afféle

⁵ „Manapság a társadalmi szokásrendnek már csak a romjai léteznek, nem nagy »kunszt« dacolni vele, ilyen alapon biztosan nem érzek lelki rokonságot Vay Saroltával. Inkább egy kissé úgy érzek iránta, ahogyan az ember idős korában a fiatalságára szokott visszanézni: megértéssel, de azért kicsit mulatva is azon az egykori valakin, aki annyi bolondságot követett el.” Mátraházi Zsuzsa beszélgetése Rakovszky Zsuzsával. http://konyv7.hu/index.php?akt_menu=11477 (utolsó letöltés 2012. márc. 16.)

szeretetteljes iróniával viszonyulna hozzá. A regényben azonban az ironikus viszonyulás jóval erősebb, mint a megértő. A VS három esetben ábrázolja egyértelműen pozitív beállításban Vayt. Akkor, amikor a Dr. Birnbacher törvényszéki orvossal folytatott vizsgálat során a maga sajátos, szenvedélyfűtötte logikáját elismeri; akkor, amikor a még gyermek Vay Sándor hányatott sorsát megértéssel ábrázolja, harmadszor pedig a könyv zárójele-
netében, amikor az öreg Vay lemondott már vágyairól, és bölcs, illúziótlan, megállapo-
dott férfiúnak mutatkozik.

Előfordulhat, hogy más olvasó esetleg több pozitív vonást is talál, de ez nem változtat azon, hogy Vay néhány „megértő” beállításon kívül többnyire tehetségtelen költőként, na-
iv, öncsaló, akarnok impozitorként, elviselhetetlen pojácaként, néha pedig egyenesen szá-
nalmas figuraként mutatkozik meg. Ezek a karaktervonások a főhős kamasz- és fiatal fel-
nőttkorához társulnak, tehát a regény javarésztében uralkodóak, míg a pozitív beállítások,
mint láttuk, a gyerek- vagy a kései felnőttkorhoz tartoznak többnyire és hangsúlytalanok.

Rögtön a regény kezdetén kiderül, hogy Vay írogató úri dilettáns. Vay versei a regény
főhősének jellemzése kedvéért szerepelnek, a három vers a regény elején afféle „alkalma-
zott” szereplőre (a regényvégi negyedik nem), amely dokumentálja a fikción belül Vay di-
lettantizmusát. Különösen a versekhez fűzött oktondi lábjegyzetekről mondható el ez:
nemcsak Vayt teszik nevetségessé, hanem a költés, az ihlet romantikus pózait is általában,
hiszen fontoskodva rögzítik, hogy a megverselt valóság voltaképpen sokkal prózaibb,
mint az elkészült lírai műremek. Vay Sándor fiatalkori versei valóban ilyenek, ezen nincs
mit szépíteni,⁶ és természetesen nincs is túl sok értelme számon kérni Rakovszky regé-
nyén, hogy milyen írónak mutatja be Vayt. Annyit azért érdemes megjegyezni, hogy fel-
nőttkori tárcai derék másodvonalbeli írókat mutatnak és sokkal jobbak, mint versei. Ezek-
ben olyan, mint Krúdy gyengébb pillanataiban.

A regénybeli dilettákkal az a probléma, hogy egy olyan figura irodalmi tehetségtelen-
sége válik nevetségessé, aki máskülönben, másvalamiben roppant különleges és érdekes.
Akinek alaposabb (megértőbb?) szemrevételezésével megtudhatnánk valami fontosat ko-
rának erkölcséről és szexuális normarendszeréről. Ehhez persze az kellene, hogy maga a
szemrevételező tekintet ne legyen egyrészt viktoriánus módra konzervatív, másrészt ér-
deklődjön valamelyest a kor iránt. A VS-ben (ellentétben *A kígyó árnyékával* vagy *A hulló-
csillag évével*) a korabeli társadalmi-kulturális miliő jelzészzerű, alig látható, ebben a re-
gényben a főalak „visz mindent”, a regény rajta múlik.

Vay azonban épp korának „erkölcsi és nemi normái” tekintetében lehetne koronata-
nú, hiszen nincs még egy hozzá fogható nemváltó figura.⁷ Ebből a szempontból másod-
lagos körülmény, hogy Vay dilettáns költő is volt. A VS viszont épp ebben a minőségében
mutatja be már az első lapokon. Ezzel az entrée-vel eleve hitelteleníti hősét, méghozzá va-
lami olyasmivel, ami a regény modelljét a legkevésbé sem hiteltelenítette a maga korában:
Vay Sándor az ifjúkorában írt klapanciák után sikeres tárcaíró lett.

Érdekes lenne megvizsgálni, hogyan működik az a társaság, amely – noha mindenki
tudja, hogy a kérdéses úr voltaképpen hölgy – képes úgy viszonyulni hozzá, mintha úr

⁶ A regénybeli Vay versei helyenként szó szerint is érintkeznek egyes Vay-versekkel. A regény el-
ső versében, az „Éji gondolatok”-ban, Vay *A lugosban* (1876), a *Viszontlátlak* (1877) és a *Karácsony
éj van* (1878) című verseinek sorai, képei köszönnek vissza. Vay Sándor verseinek Kapui Ágota
szerkesztette kötete („Virág borul minden rögre”) letölthető Dabas város honlapjáról.
<http://www.dabas.info.hu> (utolsó letöltés 2012. márc. 16.)

⁷ Hacsak a Krúdy által is felidézett, papi reverendában feltűnést keltő, soha meg nem jelenő mun-
káihoz előfizetőket gyűjtő Simli Mariskát nem tekintjük annak. Lásd *Vay Sándor és Simli Mariska
kalandregényei* [1930]; *Simli (Az arszlán naplójából)* [1928] In: Krúdy Gyula, *A szobrok megmozdul-
nak*, Gondolat, 1974, 425-430., 430-434.

volna. Talán hajlamosak voltak afféle hóbortnak tekinteni a nemváltást? Szeszélynek, ami talán kissé pikánsabb huncutság a szokásosnál, de kétségkívül roppant „eredeti”? Miért nem segít a regény annak megértésében, hogy hogyan lehetett Vay része a kor kaszinózó, vadászgató, párbajozó, magyar nótázó, kuplerájba járó, színésznők öltözője előtt ácsingózó úri társaságának? Ebben a tekintetben miért nem lát implicit szerzőnk messzebbre hősénél? Hogyan értelmezzük ezt a társadalmat? Nyitott volt? Tapintatos? Elfogadó? Vagy inkább csak jobbnak látták nem feszegetni a kérdést, kerülték, esetleg tabusították a témát? Esetleg ezek a mai kategóriák nem is érvényesek? Rakovszky regényében a nemváltás kérdései a törvényszéken, az orvosi vizsgálatban, valamint a főhős józan nagymamájának dörgedelmeiben kerülnek elő, de a mindennapi élet nyilvános érintkezésében nem, és ez hiányérzetet kelt.

Ott van aztán az a kérdés, amelyet Borgos Anna tett fel: normát sért-e az, aki úgy vált nemet, hogy eközben nem kérdőjelezi meg a társadalmi nemek elfogadott konvencióit? Normát sért-e az a nő, aki, mivel önképe és társadalmi képe szerint férfi, nőket szeret, és – konzekvensen és konvencionálisan – undorodik a homoszexualitástól, így eszébe sem jutna férfihoz nyúlni? Vay gróf ugyanis ilyen „férfi”. A patriarchális világrend kategóriái szerint gondolkodik a nemek különbségeiről, lenézi a feminizmust,⁸ a férfit nemesnek, állhatatosnak, a nőt gyengének és befolyásolhatónak⁹ ábrázolja, ugyanakkor szereti a nőt lovagias vágyak tárgyaként szemlélni és tündérivé idealizálni (lásd például kötetnyi Sissy-történetét)¹⁰ stb.

A konvencionális kérdése Vay Sándor vagyonhoz, pénzhez való viszonyában is előkerül. Hiszen kevés magától értetődőbb közhely van annál, hogy a dzsentri szórja a pénzt, pusztítja a vagyont. Az más kérdés, hogy ez a társadalomtörténeszek szerint vajon milyen mértékben volt igaz, és hogy mennyire inkább köztudalomról, irodalomtörténeti toposzról van szó. Az viszont nem kétséges, hogy az „anyagi romlás” a dzsentri-kép közhelyszerű alkatrésze.

Rakovszky regényében állandóan, unalomig ismételt elem: a főhős herdálja a birtokot. Vay szerelmi ügyei kisebb vagyonokat emésztenek fel, lovagias kudarcai szántókban és erdőkben mérhetők. Minden a romantikus illúziókergetésre megy el, arra, hogy férfiaságát, férfi-mivoltát újra és újra bebizonyítsa. Az olvasónak csak az aggodalom jut, minthogy a hős rá sem hederít anyagi romlására. Ezzel szemben Vay Sándor (most az író, nem a regényszereplőt értve e név alatt) publicisztikájában gyakori téma a földbirtokos arisztokrácia évszázados házainak romlása és e romlás társadalmi és gazdasági oka, tehát elmondható ugyan, hogy Vay a családi birtokok felélésében szülei példáját folytatta, de az nem, hogy naivan tette volna ezt. A tárcák Vay Sándora az arisztokrácia végnapjainak udvariasan sóhajtozó krónikása, de a régi világ iránti nosztalgija ellenére nem elensége a demokráciának vagy a modern nagyvárosi kultúrának.

A regénybeli Vay illúziófűtötte romantikus ficsúr, aki ködképeinek megszállott kergetése miatt veszt el vagyonát (lásd: költői igazságszolgáltatás). A tárcáiban bemutatkozó Vay Sándor ezzel szemben reflektált és rezignált dzsentri, diszkrét úriember, aki minden, csak nem öncsaló. Ennek a Vaynak van realitásérzéke, nem hiába úszta meg a sokak számára valóban végzetes életformaváltást. A birtokok elherdálása közben és után sikeres, rendesen fizetett tárcáíró lett. Azok közé tartozott, akiknek sikerült átvedlenie utolsó generációs arisztokratából elsőgenerációs értelmiségibe. Jól csengő nevének presztízse kiegszült, ha nem is

⁸ Lásd pl.: *Régi mesék, régi szerelmekről* In: gróf Vay Sándor: *Pestvármegyei históriák*, Budapest, Légrády Testvérek, Érdekes Újság Kiadóhivatal, é. n. (1907), 41.

⁹ Lásd *Válásokról* In: *gróf Vay Sándor Művei*, 10. k. 130.

¹⁰ Pl. *A királyné poétája* In: *gróf Vay Sándor Művei*, 10. k.

elsőrangú, mégis meglehetősen írói tehetségével, a „jó csukló” készségével. Mindezt úgy, hogy – tudjuk – az ő életének igazi tétje nem is a társadalmi váltás, hanem a nemváltás volt.

A regény főhőse nemegyszer kimondottan szánalmas figurának mutatkozik. Felindultságában éles fejhargon szokott kiabálni, ami saját maga számára is elviselhetetlen. Ez az éles fejhargon vélhetőleg nem más, mint női szoprán, amely kritikus helyzetekben kiszabadul, s ez Vay önképe szempontjából érthetően kellemetlen szerephiba. Vay szánalmaságának egyik emlékezetes jelenete: álpárbajt rendez, hogy kivívja az imádott színésznő elismerését. Zarándy, felbujtója bicskával óvatosan megvágja Vayt, aki bekötött kézzel megy el a színésznőhöz elmondani, hogy épp most védte meg becsületét. A színésznő udvarias tartózkodással fogadja, ám Vay egyre elkeseredettebben ostromol, térdre hull, könnyezik, és amikor végképp távoznia kell, még meglepetti bepólyált kezét, hátha ezzel hat. A jelenet megint csak a férfiszerep teljes kudarca: kosarat kapott, amit ráadásul „nőies” és infantilis módon képtelen elfogadni.

Egy másik metsző ironiával előadott eset: Vay hasmenést kap a börtönben. Már az roppant megalázó férfiruhájától egyébként is megfosztott úriemberünk számára, hogy másvalaki szeme láttára kénytelen szükségét végezni. A cellatárs ráadásul visszataszító, utálatos, köztörvényes némbor, akivel Vay, undora ellenére, vágyainak nem tudván parancsolni, még ki is kezd, nem sokkal a hasmenéses eset után. Újabb szánalmas próbálkozás a férfiaság bizonyítására. Ezúttal egészen mélyre süllyed. A cellatárs, ez a hajmeresztően rangon aluli nőszemély, vágyának megvetett tárgya, erkölcsileg fölébe kerekedik és minden joggal megveti őt, a grófot, mint fajtalankodó asszonyt. Én ilyenkor nemhogy a „megértő” viszonyulás nyomait nem találok az ábrázolásban, hanem rémülten próbálok nem részese lenni a heccnek. Mi élvezetet nyújt hősünk életkudarcának látványa? Ezen más is nevet? Ennyire fontos a józan, nagymamai tanulság, miszerint nem bújhatunk ki bőrünkéből, vagy a nemünkéből?

Mindig a férfiakkal van a baj

A regény javára írandó, hogy a karakter mindezek ellenére nem egyoldalú, hanem összetett és ellentmondásos figura. Hol szánalmas, porban fetregő féregnek látjuk, mint öngyilkossági kísérleteit olvasva, vagy a felidézett jelenetekben, hol másokat manipulálni képes, női áldozatait csapdába ejtő, erős, erőszakos férfinak. Az első és az utolsó nőügyében legalábbis ilyennek mutatkozik. Persze, ha jobban megnézzük, nincs ebben ellentmondás. Amikor felülkerekedik a nőknél, akkor kegyetlenül visszaél hatalmával, a legrosszabb macsó férfiszerepet játsza el, amikor a nők kerekednek fölébe, akkor megalázkodik. Önző és kegyetlen, amikor hatalma van, szánalmas, amikor nincs.

Ez a férfi-ábrázolás nem idegen Rakovszkytól, a férfinem kritikai bemutatása általában jellemző prózájára. Érdekes ebből a szempontból felidézni a két korábbi regényt. A *kígyó árnyékában* a legfőbb férfi szereplő az apafigura. Vannak ugyan jó tulajdonságai, de legmeghatározóbb vonása mégis az, hogy lányának megrontója és megszállottan féltékeny zsarnoka. A regényben szerepel még felelőtlen úrfi, aki a liliumot ugyan letépi, de egy percig sem vállalja a mérsáalliance-ot. Van továbbá reménybeli kérő, aki gyenge ahhoz, hogy férfiként cselekedjen, és megváltsa Ursula/Orsolya sorsát. A *hullócsillag* évében a férfiak egytől egyig teljességgel alkalmatlanok szerepük betöltésére. Ott van egyrészt Ferri, a bunkó, felelőtlen, agresszív, iszákos, kártyás nagybáty. Ott van Pista, a vőlegényjelölt: fontoskodó, tapintatlan és legfőképp unalmas. Ott van „a Bartha”-ként emlegetett szerető – ebben a regényben ő testesíti meg a „gyenge férfi” típusát –, gyáva, megalkuvó, döntésképtelen papucsférj, méltatlan Flórához. Végül ott van még Flóra főnöke, a tenyérbe mászó, aljas, hatalommániás káder. Ez a négy, meggyőződésem szerint zseniálisan felépí-

tett szereplő, nagyjából le is fedí a korabeli férfitársadalmat, de ha nem, akkor is lesújtó és egyben roppant találó kritikáját adja a magyar viszonyoknak.

A férfiak a VS-ben is rossz teljesítményt nyújtanak. Kászonyi Dániel, az ifjú Vay nevelője, naiv idealista, eszméi idejétmúltak, emigrációja nevetséges. (A VS legviccesebb részei Kászonyi Dániel naiv allegorikus festményeinek leírásai [91-92., 99., 103.]) Az öreg Vay gróf, a vén hőbortos, a felelőtlen apa, a birtok elherdálója. A már emlegetett Zarándy: szélhámos, kiugrott pap, liberális, függetlenségi forradalmárból lett besúgó, áruló. Végül pedig ott van Dr. Birnbacher. Kevésbé látni bele, vannak pozitív vonásai is, noha inkább rezonőr-figura, sokkal inkább „az orvosi szemszög”-et megtestesítő narratív funkció, mintsem cselekményt befolyásoló szereplő.

Mármost a VS Vay Sándora mindezen rossz férfitulajdonságok gyűjtőhelye. Megszállottan féltékeny zsarnok, mint Ursula Binder apja, ugyanakkor férfiatlan, gyáva, tettei következményét nem vállaló puhány, mint Flóra férje. Hatalommániás manipulátor és tehetetlen, életképtelen idealista egyidejűleg. El kell ismerni, tényleg emlékezetes figura, és rejtély, hogy egy ilyen romantikusan tépett hőst, egy ilyen szélsőségekből összedobált alakot hogyan lehetséges poétikailag egyben tartani és elfogadtatni az olvasóval. Mégis lehet, ami – ezt is el kell ismerni – a regénykompozíció egyértelmű sikere. Hiszen, mint korábban jeleztem, ebben a műben a címszereplőn múlik minden, itt a rajta kívül mindenki más csak epizodista.¹¹

Másrésről mégiscsak van itt némi kiegyensúlyozatlanság. A férfiak szomorú seregszemléje után vessünk egy pillantást a nőalakokra is. Rakovszky prózájában kevés olyan szereplő van, akit nem környékez meg az irónia. Ők az egyértelműen pozitív, eszményi, romlatlan nőalakok: ilyen a *Hullócsillagban* Flóra, ilyen a VSben Millicent, a búbajos és ártatlan angol gyereklány, ilyen Mari, a becsületére vigyázó szép színésznő. Rajtuk kívül a nagymama is egyértelműen pozitív figura: józan, bölcs, kissé szarkasztikus matróna, a családi hagyományok őrzője.

Vannak természetesen negatív nőalakok is Rakovszky prózájában, a felsorolással nem azt akarom sugalmazni, hogy az értékek rendszere ilyen egyszerűen lenne kódolva, és abból sem kívánok elhamarkodott következtetéseket levonni, hogy ezekben a regényvilágokban a férfiak döntően rosszak, és jók csak a nők között vannak. A kérdés ennél alaposabb áttekintést és elemzést igényelne. Itt és most csak azt szeretném kiemelni, hogy Vay Sándor a VS-ben férfiként mérettetik meg és férfiként bukik el (vagy azért, mert nem tudja kitölteni a megcélzott férfiszerepet, vagy azért, mert a Rakovszky-próza értékrendszerében a férfiak – tetszik-nem tetszik – ilyen tulajdonságokból vannak összerakva), ám ez, tekintve hősünk biológiai adottságait, legalábbis *nem fair*. Kevés megértést tanúsít a regény a nemváltás törekvése iránt. Mintha azt állítaná, hogy elég nagy baj az, ha valaki férfi, ennél már csak az a nagyobb baj, ha valaki *férfi akar lenni*.

A romantikus fantaszta bukása

A VS Vay Sándor-figurájának van egy, az eddig felsoroltaknál közvetlenebb előzménye is. A megbízhatatlan és ködképeket kergető romantikus fantaszta bukásának szüzsé-motívumát *Az ismeretlen tényező* című kisregényben vagy hosszúnovellában is feldolgozta a

¹¹ A pretextusokról beszélve érdemes megemlíteni Vay *Diákszerelmem* című elbeszélését a *Pestvármegyei históriák* című kötetből. Ennek hőse, Bálint hasonló figura, mint a VS-ben Vay Sándor, aminek két oka lehet. Egyrészt Vay, aki „sohasem vallott[a] magá[t] szigorú historikusnak”, feltehetőleg önéletrajzi elemekkel tűzdelte meg ezt a szívhez szóló szerelmi történetet, amely – másrészt – Rakovszky regényének egyik forrásaként szolgálhatott.

szerző. (In: R. Zs., *A Hold a hetedik házban*, Magvető, Budapest, 2009, 75-168.) E történet főhőse saját világjobbító naivitásának lesz áldozata. A fiatalember elhanyagolja tanulmányait és számtalan ostobaságot csinál azért, hogy gyanús hontalanokat és egy többgyermekes, megalázott, lecsúszott nőt segítsen. Mindeközben veszélyezteti a neki otthont adó idős nagynéni biztonságát, és nem hajlandó észrevenni, hogy pártfogoltjai rafináltan kihasználják. A két történet és a két figura között számos hasonlóság akad. Fontos különbség azonban, hogy a felelőtlen ködkép-kergetés ironikus bemutatására felépített figura nem történeti alak, feldolgozásának módja nem dokumentumokra, forrásokra épített életrajzi regény, így *Az ismeretlen tényező* esetében fel sem merül az a kérdés, hogy a felkutatott történeti, irodalmi, pszichológiatörténeti forrásanyagot vajon hogyan, mire használja föl a mű.

Mint említettem, a regénybeli Vay Sándor afféle „romantikus lélek”, a regény pedig a romantikus lélek paródiája. Vay különök, forradalmárok, ideggyenge és elszegényedő arisztokraták, dilettáns művészek családjában született és nevelkedett. Őt magát is hamar elkapta az „olvasási láz”, Heine, Byron, Walter Scott, Jókai művei izgatták képzeletét, nem voltak idegenek tőle a pózolt és szenvelgett érzések, stilizált öngyilkossági kísérletek stb. Világával szemben állnak a filiszterek, a fafejű apósok, a pozitivista tudósok, a klinikai lélekboncolók, a műzsátlan realisták, az illúziótlanok és az ódon nagymamák. Az ő számukra a románolvasás és a költészet vagy *erkölcstelenség*, vagy *orvosi tünet*, a férfiruha viselése vétek vagy a Jóisten akarata, vagy a természet törvényei ellen. Ők rendes állással bíró, megbízható vőt, tisztességes, szófogadó lányunokát és efféléket akarnak maguknak.

A felsorolt józanok világából két nézőpont, két szólam különösen fontos a regényben. Az egyik a már többször emlegetett nagymama, a másik a Dr. Birnbacher képviselte orvosi tekintet, amely tudományos nézőpontból vizsgálja Vayt.

Dr. Birnbachernek kedveznek például Vay kissé direkt módon tünetszerű álmai, amelyek a lelki zavar nyers szimbolikájú, néha szájbarágósra sikerült illusztrációi. (Álmában összetöri a tükröt, amelyben meglátja magát stb.) Dr. Birnbachert gyakran szórakoztatja páciense, és ezt néha alig-alig tudja leplezni. Egyik alkalommal, miután Vay Sándor éppen megpróbálja kiheverni az őt sokkos állapotba taszító nőorvosi vizsgálatot, amely úgyszólván porrá zúzta nagy műgonddal felépített férfi-identitását, a doktor nem tudja visszafogni magát, és valóban kineveti. Az implicit szerző ironikus, parodisztikus ábrázolása rokon Birnbacher doktor részvéttelenségével. Mint ahogy rokon a nagymama türelmetlenségével is, aki hallani sem akar efféle ostobaságról, mint a férfiruhában való parádézás. A nagymama hamar lemond arról, hogy megértse unokáját, inkább leánynevelő intézetbe adja a rábizott gyereket: fáradt ő már ehhez.

A romantikus lélek konzervatív kritikájának és paródiájának érteni vélem a tétjeit. Rengeteg kárt okozott a modern századokban a minden áron való önmegvalósítás, a természet legyőzésének furorja, a naiv szabadságvágy, a szalmaláng-forradalmiság, sorolhatnánk. Csak azt nem értem, miért Vay Sándor alakja találtatott alkalmasnak erre a mutatványra?

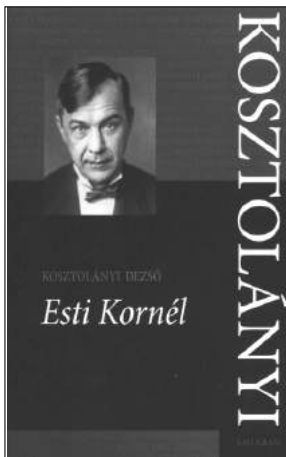
Mérhetetlenül intoleráns társadalomban élünk, amelyben a szabványon kívüli szexuális magatartások és életformák érezhető politikai és egyházi támogatással válnak megbélyegzetté. Ebben a közegben jelenik meg ez az ízig-vérig konzervatív regény, amelyik ezt a különös és izgalmos határsértőt naivnak, csaló és öncsaló imposztornak, szerencsétlen és szárnalmas figurának állítja be a maga paródiájában. Teljességgel varázstalanítja romantikus-szeccsessziós vágyait, nosztalgiait, illúzióit. Nem értem, miért kellett *elhasználni* épp a Vay-figurát a romantika gáncsolására.

A TÖREDÉKESSÉG MŰFAJKÉPZŐ EREJE

Kosztolányi Dezső: Esti Kornél. Kosztolányi Dezső Összes Művei – Kritikai kiadás.

Az új Kosztolányi-összkiadás negyedik köteteként jelent meg az 1933-as *Esti Kornél* imponálóan vastag, alapos munkával készült *kritikai kiadása*. A kiadásban izgalmas és távlatos újdonság, hogy túllép az alkotásfolyamat rekonstruálásán, s azon túl, hogy pontos szövegrétegeket különít el, feltárja a korábban teljesen vagy részben más címmel és sokszor eltérő szöveggel megjelent variánsok egymáshoz való viszonyát, s megalkotja az érvényesnek tekintett szöveggörpust, a vizsgálódásba bevonja a *receptiótörténet* tanulságait is. Nem is akármilyen mértékben: közel 300 oldalas fejezete ez a könyvnek. A novellafüzér szövegeinek összevetése, leszámaztatása – csakúgy, mint a nagy visszhangot kiváltott *Édes Anna*-kiadásnál – nagy gonddal készült, önkényesség nem vethető a szöveggondozók szemére, ugyanis a munkatársak technikai értelemben is bravúrosan oldották meg a különféle változatok együttes közlését. E mögött a variáció-közlés mögött az a felismerés húzódik meg – s ebben a szövegeit újra és újra átíró, javító Kosztolányi rejtett intenciójának felismerése is észrevehető –, hogy nincsen legkiválóbb, nincsen állandó, nincsen kikezdehetetlen, egyetlen hiteles szöveg. Kosztolányi alighanem egyetlen szöveggén sem változtatott annyit, mint Esti Kornél történeteiben. A szöveggkritikai munka általában ritkán jár olyan emlékezetes, a mű ideológiáját is érintő felismeréssel, mint amikor – még mindig az *Édes Anna* munkálatainál maradván – kiderül, hogy Kosztolányi *regénykéziratában* az 1919. ősszel a társadalmi rend helyreállításakor *ellen-forradalomról* beszél Vizi Kornél, s nem forradalomról, a *Nyugat* közlésében azonban mégis forradalom áll. A szöveggkritikai munka – noha a pontos szöveggkiadás a könyvkiadás szakmai alapkövetelménye kellene legyen, de hol vagyunk ettől – többnyire nem ilyen értelemben látványos, a textológusokat hozza elsősorban lábba, ám a minta utat tör más, nehezen kezelhető szöveggvariánsok közreadására készülő filológus specialisták számára. Az *Esti Kornél* esetében azonban másról is szó van, a megszokottnál termékenyebb kérdésfelvetés a szövegek, illetve a szövegggyüttes műfaji vizsgálata, a műfaji értelmezés kérdése.

Kosztolányi szövegeivel foglalatostokdni nehéz mesterség, mert szerzőnk (mint a korban sokan mások, például Krúdy Gyula, ld. a legújabb sokkötetes Krúdy-kiadást) végeleáthatatlanul sok helyen publikált, jó néhány többszörös közlésről tudunk, nagy és kis szövegg-átformálásról, variációk soráról. Ezek egy része érdemi változás, stilsztikai beavatkozás, néhol a szerkesztő és a nyomdász önkénye lehet a változtatás oka, néhol az munkálhatott Kosztolányiban, hogy mégse egészen ugyanazt adja egyik vagy másik hely-

Kalligram Könyvkiadó
Pozsony 2011
847 oldal, 3400 Ft

re. Tudjuk, a bácskai lapok különösen kedvesek voltak Kosztolányinak, az *Esti Kornél* fejezetelőzményei kiugróan magas számban a *Bácsmegyei Napló*ban láttak először napvilágot. (A közlések honoráriumával támogatni tudta az új államhatárok mögé került szüleit.) A Ráció Kiadó 2008-ban indította el könyvsorozatát, amely Kosztolányinak a napilapokban és folyóiratokban fellelhető írásainak jegyzékét tartalmazza, s amely kötet a kritikai kiadást előkészítő gyűjtőmunka komoly, a sajtótörténeti kutatásokra is jótékony hatású hozadéka. A kiadással foglalatostkodó szakemberek szerint több mint háromszáz (!) különböző lapban publikált Kosztolányi, egészen obskúrus lapocskákban is, a kritikai kiadás előmunkálatai ezért is tartottak és tartanak egy évtized óta. A Kosztolányi-szövegek persze nagyon nehezen adják magukat. Minden tiszteletet megérdemel Tóth-Czifra Júlia, aki elkészítette az *Esti Kornél*-kötet szövegeinek leszármazási táblázatát, rekonstruálta azok keletkezésének sorrendjét, a kompozíció kialakulásának lépéseit. Megindokolja az alapszöveg kiválasztását és érvekkel, jól dokumentáltan megkülönbözteti a „releváns” és „eliminált” publikációkat. A nyomtatott szövegvariációk nagy száma mellett a Kosztolányi-filológia egyik legnagyobb nehézsége a *kéziratok hiánya*, aminek okán a szövegkiválasztásban az utolsó írói kézjegy, az „ultima manus” elve alkalmazhatatlan, azonban az előzmény-novellák többszöri újraközlése miatt – s ilyen esetekben például a közlő fórum lehetőségei is Prokrasztész-ágyba kényszeríthették a szerzőt – az „editio ultima” gyakorlata sem lett volna helyes. A jelen kötet az 1933-as könyv-megjelenést tekinti alapszövegnek. A kézirat-hiány oka ismert, a háborúban többször magára maradt Kosztolányi egykori lakóháza, az özvegy bujkált, a kerületi nyilasok a hűség házának (!) kiáltották ki az épületet, s magukénak tekintve feldúlták. Azután Kosztolányiné is szívesen ajándékozott a maradékból, csikokra vágta a szövegeket, az összeilleszthetlenségig aprózva a hagyatékot. Az *Esti Kornél*-kötetből csak egyetlen fejezet hiányos kézírata, korai változata maradt fenn. A *Csók* (utóbb *Harmadik fejezet, melyben 1903-ban közvetlen az érettségije után, éjszaka a vonaton először csókolja száján egy leány*) szövegét teljes egészében közli a kötet, s négy, Kosztolányi munkamódszereit dokumentáló oldal reprodukcióját képmellékletben is. A többi szöveg forrása a nyomtatott közlés. Még van egy kis remény arra nézve, hogy az *Édes Annát* és a *Nérót* is németre fordító Stefan I. Klein (1889–1960), „a magyar irodalom német apostola” hagyatékából előkerülnek a Kosztolányi-kéziratok. Mint a kézirat sorsáról szóló fejezetből megtudjuk, Klein az ötvenes években tudósította Kosztolányinét arról, hogy „néhány kézirat megvan”, s hogy nem adta fel a fordítások kiadását. Stefan Klein kiadói révén hozzátartozóinak felkutatása lehet a nyomozás következő fázisa.

Esti – egyelőre még csak így, keresztnév nélkül – először az *Ujságíró* című Kosztolányi-novella mellékszereplőjeként jelent meg 1925-ben a *Nyugatban*, hogy aztán rögtön feladásba is merüljön. Két év múlva, az *Édes Anna* megjelenését követően vette elő ismét Kosztolányi, de szinte csak olyan novellákban, melyek nem ebbe az 1933-as, most kritikai kiadásban megjelent Esti-kötetbe kerültek, hanem az 1936-os *Tengerszem* egyik ciklusaként, *Esti Kornél kalandjai* összefoglaló cím alatt jelentek meg. Kosztolányi szerzői döntésével rendeződtek két kötetbe az Esti-prózák, 18, illetve 17 Esti-szöveggel. Az Esti-novellák (kalandok, történetek, sőt, publicisztikák) a húszas évek végétől kezdve Kosztolányi haláláig végig jelen vannak a prózai életműben. Esti státusa az 1933-as kötetig ingadozik az életműben: hol mellékszereplő, hol narrátor, hol címszereplő. Kétségbevonhatatlanul jogosult a sorozat szerkesztőinek döntése, hogy a szerző akaratából megjelent, sorszámzással is összefűzött, de regénnyé mégsem „csirizelt” novelláskötetet/novellafüzért egy egységként adták ki. Ennél radikálisabb – és megkockáztatom, az újraértelmezést, az át-és felértékelést jobban támogató – megoldás lett volna, ha kétkötetes Estit állítanak össze. A virtuális kétkötetesem első kötete megszületett, megegyezik az itt ismertetett kötettel, a második kötet viszont tartalmazná az *Esti Kornél kalandjai* ciklust, az *Esti Kornél énekét* és mindazon egyéb írást, amelyben megjelenik a főhős, így a kéziratban maradt *Mostoha* cí-

mű regénytöredéket is. Egy ennyire szórta megjelenő életmű sajtó alá rendezése során egy későbbi fázisban úgyis szükségszerűen szembekerülnek a szerző életében kötetbe nem foglalt írások hatalmas mennyiségével, s akkor, ha meg is indokolják, de mindenképpen önkényes szerkesztői gesztussal fogják elrendezni az anyagot. Bővítette az Estit már a korábbi Kosztolányi-összeszt olykor bizony filológiai zavarosan közreadó Réz Pál is, belevéve az Esti-ciklusba abban eredetileg nem szereplő novellákat is. Az 1981-ben a Szépirodalmi Kiadónál megjelent *Hét kövér esztendő* című novelláskötet jegyzetében ezt el is mondja a szerkesztő. A rövid kommentár alapján nem okozott szakmai-lelkiismereti problémát Réz Pálnak, hogy hozzányúlt a ciklus kompozíciójához. S van egy halványan jelzett, ennél is felforgatóbb lehetséges összeszerkesztői-közreadói stratégia. Legalábbis ezt vélem kiolvasni Bazsányi Sándornak a *Holmi* 2012 januári számában megjelent Esti Kornél-tanulmánya jegyzetéből. (Ez a rendkívül figyelemre méltó írás sajnos később jelent meg, mint a tárgyalt kötet. Az *Esti Kornél* kötetet igen eredetien elemző szerző nem mondja, hogy másként kellene publikálni a szövegeket, de jegyzeteiben az *Esti Kornél*-kötet fejezeteit tíz szövegtípusba rendezi, majd a többi létező Esti Kornél-novellát besorolja a kategóriarendszerébe, kibővítve ezzel a sorszámozott novellafüzért, egymásnak megfeleltetve vagy egymáshoz hasonlítva szövegeket. A példa kedvéért két kézenfekvő összekapcsolást hozok: az utazásról szóló Csókhhoz (Harmadik fejezet) az *Omlette à Woburnt* rendeli, a szimbolikus villamosútról szóló „megrázó leírás” (Tizennyolcadik fejezet) mellé *Az utolsó felolvasás* kerül. Elemzői stratégiának, irodalomórai komparatív példának mindenképpen érdekes gondolati kísérlet.

A korábban említett Esti-összketet gondolatát sajátomnak véltem, míg nem olvastam az „újraolvasó” sorozatban megjelent *Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről* című értelmező kötetben Péczely Dóra „E.S.T.I. – K.érdés” című filológiai esszéjét. Tőle függetlenül gondoltam, amit gondoltam és gondolok, de gondolatom helyességében megerősítettek Veres Andrásnak, a briliáns befogadástörténeti fejezet összeállítójának útra bocsátó szavai is. „A két szövegcsoport [az önálló kötet és a másik kötetbe foglalt ciklus – Sz. Á.] kompozíciós és kiadástörténeti szempontból magától értetődőnek tekinthető elválasztását és megkülönböztetését a befogadástörténet nem támogatja.” Mindössze három év telt el a két megjelenés között, a *Tengerszem* évében Kosztolányi meghalt, nem gyarapodtak tovább a szövegek, az elemzők innentől többnyire együtt kezelték, értelmezték a novellákat. A másik, ennél talán erősebb – engem támogató – érve Veres Andrásnak, hogy „az utolsó évtizedekben általános meggyőződés lett, hogy a kötet és a ciklus (együtt) szerzőjének legkiemelkedőbb szépprózai teljesítménye, az életműnek – sőt a 20. századi magyar szépprózának is – csúcsteljesítménye.” (574.)

Érdekes pályafordulatról tanúskodik az *Esti Kornél*. Négy regény után Kosztolányi éppen nem tudja megírni a következőt, a Csáth Gézáat megidéző *Mostohát* – helyette összefűzi és kiadja az *Esti Kornélt*, úgy, hogy a bevezető fejezetben programmá emeli a töredékességet: „Maradjon minden [...] töredéknek”. Négy zárt kompozíciójú regény után hirtelen készakarva vállalt önálló műfajjá válik a töredék. Komoly fordulat. A Kosztolányiért és Csáth Gézáért sokat tevő Bori Imre Kosztolányinétől idézi Kosztolányit, aki szerint „[l]ehetetlen feladat manapság középosztályú környezetben játszódó regényt vagy drámát írni. A középosztály elszegényedett, nincsenek korlátjai, hitetlen. Szegény, hitetlen, erkölcs nélküli korban pedig nincs dráma, mert semmi sem végzetes, csupán a penztelenség, az állástalanság.” Bori Imre műfaj történeti fordulópontnak látja a pillanatot: „Kosztolányi a harmincas évek elején már nem tudott klasszikus szerkezetű, hagyományos formájú regényt írni, de még nem tudott »újformájú« regényt sem elképzelni, mint-hogy a világirodalom is csak majd a halála utáni években fedezi fel az ilyen regénynek a lehetőségét. Nem véletlen tehát, hogy Kosztolányi műfaja a töredék lesz, s a *Mostoha* mintegy drasztikus változatát jelzi, az *Esti Kornél* pedig már szinte tudatosan célozza a re-

gény fragmentum-jellegének kérdéskörét...” (719.) Jóval korábban, mint Bori Imre – 1957-ben – Pándi Pál (a Kádár–Aczél-korszak nagyhatalmú ideológusa) Kosztolányi gyengeségéről beszél. A Kosztolányi-novellák (egyébként a novellistát tartja legtöbbször az életműben), s különösen az *Esti Kornél*, nemcsak szikrázó tehetségének, de erőhiányának termékei is. Töredékei egy soha nem volt polgári nagyregénynek.” (686.) Bori Imre már cáfolja, hogy a (nagy)regény pusztán akarat kérdése lenne.

Már az egyedi közlésként megjelenő novellák kommentárjaiban – Veres András befordástörténeti fejezetére áttérve – is jelen van az egyik fő értelmezési irány, az „önéletrajziség” kérdése. A kisregényként, folytatásokban megjelenő *Csók* beharangozója szerint Esti „artériáiba sokat adott a maga véreből Kosztolányi” (619.), egy napilap ajánlója pedig „önéletrajzzerű novellasorozatként” határozza meg a készülő kötetet. A megjelenés pillanatában Kosztolányi „saját” lapja, a *Pesti Hírlap* (Bónyi Adorján) is fontosnak tartja a szerző és a hős viszonyának tisztázását, Esti itt a „rosszabbik énünk” definíciót kapja. Ez az értelmezési keret a mai napig él, a kritikusok és elemzők műveltségétől és érzékenységtől függően változóan gazdag tartalommal. A jó és rossz dichotómiájának érvényét akceptálja, de meghaladja Németh G. Béla értelmezése. Németh G. – aki soha nem konjunkturalisan gondolkodott, sőt új, kánonon kívüli kutatási területeket vont érdeklődése körébe, s ekként Kosztolányival is értőbben foglalkozott – filozófiai és fogalmi szintre emelve a többszörös én problémáját az agnoszticizmusra helyezte a hangsúlyt, kiemelve, hogy „Kosztolányi szemlélete az ember erkölcsi lényét tekintve dualista. Jó is az ember, rossz is az ember. [...] A világot tehát *nem jóvá*, a világot *csak jobbra* lehet és kell tenni.” (756.) A „jobbá” pedig megengedi a fokozatok végtelen skáláját. Tegyük hozzá, ez a felismerés persze nem feledteti, hogy az első Esti-fejezetben Kosztolányi milyen végtelen ellentéttel jelzi Esti és önmaga különbségét, ami a novella elején ekként összegződik: „Kiki ment a maga útján. Ő balra. Én jobbra.” A nagy különbségre utaló irányjelzés ezzel a szó-lással itt alig több, mint differenciálás, de néhány oldallal odébb, amikor a két személy, az elbeszélő (Kosztolányi?) és Esti (Csáth? Kosztolányi? ikertestvér? tükörkép?) összekeveréséről van szó, a „bal” és a „jobb” politikai irányultságként is megjelenik. „Nem tudták [...], hogy a jobboldallal tartok-e vagy a ballal, hogy államfőntartó polgár vagyok-e vagy veszedelmes fölforgató...”

A komparatív ihletők legszélesebb sorát Király István vezette fel (E. T. A. Hoffmann, Poe novellái, Oscar Wilde – *Dorian Gray*, Stevenson – Dr. Jekyll és Mr. Hyde, Babits – Gólyakalifa, Anatole France – Coignard abbé, Duhamel – Salavin, Cholnoky Viktor – Trivulzió és Dénes, Krúdy – Rezeda Kázmér vagy Szindbád). Az 1985-ös Király-felsorolásból a viszony részletezésével kiválik Hermann Hesse Harry Hallerje (*A pusztai farkas*, 1927), amennyiben a polgári élethez illeszkedő s ugyanakkor attól szenvedő, egy magányos farkas démoni lelkét is hordozó figura kettősségét, többszörösségét megragadó regényt állít párba Kosztolányival. A megkettőzött, sokszorozódott alakok, Chamisso Schlemihl története, a *Der Mann ohne Schatten*, a három (négy) Karamazov fivér, a mitológiai Castor és Pollux azt jelzik, egy vándormotívum változatának is tekinthető Kosztolányi novellaciklusa.

A mindig határozottan ideologikusan gondolkodó és cselekvő Király István 1985-ös elemzése az egyik legmarkánsabb és legmeglepőbb az összes értelmezés közül. Rendkívüli, hogy Király önmagával való számvetésre is használja a művet: ő, aki korábban megtagadta Kosztolányit, az idők fordulásával érzékenyen és nyitottan ébred rá, hogy Kosztolányi *Esti Kornél*ja önmagának, a kultúrpolitikusokkal kapcsolatban álló, feladatot is vállaló tudós identitásának is ihlető, szembesítő mintája lehet. Folytatásokban közölt tanulmánya a következő évben (1985, a centenáriumi éve) megjelenő esszéiből álló monográfiájának (jellemző a címe is: *Vita és vallomás*) hangsúlyos zárófejezete lett. Kosztolányi én- és létmagyarázatában példát látott. Kosztolányit a történelem zűrzavarában botlado-

zó alkotónak látja, akit 1919 után „hamis énképek, romboló legendák” öveztek. „Mint *moral insanity* bélyegződött meg, Goffman műszavával: stigmatizálódott. [...] A felszínes, a jellemtelen ember szerepét osztotta ki a világ Kosztolányira. [...] Esti Kornéllal azonosította. Fizetnie kellett – ahogyan írta – ezért a hasonmásért. [...] A stigmával ellátott élet, a goffmani értelemben vett »roncsolt identitás« akarta (mint az elhárítás egyfajta formáját) a vallomástételt, az önvizsgálatot [...] öntanúsítást.” (759.) Király itt vált nyitottá „az ontológiailag, filozófiailag megindokolt rezignáció gondolatának megértésére”, elfogadobbnak bizonyul a „személyiségközpontú világkép 20. századi kibomló válsága” iránt. Esti (Kosztolányi) „antropológiai pesszimizmusa”, illetve „nihil tudata” azonban mégis jó felé fordul, a részvételet fedezi fel magában, melynek az empátia és a beleérzés a jegyei. Ezek jelentették az „Esti Kornél-i tartás lelki képletét. [...] Az egyén talált csak a maga számára *modus vivendi*-t, de nem a társadalmi ember. Holott egyre inkább erre, s így a szociáletika problémáira kérdezett rá a kor.” (763.)

Az *Esti Kornél* valóban rafinált mű. Úgy látom, azt a szempontot nemigen vetették fel, hogy az elbeszélő (Kosztolányi) és Esti szövetsége, amikor a bevezető fejezetben a közösen írandó mű (útirajz+életrajz+regény) szerzőségéről alkudoznak, hasonlít Goethe *Faust*jához (és Madách *Az ember tragédiájához*), az etikus álláspontot képviselő, az emberiség érdekeit szem előtt tartó szerző és amorális, kételkedő ördöge szövetségéhez. „Kornél! – kiabáltam föl – és ki jegyezze majd a kötetünket? – Mindegy – kiabált le. – Talán jegyezd te. Te tedd rá a neved. Viszont az én nevem legyen a címe. A címet nagyobb betűkkel nyomtatják.” S így lett. S a cím természetesen a kritikai kiadáson is nagyobb.

Az *Esti Kornél* talányosabb, s ezért az értelmezőknek komoly kihívást jelentő Kosztolányi-mű, ez tette leginkább próbára a *kortárs* kritikásokat. A főszereplő hasonló volt miatt és még inkább a kötet talányos műfaji újdonsága okán zavarban is voltak az olvasók. Németh Andor volt az egyetlen, aki a magyar széppróza megújításának radikális kísérletét látta a kötetben. Felhívja az olvasók figyelmét, hogy a szerző „közvetlensége nem is olyan természetes, hanem a legszigorúbb fegyelem jutalma, s antipólusa a pongyolaság.” Nem a „mi”, hanem a „hogyan” a bámulatos Kosztolányiban, aki itt, ebben a művében is, mondja Németh Andor, *lírikus*. S valóban, tehetjük hozzá, ezt nem is leplezi Kosztolányi, a töredékességre utaló, már részben idézett mondat kihagyás nélkül így hangzik: „Maradjon minden annak, ami egy költőhöz illik: töredéknek.” Mert a világhoz fűződő költői viszony a világhoz állandó, pillanatra sem szűnő lélekállapot, ami hol ilyen, hol olyan verset terem. Csakhogy ettől még az alkotó működhet önkritikusan, mint ezt Németh Andor is kiemeli, aki az Ady-pamfletet is – mint ezt Veres András aláhúzza – indirekt önkritikaként fogta fel. A híres esztétikai és morális én szembenállását is fordítva értelmezi Németh Andor. Veres András idézem: „Németh föltehetően azért élt [...] ellentétes módon a terminológiával, mert szerinte éppen az »esztéticizmus« volt a leküzdendő múlt, az »erkölcs« kategóriája pedig alkalmasnak tűnt a tudatosan vállalt szembenézés jelölésére, arra, hogy Kosztolányi ironikusan elidegenítette Esti Kornél alakjában egykori önmagát és az egész korszakot, a magyar líra »érzelgős-beteges« fázisát.” (664.)

A *monografikus* terjedelmű, kronologikusan építkező befogadástörténeti fejezetből nagy kedvvel válogatnék – de erre most nincs lehetőség. (Veres András a közelmúltban amúgy egy másik, e kötetrel is laza kapcsolatban álló monográfiát is letett az asztalra, *Kosztolányi Ady-komplexuma* címmel, *Filológiai regény* alcímmel. Az alapvetően Ady nyomán eltorzult irodalmi közízlés ellen ágáló Kosztolányi-tanulmány környezetéről szóló könyv igen hatásosan áll ki az irodalomtörténeti *kontextualizálás* újrafelfedezése, szükségessége mellett.)

Lelkesült olvasói tapasztalatom megosztása mellett szeretnék néhány, a kiadással kapcsolatos problémát is megemlíteni. A sorozat külalakja egységes, de az *Édes Anna*-kötet belső borítóján az összkiadás alatt nem szerepel, hogy a kötet kritikai kiadás, az *Esti*

Kornél azonos helyén már igen. A *Szövegforrások* fejezet átveszi a Kosztolányi-szövegek eredeti forrásait tartalmazó, Arany Zsuzsanna szerkesztette, már hivatkozott jegyzék adatait. Ennek aránytalanságait és a hibákat is! A hibák pedig, mint látjuk és tudjuk, öröklődnek, tovább terjesztik a téveszméket. Két példa: *nem* a *Pesti Hírlap* volt az első üzleti sajtóvállalkozás Magyarországon, mint írják. Az első igazi üzletember a sajtóban Bródy Zsigmond volt, a magyarországi német nyelvű újságírás legnagyobb alakja, aki már 1873-ban, a főváros egyesítése évében, elsőként a sajtóban működő lapalapítók és szerkesztők közül felkerült a virilisek listájára, még hozzá az első tízbe mint a *Neues Pester Journal* kiadója, a Hungária Hírlapnyomda Rt. létrehozója. Bródy Zsigmond alapította a Magyar Tudományos Akadémia publicisztikai jutalmát és hetvenezet forintot adományozott a hírlapírók nyugdíjalapjának. Az 1894-ben indult *Új Idők* valóban 1949-ig működött, de már nem Herczeg Ferenc főszerkesztésével. 1946-tól ugyanis Kassák Lajos és Fodor József álltak az élén, s mindezt annak jegyében és reményében, hogy a rendkívül népszerű középosztályi lap közönségét megtartva ízlésüket alaposan átforgalmazzák. (Más lapoknál felsorolják az egymást váltó szerkesztőket, itt nem.) Továbbá: csak a szennycímlap sorolja fel tételesen a közreműködőket, a kiadó egyedül itt rendeli őket a könyv fejezeteihez, a tartalomjegyzék nem tünteti fel a munkamegosztást. A fejezetekben azonban egyes szám első személyű megnyilatkozások is vannak, például azon a helyen, ahol Veres András megjegyzi, a kritikák, elemzések kiemeléseiben, arányaiban szerepet játszik „az én elfogultságom is”. (575.) Vagy a keletkezési-leszármazási táblázat fejlécében (526.) a magyarázatban Tóth-Czifra Júlia szólal meg első személyben, amikor a „tudomásom szerinti első közlés”-ekről beszél. A kritikai kiadások – eo ipso – valami normativitást sugallnak. Ha ez megváltozott, s tere van az összeállítók, a textológusok, filológusok egyéniségének is, jelezze ezt a tartalomjegyzék, s a fejezetek élére is nyomtattassék oda az azt szerző, összeállító neve. Aztán egy másik furcsaság: a befogadástörténeti bibliográfia a könyv közepén szerepel, a névmutató azonban az itt szereplőket nem veszi fel az oldalszámok közé. S végül: a könyv tartalomjegyzékét senki nem olvasta el figyelmesen. Példányomban a *Hetedik fejezet* kétszer szerepel, kétféle oldalszámmal. Ez méltatlan a tartalmi tekintetben példás, hasznos és gondolatébresztő kiadáshoz.

KÖZÖS TÖRTÉNETÜNK ÚJRAGONDOLÁSA

Daša Drndić: Leica formátum

„A negyedik emeleten egy horvát család lakik.
A harmadikon mi vagyunk, egy semmilyen család.
A második emeleten egy boszniai család lakik meg az idénymunkások.”

Az emigrációs tapasztalat a horvát női próza 1980-as években színre lépett első képviselőinek kulcsfontosságú élménye. A téma a Bóra sorozat más kötetében, például Dubravka Ugrešić *A fájdalom minisztériuma*, Irena Vrkljan – a *Jelenkorban* éppen általam bemutatott – *Marina, avagy az életrajzról* című regényben is fontos szerepet kap, de a jelen recenzió tárgya, Daša Drndić *Leica formátum* című könyve is ebből az alaptapasztalatból táplálkozik.

Valamennyi műben megjelenik a tudatos számvetés azzal a ténnyel, hogy a közös délszláv állam széthullásával az identitás meghatározásához alapul szolgáló diskurzusok és gyakorlatok megszűntek. A nemzeti identitásról kialakított kép felülíródik; a „testvériség és egység” elve helyére a nemzeti identitások kizárólagossága lép, ami a nemzeti nyelv definíciójának megváltozását, és egy sor, korábban bevett minta és gyakorlat megszűnését vonja maga után.

Az önéletrajzi regények az önidentitás írásban történő megformálásának terei; korántsem véletlen, hogy az új regények nemcsak az újfajta női identitás kialakításának, hanem a nemzeti identitás – s vele együtt a közösséghez, a múlthoz és az ország történelméhez való viszony – új alapokra helyezésének is közegei lettek.

Daša Drndić 1946-ban született Zágrábban. 1953 és 1992 között Belgrádban élt, 1992-ben Rijekába költözött, majd 1995-ben Kanadába emigrált, ahonnan 1997-ben tért vissza Horvátországba. Írásai számos irodalmi folyóiratban jelentek meg a volt Jugoszlávia területén. Emellett több mint tíz, job-

bára történelmi és önéletrajzi témákat feldolgozó prózai kötet szerzője. Legfrissebb műve, a 2007-ben napvilágot látott *Sommenschein* tavalyelőtt – a Kalligram Kiadó gondozásában – Magyarországon is megjelent.

A 2003-ban napvilágot látott, számos díjjal jutalmazott *Leica formátum* kulcsregény: a főszereplő Lea Moser sorsa számos hasonlóságot mutat a regény írójával. Élete nagy részét Belgrádban, az egykori délszláv állam fővárosában él-

Fordította Radics Viktória
Nyitott Könyvműhely
Budapest, 2010
341 oldal, 2990 Ft

te le, ahonnet a háború miatt megerősödő nacionalista indulatok miatt kellett távoznia. Először nyugaton próbált szerencsét, később azonban, a beilleszkedés nehézségei miatt, mégis úgy döntött, hogy visszatér az anyaországba, a biztonságosnak hitt tengerparti várost, Rijekát választva otthonul.

A gyökereitől megfosztott, csalódott, gyermekét egyedül nevelő édesanya kétségbeesetten igyekszik megtalálni a helyét az – általa reménytelenül provinciálisnak látott – vidéki városban, folyamatos harcot vívva annak intoleráns, szűklátókörű és konformista lakóival. A saját identitására vonatkozó kérdésekre is a város közegében keresi a választ; miként a szöveg mottójául választott idézet is mutatja, ez a folyamat korántsem problémamentes.

Lea Moser perspektívája azonban csupán a kiindulópontja annak a – térben és időben egyaránt messzire nyúló – utazásnak, amelynek során az olvasó alaposan megismerheti Rijeka tér- és időbeli térképét. Az asszociatíván építkező regény a város utcáitól, tereitől, nevezetes épületeitől és a fiatal tanárnő személyes és családi emlékeitől útnak indulva mutatja be az egykori Fiume történetét, a város életét feldúló történelmi kataklizmákat és a benne összefutó különböző emberi sorsokat.

A regényben nem csupán a mai – többnyire groteszk módon, vagy éppen maró gúnynyal ábrázolt – Rijeka, hanem a századfordulós Fiume, a pezsgő, fényűző, a művészeket, kalandorokat messze földről vonzó világváros utcáit is bejárhatjuk. Az egykori Fiume a horvát irodalom kulcsfontosságú emlékezhelye; az új-történelmi regény legfontosabb képviselője, Nedjeljko Fabrio – a Jelenkor Kiadó gondozásában magyar nyelven is megjelent – trilógiája is itt játszódik, amely egy horvát–magyar–olasz család viszonyosságait beszéli el.

Đaša Drndić könyve a város magyar vonatkozásait is bemutatja, oldalakon keresztül olvashatunk például Baross Gábor életéről, tevékenységéről és Fiume fejlesztésében játszott szerepéről, de többek között azt is megtudhatjuk, hogy Kádár János és Ödön von Horváth is Fiume szülőtte.

Asszociatív felépítése dacára azonban a regény nem egyetlen elbeszélő szubjektum körül bontakozik ki: Lea Moser sokszor más, a legkülönbözőbb nemű, világnézetű, származású és társadalmi helyzetű csoportok képviselőinek adja át narrátori pozícióját. A regény dinamikáját éppen az egymással szembenálló személyek és csoportok perspektíváinak egymás mellé állítása, tudatos ütköztetése adja.

A különböző narrátorok más-más diskurzusokat jelenítenek meg, s ezek a diskurzusok rendkívül sokszínű, heterogén szöveggé fonódnak össze. Ezt a sokszínűséget erősíti a különböző vendégszövegek – versek, regények, rajzok, kordokumentumok – szerepeltetése is. Igazi posztmodern kollázssal van dolgunk, amelyben a különféle – egymástól tipográfiaiilag is elváló – szövegtípusok bonyolult kölcsönhatásokba lépnek egymással.

A horvát író többi regényéhez hasonlóan a *Leica formátumban* is nagy szerephez jut a dokumentarista stílus, valamint a lexikonokból és a különféle szakkönyvekből származó szövegbetétek, amelyek háttérrel biztosítanak a fenti egyéni perspektívák megjelenítéséhez.

A dokumentumszerűség azonban nem csupán öncélú stílári fogás: a regény megszületését alapos, mélyreható kutatómunka előzte meg. A regény a város múltjának azon botrányos, megrázó részleteit tárja elénk, megdöbbentő részletességgel és plaszticitással, amelyeket korábban mély hallgatás övezett.

A regény részletesen bemutatja a Fiume gazdaságával szorosan összefonódó prostitúciót és a korszak rettegett betegségét, a szifilisz. A szereplőként feltűnő, de a valóságban is létezett Franjo Kogoj professzor *A szifilisz terápiája* című könyvéből származó vendégszövegek köszönhetően az olvasó részletesen megismerheti a „bujakór” lefolyásának menetét.

A betegség története mellett a regény a szifilisz gyógy módjának kifejlesztését megelőző kegyetlen orvosi kísérletek sorozatát is bemutatja, a professzor gyermeke, dr. Verena

Kogoj elbeszéléséből pedig a horvát usztrasák által elkövetett szörnyű bűntettek képe bonkatozik ki, amelyekben – áldozatként – a főszereplő családja is érintett volt. Az orvosi és tudományos célú emberkísérletek témája a legkülönbözőbb variációkban tűnik fel a szövegben, és szorosan összefonódik a nációk és az usztrasák által elkövetett embertelen bűnök bemutatásával – amelyek története messze túlnő a város határain.

A regény negyedik fontos visszatérő témáját az emigráció adja: nemcsak az egykori Fiuméből induló óceánjáró hajókra bezúfolódó, embertelen körülmények között tengődő, kiszolgáltatott kisemberek, de a háború után a nagyvilágban szétszóródó délszláv emigránsok sorsát is megismerhetjük.

Az 1970-es és az 1990-es évek között a történelmi regény reneszánszát élte a horvát irodalomban. A Nedjeljko Fabrio, Ivan Aralica és Feđa Šehović által képviselt irányzat azonban gyökeresen újragondolta az August Šenoa által a 19. században megteremtett történelmi regény koncepcióját. Monumentalitás, pátosz és mítoszteremtés helyett az új-történelmi regény a történelmet a szenvedés és a gonosz uralta térként jeleníti meg. A példaképként szolgáló nemzeti hősök helyére pedig a névtelen, kiszolgáltatott kisember lép, aki tehetetlen bábként hanyódik a történelem viharaiban – az új-történelmi regény elsősorban az ő történeteikre koncentrálnak.

Sok szempontból a *Leica formátum* is ebbe a diskurzusba illeszkedik. Drndić regénye azonban nem egyszerűen megkérdőjelezi Šenoa koncepcióját, hanem egyenesen a feje tetejére állítja. A történelemtől – jelen esetben elsősorban a Rijeka történetéről – folyó hivatalos diskurzust sokszor zárójelbe teszi. Kíméletlenül megkérdőjelezi a város által választott jelképeket: ironizál a városi színház névadója, Ivan pl. Zajc¹ személyén, kétségbe vonva annak horvátságát és alkotói nagyságát, Rijeka büszkesége, a karnevál pedig a regényben a kispolgári képmutatás metaforájává válik.

A patetikus múltidézés, a városról szóló centrális narratívák megerősítése helyett Daša Drndić a marginalizált, elhallgatott és elhallgattatott csoportok narratíváit szólaltatja meg: a prostituáltakét, a nációk által megsemmisített zsidóké, szerbekét, testi és szellemi fogyatékosokét, a tudomány és a haladás érdekében feláldozott, kegyetlenül megkínzott elítéltekét, árva gyermekekét, a jobb élet reményében Amerikába induló, kiszolgáltatott, megalázott, állati körülmények közé kényszerített horvát, olasz és magyar kisemberét.

A regény nem csupán Rijeka történetét írja újra, hanem arra is felhívja a figyelmet, hogy a hatalmat és a tudomány diskurzusait birtokló csoportok látványos sikereinek mindig a marginalizált, kiszolgáltatott csoportok szenvedése és kizsákmányolása az ára.

A regényt Radics Viktória fordította, aki remekül vissza tudta adni az egymást át- meg- át- szövő, különböző beszédmódok sajátosságait; az ő munkájának is köszönhető, hogy a regény magyar nyelven is sodró lendületű, magával ragadó olvasmány.

A Bóra sorozat más darabjaihoz hasonlóan ezt a könyvet is nagyon jó kézbe venni. A kiadvány tipográfiai szempontból is remek munka, a Kálmán Tünde által tervezett, minimalista borító pedig nagyon szép, és kitűnően illik a szöveg hangulatához.

¹ Ivan pl. Zajc (1832–1914): Horvát zeneszerző, karmester, zene- és énektanár, aki kultúraszervezői tevékenységével nagyban hozzájárult a horvát komolyzenei élet fejlődéséhez.

HONFOGLALÁS VÉRSZERZŐDÉSSEL

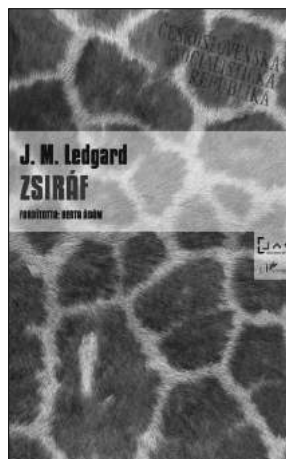
J. M. Ledgard: *Zsiráf*

J. M. Ledgard, az 1968-as születésű skót szerző a *The Economist* folyóirat afrikai külpolitikai tudósítójaként bukkant rá arra a témára, melyből 2006-ban megszületett első szépirodalmi műve, a *Zsiráf* című regény. A kötet magyarul Berta Ádám fordításában 2012-ben jelent meg a L'Harmattan kiadónál, a József Attila Kör világirodalmi sorozatában.

Angolszász szerzőhöz képest szokatlan a téma, melyhez Ledgard nyúl: a történet színtere ugyanis a hetvenes évek szocialista Csehszlovákiája – egy ország, amelynek fel-tétlenül zsiráfokra van szüksége. A cél érdekében egész zsiráfkolóniát utaztatnak végig Afrikától egy csehszlovák város állatkertjéig, a mögöttes eszme azonban magasztosabb, mint gondoskodni az állatkert látogatóinak szórakoztatásáról: „Harminckét zsiráf van itt, a legnagyobb csapat, amelyet valaha átvittek a világon. Ez nem szállítmány, hanem segítséggel végrehajtott, új honfoglalás. Mert ki a megmondhatója, hogy mi történhet a jövőben. Lehet, hogy kimozdul a Föld forgástengelye, és a ČSSR-ünk száraz területté válik, folyóvölgyeinkből szavanna lesz, és a magyalfák helyére tövises akáciák kerülnek. Ha ez megtörténne, akkor talán éppen ezek a zsiráfok képeznek majd alapot egy új alfajhoz.” (71.) A szocialista állam elképzelése a magát a télben otthonosan érző újfajta zsiráfról működőképesnek látszik egy ideig, a zsiráfok azonban két év csehszlovákiai szocializálódás után megfertőződnek egy vírussal, mely közbelépés nélkül menthetlenül továbbterjedne a haszonállatokra is, ezáltal pedig az egész ČSSR veszélybe sodródna. A felülről jövő ítélet ezért kimondja, hogy a zsiráfokat el kell pusztítani: az 1975. április 30-ról május 1-jére virradó éjszakán negyvenhét zsiráfot lőnek le a legnagyobb titokban.

Ha az olvasó egyenesen halad előre a regényben, viszonylag lassú folyású, ám érdekes és több irányban továbbgondolható, sokrétű szöveggel találkozunk. Amikor azonban elér a regény végén található *Köszönetnyilvánítás* részhez, szembetalálja magát a szerzői közléssel, miszerint a *Zsiráf* igaz történet. S ez fel is veti a recenzens első problémáját, mely tulajdonképpen probléma lenne bármely egyéb, a 20. század, tehát közelmúltunk eseményeit szépirodalommal formáló mű kapcsán: a történet ugyanis másképp értelmeződik fikcióként olvasva, mint ha azzal a bennünk motoszkáló tudattal közelítünk hozzá, hogy a szocialista Csehszlovákia gondosan elleplezett kegyetlenségéről van szó. Ha az ókorból vagy a középkorból veszünk egy tetszőleges megrendítően kegyetlen történetet, legyen bár elterjedt a vélekedés, hogy az eset tulajdonképpen igaz, mégis erős a gyanúnk, hogy az a hozzánk eljutott formájában már legalábbis

Fordította Berta Ádám
L'Harmattan Kiadó
Budapest, 2012
320 oldal, 2950 Ft

legenda, a műfajjal együtt járó minden valószerűtlenséggel együtt. A hetvenes évek kommunizmusa azonban a közelmúlt történelme, ezért az ezt feldolgozó mű esetében a fikcióhoz tartozó részek is valószerűbbnek tűnhetnek.

Talán épp annak bizonyítására, hogy a fikciós elemek nem kevésbé fontosak, mint a történet valós magja, Ledgard sajátos regényszférát teremt, melyet irodalmi allúziók szőnek át s melyben meghatározó az álomszerűség erős jelenléte. Jellemző például, hogy a kötet két központi elbeszélőjének egész személyiségét fiktív alakok határozzák meg: Emil, a véráramlástán-kutató zsiráfszakértő nevét Erich Kästner *Emil és a detektívek* című regényének főhőse után kapta, s életének szinte minden mozzanatát végigkíséri a párhuzam a berlini kisfiúval, Emillel. Aminának, a karácsonyfadíszgyárban dolgozó lánynak a neve pedig Bellini *Alvajáró* című operájából származik, aminek egyenes következményeként ő maga is alva jár és szüntelen álomban él. Szürreális képzelgéseiből egyedül a zsiráfok látványa képes kizökkenteni: „Felbámulok a zsiráfokra. Rabul ejtenek. Ahogy őket nézem, úgy érzem, felébredek. [...] felfelé nyúlnak, mintha lábujjhegyen állnának, kimerednek a világ felszínéből, arra a helyre törekszenek, ahol én is lenni szeretnék.” (156.) A folyamatos álom, kábultság tapasztalata azonban nem egyedül Aminára jellemző, hanem általános sajátossága a „kommunista pillanat” által meghatározott ČSSR-nek: „Ez az ország nappal az alvajáróké, akik éjjelente csak az alvajárás enyhébb formáját gyakorolják: piálnak. [...] Az iparvárosok dolgozóit elemi erő rántja ki az ágyból, mégsem ébrednek fel. Üveges szemmel ülnek a villamoson, amely kirobog a céklaföldeken át.” (177.) Az álomnak egy másik fajtája is előkerül azonban a regényben, arra utalva, hogy az álom szükségszerűen szép addig, amíg csak álom: a zsiráfokat szállító hajó mindig úton lévő kapitánya beszámol Emilnek álmáról, melyben elképzelt otthonát látja, Emil pedig így összegezz: „irigylem, hogy egy álom az otthona, míg az enyém konkrét hely [...]” (71.)

Az álom motívuma hangsúlyos szerepet kap tehát a könyvben, emellett azonban, sőt, sokszor ezzel összekapcsolódva kulcsfontosságúként jelenik meg az idő is: a múlt, a jelen és a jövő körüli kérdések végigkísérik a művet. A regény a „kommunista pillanatban” játszódik, mely elnevezés sugallja a reményt, hogy az majdcsak véget ér előbb-utóbb: „[...] rájövök, hogy a kommunista pillanat nem tarthat ki; nincs képzelőereje. Tudom, hogy Csehszlovákia a távoli jövőben nyugtalanul és zúzódasokkal teli ébred majd a terebélyes hársfa alatt vallásos megújulásra – vagy egy sorban állás nélküli pillanatra, amelyben a vásárlónak mindig igaza van.” (178.) Az időről való elmélkedéssel Emil alakja köthető össze leginkább. Ő azt a fajta művészetet kutatja, amely független saját korától: „Ez a fotó lyukat üt az időn, ahogy Dürer is lyukat üt rajta. Lehetne ezer évvel ezelőtt, a múltban vagy az oly messzi jövőben, amelyben a mi ČSSR-ünk már elfeledett álommá vált.” (48.) Emil tulajdonképpen látja a múltat: vissza tudja idézni például a második világháború előtti Prága képét, képes kivenni az akkor élt emberek kontúrjait. A zsiráf pedig, amely véráramlásának csodája folytán egyébként is idealizáltan jelenik meg végig a regényben, magassága révén is kitüntetett pozícióba kerül, mert „hamarabb látja a jelent” (106.), mint bármely más élőlény. A könyvben továbbá felbukkan két olyan eset is, amikor nem létezik a múlt és nem létezik a jövő, csak a jelen: először a kardhal agya kapcsán, mely csupán három másodpercnyi memóriával rendelkezik, majd pedig a jéghegyben a lövés pillanatánál: „Ez egy kardhal-pillanat, kristályhurok, hurok a jégen, nincs múlt, se jövő, csak egy éles szögből, csuklóból leadott lövés.” (99-100.)

A történet különböző szereplők elbeszéléseiből bontakozik ki, a regény elején például Sněhurka, a kitüntetett szerepű, különleges fehér hasú zsiráf szemével látjuk a világot, később megjelenik a már említett Emil és Amina nézőpontja is, a zsiráfmezárlást pedig több mellékszereplő egymás után következő elbeszéléseiből rekonstruálhatjuk. Ez a sokféle különböző nézőpontot felsorakoztató technika lehetőséget adhatna a szerzőnek a regény szereplőinek egyénítésére és saját, jellegzetes tulajdonságaik kidomborítására, ám ennek

ellenére a sokféle szólam mind ugyanazon a hangon szól. Valószínűleg tudatos döntés ez a szerző részéről, mindazonáltal a könyv stílusának néha érzékelhető monotonitása annak tudható be, hogy a párbeszédeken túl mindent ugyanaz a jelen idejű elbeszélés mód ural, melyben a szereplők mintha egy-egy kimerevített képkockára fókuszálva sorolnák el, mit látnak épp, gondosan ügyelve minden apró részletre: „Esti fény szűrődik be a kávéházak kerak hajóablakain, puha gyűrűket fest a matrózok mellére. Vacsorázom. Egy csehszlovák traktorkereskedő mellett ülök, egy szlovák mellett, aki ládába csomagolt, javításra váró gépekkel tért vissza Mombaszából. Afrikáról beszél nekem.” (71.)

Ez a fajta elbeszélői stílus remekül összeköthető azonban azzal az expliciten kimondott és a regény során többször is hangsúlyosan előkerülő módszerrel, ahogyan Emil befogadja a világ jelenségeit, megállva és koncentrálna: „Szokásom itt állni a kilátóterason derűs reggeleken és esteiken, a szépség után kutatva. A házbeli fotók tették ezt velem. Olyan szemeket adtak nekem, amelyeket úgy pásztáz, ahogy egy emberi szemnek kellene pásztáznia, ahogy egy filmes operatőr pásztáz, hanem mindig fotószerűen megáll a szépség után kutatva. Körülnézek, ráközelítek valami szépre, és exponálok.” (45-46.) Emil számára ez a technika a kommunista pillanatból való kitörés eszköze; a regény végére, a zsiráfok elpusztításával azonban eltűnik ez a lehetőség, Emil így nyilatkozik: „Többé már nem tudom megállítani a kommunista pillanatot.” (240.)

Ami a regény szerkezetét illeti, némi aránytalanság figyelhető meg: a kötet első részében viszonylag lassú, ám egységes tempóban épül fel a történet, hogy aztán elérkezzen tetőpontjához, melyben Jiří, a mesterlövész elbeszélése alapján követhetjük nyomon a zsiráfgyilkosság részleteit. A mű azonban még nem ér véget: Jiří után sorban az összes többi szereplő is végigjátssza gondolatban az eseménysort, így az újabb perspektívák megjelenésével (Aminától a húsz évvel idősebb férfiig) a regény mindig újra és újra nekirugaszkodik, noha a történet már lezárult. A zsiráfok lelövése ugyan szükségszerűen a könyv kitüntetett pontja, mégis túlírtnak érezhető ugyanannak az eseménynek a többszöri leírása, a folyamatos ismétlődéssel pedig jelentősége és hatása is csökken.

A főszövegben található irodalmi utalásokról esett szó korábban, a tudatosan megszerkesztett regényben ezen túl az egyes fejezetek, pontosabban elbeszélő-váltások előtt mottó gyanánt is helyezkednek el rövid idézetek. Ezek szerepe azonban funkciótlannak tűnik, sőt, néhol egyenesen megkérdőjelezhetőnek. Ilyen például a nyitó Horatius-idézet: „Most Democritus is, ha közöttünk volna, nevetné, hogy bámulja a nép szájátva a nyurga zsiráfot, párdutot és a tevét...”. Minthogy a regény központi karaktere a zsiráf, kultúr-történetileg izgalmas felfedezés, hogy már Horatius is említi az állatot; csak hogy a szerző figyelmen kívül hagyja, hogy ez a betoldás aligha illeszkedik ahhoz az attitűdhez, amellyel a zsiráfokhoz – egyébként a regényben végig következetesen – viszonyul. A horatiusi szöveghely szerint ugyanis az ostoba nép álmélikodik a zsiráfon, s ez mintha némileg le is alacsonyítaná őt, Ledgardnál viszont a zsiráf a világ legfenségesebb teremtménye, akit mindenki csodál, ám ennek a csodálatnak semmi köze nincsen a csőcselék bambulásához.

További példa a mottók következtelenségére az a 91. zsolnárból vett részlet, mely a zsiráfok kivégzését leíró rész előtt olvasható: „Mert ő ment meg téged a madarász csapdájától, a pusztító dögvésztől”. Az idézett szakasz ’ő’ szócskája evidens módon vonatkozhatna Istenre, ezzel azonban ellentmondáshoz jutunk: mitől ment meg Isten, ha a történet zsiráf-mészárlásba torkollik? Érdekes adalék ebből a szempontból, hogy a szakasz a könyvben protestáns fordításban olvasható, katolikus változatban viszont így hangzana: „Ő szabadít ki az életedre törő vadász csapdájából.” A kötetben ugyanis épp a vadász az, aki felsőbb utasításra sorra lelővi a zsiráfokat, ennek ismeretében pedig még ambivalensebbé válik a kijelentés arról, hogy Isten megmentene bárkit is, bárkin főként a zsiráfokat értve.

A kötetben szereplő fordítást figyelembe véve alternatívaként felmerülhet azonban egy másik értelmezési lehetőség is: az 'ő' utalhat a zsiráfokra, akik elpusztulnak ugyan, ezáltal viszont megváltó-szerepkörbe kerülnek, mert haláluk mintegy megmenti a csehszlovák marhákat, birkákat és egyéb állatokat a vírusfertőzéstől – így az ország egész gazdaságát. A mártírhalált halt zsiráfok képe azonban egyáltalán nem érezhető dicsőnek vagy hősinek, a regényben a zsiráfok ugyanis egyértelműen áldozatként jelennek meg, s nem önként választják a halált.

A könyv kapcsán kérdésként merülhet fel, hogyan oldja meg Ledgard a szocialista Csehszlovákia bemutatását – tekintve, hogy skót szerzőről van szó, akinek még nagyszülei anekdotáiból sem lehet közvetett tapasztalata a kommunizmusról. Emil a regény egy pontján Shakespeare *Téli regéjéből* idéz, mely részlet elsősorban az afrikai szavannák és a csehszlovák klíma különbözőségére vonatkozatható; az analógia továbbvihető azonban a skót szerző szocializmusmentes háttérének és a történet színhelyének eltérő voltára is: „Ha majd egyszer ellátogatsz, Camillo, Bohémiába... meglátod azt, amit mondtam: hogy mekkora különbség van a mi Bohémiánk meg a ti Szicíliátok között.” (57.) A szerző és a kommunista rezsimek közti személyes közös pont hiányát tovább árnyalja, hogy Ledgard ráadásul nem a szocializmus külső megfigyelőjének elbeszélői hangját választja, hanem a ČSSR figuráinak nézőpontjából, egyes szám első személyben ír. Ez a megoldás bizonyulhatna akár problematikusnak is, a szerző azonban remekül helytáll: szövege nem idegen-szerű, hanem pontos és hű bemutatása a szocializmus jellegzetes viszonyainak.

A kommunista rendszerekre mai pillantással visszatekintve jellemzőnek mondható, hogy nem áll távol tőlük az abszurdítás és a groteszk elemek jelenléte – az előbbi szempontot alkalmazva az eltérés csupán annyi, hogy mindez nálunk, posztkommunista országokban öniróniaként jelentkezik, Ledgardnál pedig iróniaként. Az afrikai zsiráfok importálása és az új faj, a csehszlovák zsiráf létrehozása önmagában is abszurd elgondolás, de groteszkek a könyvben előkerülő szakmák is, mint például a véráramlás-kutatóé, a fogságtörténetésé vagy az állatkerttörténetésé. Bár független a rendszerben ironikusként felfogott elemektől, ezen túl is észlelhető némi komikus felhang helyenként a műben, például amikor Emil többször is előbukkanó magasztos stílusú véráramlás-csodálatához pontosan igazodva a zsiráf elbeszélésében így szól: „Lehajtom a fejem. Érzem, hogy dübörög a vérem.” (168.)

Összegzésképpen elmondható, hogy a *Zsiráf* jól megszerkesztett, koncepciózus és alapos kutatómunkára épülő könyv, fordításáról pedig elmondható, hogy Berta Ádám igényes, könnyen olvasható, gördülékeny magyar szöveget hozott létre. A regény egyik legnagyobb értékének az tartható, hogy konkrét témáján túl, ám ahhoz szervesen illeszkedve izgalmasan és gondolkodásra készítően boncolgatja művészet, álom és múlt egymással is összefonódó kérdéseit.